अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि। तत्र प्र वो यज्ञमिति त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तं। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। अयुजो बृहत्यः। तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। युजः सतोबृहत्यः। प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात्। अग्निर्देवता। ऊर्ध्व ऊ ष्वित्यादिके यूपदेवत्ये। तथा चानुक्रांतं। प्र वो त्रिंशतिः कण्वो घोर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ षु यौपाविति। नन्वूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुवादात्। तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यज्ञं। आ० ४, १३.। इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते। यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा होति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत्। आ० ४. १३.। इतियदुद्धारं ब्रूयात्। न च ब्रूते। अतः कथं यौपाविति नैष दोषः। यूपाधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रतावनुवादो न क्षतः। अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्येतदपि न विरुध्यते। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छंदसि प्र वो यज्ञमिति सूक्तं। अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे सूत्रितं। एना वो अग्निं प्र वो यज्ञमिति॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र वो यह्वं पुरूणां विशां देवयतीनां।
अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते॥ १॥

प्र। वः। यह्वं। पुरूणां। विशां। देवऽयतीनां।
अग्निं। सुऽउक्तेभिः। वचःऽभिः। ईमहे। यं। सीं।
इत्। अन्ये। ईळते॥ १॥

हे ऋत्विग्यजमानाः। देवयतीनां देवान्कामयमानानां

पुरूणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यह्वं महान्तं । यह्वो यव्विष्ठ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्ये ऽप्युशन्तो यमग्निं सीं सर्वत ईळते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वेणान्वयः ॥ पुरूणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयन्तीनां । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्त्यः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंताल्लटः शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् । अतित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति वचनात् । पा॰ ८. २. ६. १. । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥
जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । हविष्मंतः ।
विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता ।
भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

• जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवंतः । हविष्मंतो हवियुक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्माकं प्रति सुमनाः शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृद्धौ । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः । शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसौ । पा॰ ६. २. ११७ । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षणु दाने । क्तिचि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा॰ ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संतिर्दाता । तत्र भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।
महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्पृशंति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।
महः । ते । सतः । वि । चरंति । अर्चयः । दिवि ।
स्पृशंति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसीः दिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो विचरंति । विविधं प्रचरंति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशंति । तद्वत्याप्ताविनः प्रकाशयंतीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मदृ-वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्व-पदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्दे छन्दस्-लोपश्छान्दसः । सतः । अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्ते-रुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते ।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं ।
प्रत्नं । इंधते ।
विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते ।
ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यक् दीपयंति । यो मर्त्यो मनुष्यो यज-मानस्ते तुभ्यं ददाश । हविर्दत्तवान् । सं यजमानस्त्वया

सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा। अर्यान्नियमीत इत्यर्यमा। श्वनुक्षन्निल्लादिना कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः। ईधते। जिइंधो दीप्तौ। अस्माल्लटि च्छन्दस्यादादेशे अम्। आतलोपः। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। ददाश। दाश्व दाने। लिटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

पंचमीमृचमाह॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत॥ ५॥
मंद्रः। होता। गृहऽपतिः। अग्ने। दूतः। विशां असि।
त्वे इति। विश्वा। संऽगतानि। व्रता। ध्रुवा। यानि। देवाः। अकृण्वत॥ ५॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि। त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि। व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः। पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत। कृतवंतः। पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति। तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वत्रान्वयः॥ गृहपतिः। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्षे एकादेशस्वरेण। संगतानि। गमेः कर्मणि

निशायामेकाचः । पा॰ ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता अ वेत्युभयत्र शेर्लोपः । अक्षुणत । क्षणु हिंसाकरणयोः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरित्वाद्दुम् चिण्विक्तपघ्योरवेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य स्तीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।
स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्त्सुवीर्या ॥ ६ ॥
त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वं ।
आ । हूयते । हविः ।
सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि ।
देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव विश्वं सर्वं हविराहूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरंतर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । द्रच्छंदसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य । युवशब्दादिष्ठन् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । छांदसो यकारोपजनः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घेमित्था नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता। अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं। प्रागायीं पूर्वाह्णे काव्योमपराह्णे। आ॰ ४, ७,। इति। तामेतां सप्तमीमृचमाह॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते।
होत्राभिरग्निं मनुषः समिंधते तितिर्वांसो अति स्रिधः॥७॥
तं। घ। ईं। इत्था। नमस्विनः। उप। स्वऽराजं आसते।
होत्राभिः। अग्निं। मनुषः। सं। इंधते। तितिर्वांसः।
अति। स्रिधः॥ ७॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा। नम आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं। तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घं तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्थानेन प्रकारेण हविःप्रदानादिरूपेणोपासते। मनुषो मनुष्या यजमाना होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः। सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वंतीति श्रुत्यंतरात्। अग्निं त्वा समिंधते। सम्यक् दीपयंति। कीदृशा मनुष्याः। स्रिधः शत्रून् तितिर्वांसः। अतिशयेन तरंतः॥ नमस्विनः। अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः। स्वराजं। स्वभासा राजत इति स्वराट्। सत्सूद्विषेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आसते। आस उपवेशने। अदादित्वाच्छपो लुक्। तितिर्वांसः। तृ प्लवनतरणयोः। छंदसि लिडिति वर्तमाने लिट्। तस्य क्वसुश्चेति क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। ऋत इद्धातोरितीत्वं। उपधायां च। पा॰ ७, ४, ११,। इति गुणो हलि च। पा॰ ८, २, ७७,। इति दीर्घत्वं च न भवति।

संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं । स्रिधः । स्रिधु शोषणे । क्विप् चेति क्विप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

घ्नंतो वृत्रमतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।
भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रंदद्श्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृत्रं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु ।
क्षयाय । चक्रिरे ।
भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदत् ।
अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नंतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृत्रमतरन् । तीर्णवंतः । तदनंतरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽंतरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरुविस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अपशब्दोऽंतरिक्षवाची । आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांस्तु कण्वे कण्वनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्षिता । द्युम्नी धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् । भवतु । तत्र दृष्टांतः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः । हंतेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु । पा० ७, ३. ५४. । इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति निवसंत्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङि । पा० ७. ३. ८८.

इति गुणप्रतिषेधः। अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः। गविष्टिषु। इषु इच्छायां। एषणमिष्टिः। गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आहुतः। आहूयत इत्याहुतः। हु दाना-दनयोः। कर्मणि क्तः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। क्रंद। क्रदि क्रदि क्लदि आह्वाने। गतरि लुङभावश्छांदसः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने संसीदस्व महां असीत्येषा स्तृष्टोदकमिति खडे सूचितं। संसीदस्व महां असीति संसाद्यमाने। आ० ४. ६.॥ इति। तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह॥

सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं॥ ९॥
सं। सीदस्व। महान्। असि। शोचस्व। देवऽवीतमः।
वि। धूमं। अग्ने। अरुषं। मियेध्य। सृज। प्रऽशस्त। दर्शतं॥ ९॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिष्युपविश। महानसि। गुणाधिको भवसि। देववीतमः। अतिशयेन देवान्कामयमानः। शोचस्व। दीप्यस्व। हे मियेध्य मेधार्ह प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने। अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज। विशेषेण संपादय॥ सीदस्व। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। व्यत्ययेनात्मनेपदं। प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रादिना सीदादेशः। महान्। संहितायां नकाराकारयोः कृत्वानुनासिकादुत्वौ। शोचस्व। शुच दीप्तौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। तिङः परत्वान्निघाताभावः। देववीतमः। वी गतिव्याप्ति-

प्रजननकान्त्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्विप् चेति क्विप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं । अरोषणं । रिष रुष हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रुषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । मियेध्य । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्छांदसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छः । विकरणस्वरः । पादादित्वादनिघातः । दर्शतं । भृमृदृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं ।
हव्यऽवाहन ।
यं । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा ।
यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषां वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहार्थं देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः । धृतवंतः । मेध्यातिथिर्मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्व एतन्नामको महर्षिर्यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दध इति शेषः ।। तथा वृषेन्द्रो यं त्वां दधे । तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संहोदस्वेति पूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि क्ङिति चातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुश्छंदसि ।

पा॰ ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःसु । पा॰ ६. ४. १५४. । इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा॰ ३. २. ६६. । इति वहेर्ञ्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्स्पृणोति प्रीणयतीति धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्विप् चेति क्विप् । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईधे ऋतादधि ।
तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।
तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋतादधि । आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे । दीप्तवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्रदीदियुः । प्रकर्षेण दीप्यंते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयंतीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे । इंधिभवतिभ्यां च । पा॰ १. २. ६. । इति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नकारलोपः । द्विर्भाव-

हलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इयः । इण् गतौ । इयति गच्छतीतीयो वेश्मयः । दीदियुः । दीदतिश्छांदसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिट्युसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभावश्छांदसः । वैर्धयामसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महाँ असि ॥१२॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने ॥ स्वधा अन्नं इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि पूर्धि । पूरय देहि वा । पूर्धि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वाप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । सुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्धि । पॄ पालनपूरणयोः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभाव उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति रुत्वं । आप्यं । अदुपधलाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा आप्नोतेश्छांद-

समाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिक क्यप् । तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । मृळ । मृड सुखने । अस्य ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे पशाविष्टिरिति खंडे सूत्रितं । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । सखे सखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति । तयाराद्यां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥१३॥
ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।
नः । सविता ।
ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिऽभिः ।
वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टांतः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभिराज्येन यूपमंजद्भिर्वाघद्भिर्यज्ञं वहद्भिर्ऋत्विग्भिः सह विह्वयामहे । अन्नदानाय त्वा विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊ षु णः । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुञः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् ।

ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । अपि पाघ्रे-त्यादिना तिष्ठादेशः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षणु दाने । लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु । अनिकष्यञ्जीत्यादिना । उ० ४. १४७. । इप्रत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्वः । पा० १. ३. ३०. इत्यकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । यदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।
कृधी न ऊर्ध्वान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥१४॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं ।
सं । अत्रिणं । दह ।
कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु ।
नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा सविष्ठाग्ने ऊर्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमत्रिणं सर्वमत्तारं भक्षकं राक्षसं संदह । सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके चरथाय ।

जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः। लंभय। चर्षणिं। अस्य मयंचणे। अर्तेश्चिनिय। उ० ४.४९.। इत्यौणादिकश्चिनिप्रत्ययः। यद्वा। अटतस्तायंत इत्यवाः। आतोऽनु-र्ग वा इति कः। अतो मत्वर्थीय इनिः। क्षधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। जहान्। उभयथर्क्षु। पा० ८.३.८.। इति विकल्पविधानात्स्वत्युप्रग्रान्। पा० ८.३.७.। इति नकारस्य रुत्वाभावः। चरथाय। चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः। जीवसे। जीव प्राणधारणे। तुमर्थे सेसेनित्यस्य सेप्रत्ययः। विदाः। विद्लृ लाभे। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लेटि सिपि लेटोऽडाटावित्याडागमः। तुदादित्वाच्छः। शे मुचादीनामिति नुम् न भवति। अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात्। इतश्च लोप इतीकारलोपः। आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः॥

पंचदशीमृचमाह॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य॥ १५॥
पाहि। नः। अग्ने। रक्षसः। पाहि। धूर्तेः। अराव्णः।
पाहि। रिषतः। उत। वा। जिघांसतः। बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो। यविष्ठ्य॥ १५॥

हे अग्ने हे बृहद्भानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवत्तम हे अग्ने नोऽस्मान्रक्षसो बाधकाद्राक्षसादेः पाहि। पालय। तथा अराव्णो धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेः

हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकादघायोः सर्वस्मात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धुर्वि हिंसार्थः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राल्लोप इति वकारलोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दाने । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः । हंतेरिच्छार्थे सन् अज्झनगमां सनि । पा॰ ६. ४. १६. । इत्यभ्यासादुपधादीर्घत्वं । अभ्यासाच्च । पा॰ ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । धातुकानुदात्तत्वे सनो नित्स्वादिस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं । पादादिस्थत्वात् आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठ्य । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जंभ यो अस्मध्रुक् ।
यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजंभ । यः । अस्मऽध्रुक् ।
यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने । अरायुणोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातॄन्वै रिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तत्र दृष्टांतः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुरस्मधुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारो भर्त्सनादिना बाधते । यश्चान्यो मर्त्यो मनुष्यः शत्रुरक्तुभिरायुधै रति शिशोति । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि प्रत्न,नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हंतेर्लोटि हौ हंतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः । तपुर्जभः । तप संतापे । औणादिकः करण उसिन्प्रत्ययातस्तपुसशब्दो नित्स्वादाद्युदात्तः । जभि नाशने । जभ्यंते शत्रव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंष्येव जंभानि यस्यासौ तपुर्जभः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अस्मध्रुक् । द्रुहि जिघांसायां । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं । भष्भावः । शिशोति । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनास्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । आदेच इत्वात्वे । ततो द्विर्वचने बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । ईं हल्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्यडागमाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगं ।
अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥१७॥

अग्निः । वव्ने । सुऽवीर्यं । अग्निः । कण्वाय । सौभगं ।
अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिं ।
अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्ने । याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाग्निर्मित्रा मित्रमपि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्ने । वनु याचने । कर्मणि लिट् । न शसददवादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. । इत्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छांदसः । सौभगं । सुभगमन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२९. । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । मित्रा । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । उपस्तुतं । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । पराऽवतः । उग्रऽदेवं । हवामहे ।

अग्निः। नयत्। नवऽवास्त्वं। बृहत्ऽरथं। तुर्वीतिं।
दस्यवे। सहः॥ १८॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुग्रादेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशादाह्वयामहे। आह्वयामः। स आग्निर्नववास्त्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीनयत्। इहानयतु। कीदृशोऽग्निः। दस्यवे सहः। अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता॥ नयत्। णीञ् प्रापणे। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। नववास्त्वं। नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः। वा छंदसीत्यनुवृत्तेरसि पूर्वत्वाभावे यणादेशः। बृहद्रथं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते।
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः॥ १९॥

नि। त्वां। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः।
जनाय। शश्वते।
दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यं। नमस्यंति।
कृष्टयः॥ १९॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे। देवयजनदेशे स्थापितवान्। हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्तर्पितः सन् कण्व एतन्नामके महर्षौ दीदेथ। दीप्तवानसि। यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः। कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात्। नमस्यंति। नमस्कुर्वंति। स त्वमिति पूर्वान्वयः॥ दीदेथ। दीदतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा। लिटि

द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। ऋतजातः। ऋतेन जन्यत इत्यृतजातः। स्त्रोदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। जनसनेत्यादिनात्वं। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नमस्यंति। नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः। कृष्टयः। कृष विलेखने। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्॥

विंशीमृचमाह॥

त्वेषासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये।
रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह॥ २०॥
त्वेषासः। अग्नेः। अमऽवंतः। अर्चयः। भीमासः।
न। प्रतिऽइतये।
रक्षस्विनः। सदं। इत्। यातुऽमावतः। विश्वं।
सं। अत्रिणं। दह॥ २०॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेषासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः। अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः। हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदैव संदह। भस्मीकुरु। तथा विश्वं सर्वमत्रिणं भक्षकमस्मद्बाधकं शत्रुं संदह॥ त्वेषासः। त्विष दीप्तौ। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अमवंतः। अम रोगे। अमति गच्छत्यनेनेत्यमो बलं। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तदेषामस्तीत्यमवंतः। प्रतीतये। तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। रक्षस्विनः।

रक्षत्यनेनेति रचो बलं। करणेऽसुन्। अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः। यातुमावतः। यातवो यातनाः। ताभिमतं निर्मित इति राक्षसव्यापारा यातुमाः। आतोऽनुपसर्गे क इति कः। तदेषामस्तीति मतुप्। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां। पा० ६. ३. ११८.। इति दीर्घत्वं। संज्ञायां। पा० ८. २. ११.। इति वत्वं। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अत्रिणं। अदेस्त्रिनिश्चेति कर्तरि त्रिनिप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं। अत्रेयमनुक्रमणिका। क्रीळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति। ऋषिश्चान्यस्मादृष्टेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्के। इदमादिसूक्तत्रयं मरुद्देवताकं। तुह्यिदिवेति परिभाषितत्वात्॥ व्यूळ्हे द्वितीये छंदोम आग्निमारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्धानीयं। द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूत्रितं। क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतं। आ० ८. १०.। इति॥ आग्नेयं च क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या। तथा तत इति खंडे सूत्रितं। क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वंचः। आ० २. १८.। इति॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभं। कण्वा अभि प्र गायत॥ १॥

क्रीळं । वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेऽशुभं ।
कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः। यद्वा मेधाविन ऋत्विजः। वो युष्मदर्थं मारुतं मरुत्समूहरूपं शर्धो बलमभिप्रगायत। अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं। कीदृशं शर्धः। क्रीळं। विहरणशीलं। अनर्वाणं। भ्रातृव्यरहितं। अत एव श्रुत्यंतरमाश्रयेण मंत्रांतरमेव व्याख्यातं। अनर्वा प्रेहीत्याह। भ्रातृव्यो वा अर्वेति। रथेशुभं। स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानं॥ क्रीळं। क्रीडृ विहारे। पचाद्यच्। शर्धः। शृधु प्रसहने। शर्धयत्यनेन शत्रूनिति शर्धो बलं। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। मारुतं। मरुतां संबंधि। तस्येदमित्यण्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ्। पा० ४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः। अनर्वाणं। व्यत्ययेन पुंलिंगता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। रथेशुभं। शुभ दीप्तौ। रथे शोभत इति रथेशुभ्। क्विप् चेति क्विप्। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गायत। कै गै शब्दे। तिङ्ङतिङ इति निघातः।

द्वितीयामृचमाह॥

ये पृषतीभिरृष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः।
अजायंत स्वभानवः॥ २॥

ये। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। साकं। वाशीभिः।
अंजिऽभिः। अजायंत। स्वऽभानवः॥ २॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ता अजायंत इति संबंधः। पृषत्यो बिंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहन-

भूताः। पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात्। ऋष्टय आयुधानि। वाश्यः शब्दविशेषाः। परकीयसेनाभीतिहेतवः। वाशी वाणीति वाङ्नामसु पठितत्वात्। अंजयोऽलंकरणानि। तान् स्तुम इति शेषः॥ अजायंत। जनी प्रादुर्भावे। श्यनि ज्ञाजनोर्जा। पा॰ ७. ३. ७८.। इति जादेशः। अडागम उदात्तः। स्वभानवः। स्वकीया भानवो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान्। नि यामञ्चित्रमृंजते॥३॥
इहऽइव। शृण्वे। एषां। कशाः। हस्तेषु। यत्। वदान्।
नि। यामन्। चित्रं। ऋंजते॥ ३॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान्। यद्वदंति। यं ध्वनिं कुर्वंति तं ध्वनिमिहेवात्रैव स्थित्वा शृण्वे। शृणोमि। स ध्वनिविशेषो यामन् संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं न्यृंजते। नितरामलंकरोति॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः। नि॰ ६. २१.। शृण्वे। श्रु श्रवणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। श्रुवः शृ चेति शृ। हुश्नुवोः सार्वधातुके इति यणादेशः। वदान्। वद व्यक्तायां वाचि। लेट्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः। आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। यामन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। न ङिसंबुद्ध्योः। पा॰ ८. २. ८.। इति नलोपप्रतिषेधः। ऋंजते। ऋजि भृजी भर्जने। अत्र प्रसाधनार्थः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे। देवत्तं ब्रह्म गायत॥४॥

प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। त्वेषऽद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवऽत्तं। ब्रह्म। गायत॥४॥

हे ऋत्विजः। वो युष्माकं संबंधिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि॰ ५. ५.। शुष्मिणे बलवते। शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु पाठात्। एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्रगायत। स्तुध्वं। कीदृशं ब्रह्म। देवत्तं। देवैर्दत्तं। देवतानुग्रहाल्लब्धं॥ शर्धाय। शृधु प्रसहने। शर्धत्यभिभवतीति शर्धो बलं। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। घृष्वये। घृषु संघर्षे। कुविघृष्वीत्यादिना। उ॰ ४. ५७.। क्विन्प्रत्ययान्तो निपातितः। त्वेषद्युम्नाय। त्विष दीप्तौ। पचाद्यच्। त्वेषं दीप्तं द्युम्नं यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। देवत्त। देवैर्दत्तं। छांदसो वर्णलोपः। उक्तं च। द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं। जंभे रसस्य वावृधे॥५॥

प्र। शंस। गोषु। अघ्न्यं। क्रीळं। यत्। शर्धः। मारुतं। जंभे। रसस्य। ववृधे॥५॥

गोषु मरुत्मात्वभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुर्ष्ववस्थितं । पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुत्यंतरात् । अघ्न्यामहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबंधि शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रशंस । हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गोक्षीर-रूपस्य संबंधि तत्तेजो जंभे मुखे उदरे वा वावृधे । वृद्धमभूत् ॥ प्रंस । शंसु स्तुतौ । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साव-वर्णेति प्रतिषेधः । अघ्न्यं । घ्नो हननं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतेः । पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । तदर्हतीति घ्नं । छंदसि चेति यः । न घ्न्यमघ्न्यं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् । वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । छांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः । यत् । सीं । अंतं । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि । गौः ग्मेति भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः । वो युष्माकं मध्ये आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽतं न वृक्षाग्रमिव धूनुथ । चाल-

यथ। तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः॥ वर्षिष्ठः। वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तः। यसः। यमायम्‌ग्रास् प्रष्ठा क्वचन यातो धातोरित्यत्र। पा० ६. ४. १४०.। यात इति योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। धूतयः। धूञ् कंपने। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं। धुनुथ। स्वादिभ्य श्नुः। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते। धातस्तिङ एव स्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

सप्तमीमृचमाह॥

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे। जिहीत पर्वतो गिरिः॥ ७॥

नि। वः। यामाय। मानुषः। दध्रे। उग्राय। मन्यवे। जिहीत। पर्वतः। गिरिः॥ ७॥

हे मरुतः। वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुष्यो निदध्रे। गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तंभं निधिमान्। भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः। कीदृशाय यामाय। उग्राय। तीव्राय। मन्यवे। चालनार्थमभिमन्यमानाय। युष्यते हि भवद्गमनाद्भीतिः। यतो भवद्भ्यां चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरो जिहीत। गच्छेत्॥ मानुषः। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। पा० ४. १. १६१.। इति मनु-

शब्दादपत्यार्थेऽञ्। युगागमश्च। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। दध्रे। धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्त्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। पादादित्वान्न निघातः। जिहीत। ओहाङ् गतौ। लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। भृञामित्। पा० ७. ४. ७६.। इत्यभ्यासस्येत्वं। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपे प्राप्ते ई हल्यघोरितीत्वं। पर्ववान् पर्वतः। मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः॥

अष्टमीमृचमाह॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विश्पतिः। भिया यामेषु रेजते॥ ८॥

येषां। अज्मेषु। पृथिवी। जुजुर्वान्ऽइव। विश्पतिः। भिया। यामेषु। रेजते॥ ८॥

हे मरुतः। येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते। कंपते। तत्र दृष्टांतः। जुजुर्वाँ इव विश्पतिः। यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत्॥ अज्मेषु। अज गतिक्षेपणयोः। बहुलग्रहणादौणादिको मन्। अजेर्व्यघञपोः। पा० २. ४. ५६.। इति वीभावो न भवति। वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यते। पा० २. ४. ५६. २.। इति वचनात्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जुजुर्वान् जृष्। वयोहानौ। लिटः क्वसुः। बहुलं छंदसि। पा० ७. १. १०३.। इत्युत्वं। अभ्यासहलादिशेषौ। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडागमाभावः। ऋच्छत्यृतां। पा० ७. ४. ११.। इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति। विशां प्रति-

विश्पतिः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भिया। सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वं। यामेषु। यम उपरमे। भावे घञ्। कर्षात्वतो घञ इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। रेजते। रेजृ कंपने। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

नवमीमृचमाह॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे। यत्सीमनु
द्विता शवः॥ ७॥

स्थिरं। हि। जानं। एषां। वयः। मातुः। निःऽएतवे।
यत्। सीं। अनु। द्विता। शवः॥ ८॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि। चलनरहितं खलु। मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गंतुं समर्था भवंतीति शेषः। तादृशादाकाशाद्वयज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः। यद्यस्मात्कारणाच्छवो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते। अतो भवदीयं जानं स्थिरं भवतीति पूर्वेणान्वयः॥ जानं। जन्यतेऽस्मिन्निति जानमंतरिक्षं। अधिकरणे घञ्। एषां। इदमोऽन्वादेश इत्यादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः। न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं। अंतोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात्। निरेतवे। इण् गतौ। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। सादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः। वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु संचरंतो वाचमुत्पादयंति। अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु मरुतः काष्ठा अपः। आपोऽपि काष्ठा उच्यंते क्रांत्वा स्थिता भवंति। नि॰ २. १५.। इति यास्कः। उदु उत्कर्षेणैवात्नत। अतनिषत। विस्तारितवंतः। उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्रा हंभारवोपेता गा अभिज्ञु जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवंत इति शेषः॥ सूनवः। षू प्रेरणे। सुवः कित् उ॰ ३. ३५.। इति नुप्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। अत्नतः।॰ तनु विस्तारे। व्यत्ययादादेशो बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। तनिपत्योश्छंदसि। पा॰ ३. ४. ८८.। इत्युपधालोपः। अडागमः। अभिज्ञु। अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु। प्रसंभ्यां जानुनो र्ज्ञुः। पा॰ ५. ४. १२८.। इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः समासांतः। यातवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

त्यं चिद्घा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रं। प्र च्यावयंति यामभिः॥ ११॥

त्वं । चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृध्रं ।
प्र । च्यवयंति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्वं चिद्घ प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयंति । मरुतः प्रकर्षेण गमयंति । कीदृशं । दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वंतमित्यर्थः । अमृध्रं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । मिह सेचने । मेहति मिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृध्रं । मृधु मृधु उंदने । मर्धत्युदक्लेनोभवतीति मृध्रः । बहुलवचनादौणादिको रक्प्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयंति । च्युङ् गतौ । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन ।
गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद्ध यस्मादेव कारणाद्वो युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः ।

चामंत्रितायुदात्तत्वं। अचुच्यवीतन। च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। बहुलं छंदसि। पा॰ ७, २, ८७, । इतीडागमः। गुणावादेशौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः। गिरीन्। दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

यद्ध यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना। शृणोति कश्चिदेषां॥ १३॥

यत्। ह। यांति। मरुतः। सं। ह। ब्रुवते। अध्वन्। आ। शृणोति। कः। चित्। एषां॥ १३॥

यद्ध यदा खलु मरुतो यांति। गच्छंति। तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संब्रुवते ह। संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वंति। एषां मरुतां संबंधिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति॥ यांति। या प्रापणे। अदादित्वाच्छपो लुक्। झोऽन्त इत्यंतादेशस्योपदेशिवद्भावादंतोदात्तत्वेऽसदाद्युदात्तत्वं। धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। ब्रुवते। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। झस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः। अध्वन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। शृणोति। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

प्र यात शीभमाशुभिः संति कण्वेषु वो दुवः। तत्रो षु मादयाध्वै॥ १४॥

प्र। यात। शीभं। आशुऽभिः। संति। कण्वेषु। वः।
दुवः। तत्रो इति। सु। मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः। आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभं शीघ्रं। शीभं तृषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात्। प्रयात। प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत। कण्वेषु मेधाविष्वस्मदीयेषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति। तत्रो षु तेष्वेव परिचारकेषु कण्वेषु मादयाध्वै। हृष्टा भवत॥ आशुभिः। अशू व्याप्तौ। कृवापाजीत्यादिना उण्। प्रत्ययस्वरः। संति। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। मादयाध्वै। मद तृप्तियोगे। चुरादिः। आकुस्मीय आत्मनेपदी। लेट्याडागमः। टेरेत्वं। वैतोऽन्यत्र। पा० ३. ४. ९६.। इत्यैकारस्यैकारादेशः॥

पंचदशीमृचमाह॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां।
विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति। हि। स्म। मदाय। वः। स्मसि। स्म। वयं। एषां।
विश्वं। चित्। आयुः। जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः। वो युष्माकं मदाय तृप्तयेऽस्ति हि ष्मा। अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो खलु। एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा। विद्यामहे खलु। जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः॥ ष्मा। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। स्मसि। इदंतो मसिः। जीवसे। तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः॥

कद्ध नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्र कण्व ऋषिः । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं इत्यनुवृत्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकं । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रीछंदस्कं । कद्धेत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कद्ध कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टांतः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । तादृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्दर्भो यैस्ता मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । हो चायरों वर्णविकारनाशाविल्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रिय । कधा स्तुतिः । तया प्रीयंतीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीतौ । क्विप् । पूर्वपदस्य छत्रापाः संज्ञाछंदसोर्बहुलं । पा॰ ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । धकारश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्व । दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादिनियमादिट् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं गंता दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंत । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमस्मं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंता । द्युलोकादागच्छत । पृथिव्या न गंता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः स्तुवंति । तत्र दृष्टांतः । गावो न । यथा गावो रणंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्तम्यंतात्किमोऽत् । पा॰ ५. ३. १२. । इत्यत्प्रत्ययः । क्वाति । पा॰ ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति भावे थन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । गंता । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यादेशस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । अत एव ङित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यंति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्व॑ वः सु॒म्ना नव्यां॑सि मरुतः॒ क्व॑ सुवि॒ता । क्वो३॒॑ विश्वा॑नि॒ सौभ॑गा ॥ ३ ॥

क्व॑ । वः॒ । सु॒म्ना । नव्यां॑सि । म॒रु॒तः॒ । क्व॑ । सु॒वि॒ता ।
क्वो३ इति॑ । विश्वा॑नि । सौभ॑गा ॥ ३ ॥

हे मरुतः। वो युष्माकं संबंधीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि। प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यंतरात्। क्व कुत्र वर्तंते। तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तंते। विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वर्तंते। भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः॥ सुम्ना। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। नव्यांसि। नवशब्दादीय-सुनोकारलोपश्छांदसः। सुविता। सुष्ठु इतानि सुवितानि। तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं। वा॰ ६. ४. ७७. १.। इत्युवङादेशः। सौभगा। सुभगान्मत इति तस्य भाव इत्य-र्थेऽञ्। पूर्ववच्छेर्लोपः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन। स्तोता वो अमृतः स्यात्॥ ४॥

यत्। यूयं। पृश्निऽमातरः। मर्तासः। स्यातन। स्तोता। वः। अमृतः। स्यात्॥ ४४॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः। यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन। भवेत। तथापि वो युष्माकं स्तोता यज-मानोऽमृतः स्यात्। देवो भवेत्॥ पृश्निमातरः। पृश्निर्माता येषां ते। समासांतविधेरनित्यत्वात्कबभावः। वा॰ ५. ४. १५३.। इति कबभावः। मर्तासः। असिहसीत्यादिना म्रियतेस्त-न्प्रत्ययः। आज्जसेरसुक्। स्यातन। अस्तेर्लिङि तस्य तप-तनपथनाश्चेति तनादेशः। यासुट उदात्तत्वं। अमृतः। नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः। पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः। पथा। यमस्य। गात्। उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः। वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत्। तत्र दृष्टांतः। मृगो न यवसे। यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत्। किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबंधिमार्गेण मोपगात्। मा गच्छतु। तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः। जरिता। जृष् वयोहानौ। स्तुतिकर्मेति यास्कः। तृचोऽडागमः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। भूत्। लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। न माङ्योग इत्यडभावः। अजोष्यः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पथा। तृतीयैकवचने भस्य टेर्लोपः। पा० ७, १, ८८. इति टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। गात्। एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। पूर्ववदडभावः।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्। पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

मो इति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः। नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत्। सर्वथा वधं मा कार्षीत्। कीदृशी। परापरा। उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा। अतिबलेत्यर्थः। अत एव दुर्हणा। केनापि हंतुं दुःशक्या। सा निर्ऋतिस्तृष्णाया सह पदीष्ट। पततु। अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः॥ मो षु णः। सुञ इति षत्वं। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं। दुर्हणा। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हंतेः कर्मणि खल्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। वधीत्। लुङि हंतेर्लुङि चेति वधादेशः। सिचोऽडागमः। वधादेशस्यादंतत्वादेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति। अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति हलभावः। इट ईटि। पा॰ ८. २. २८.। इति सिचो लोपः। पदीष्ट। पद गतौ। आशीर्लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः। आर्धधातुकत्वात्सुडागमः। प्रत्ययस्वरः। तृष्णया। ञितृषा पिपासायां। तृषिशुषिरसिभ्यः कित्वेति नप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

सत्यं त्वेषा अमवंतो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः। मिहं कृण्वंत्यवातां॥ ७॥

सत्यं। त्वेषाः। अमऽवंतः। धन्वन्। चित्। आ। रुद्रियासः। मिहं। कृण्वंति। अवातां॥ ७॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ भवंतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वंति। तदेतत्सत्यं। कीदृशा रुद्रियासः। त्वेषाः। दीप्ताः। अमवंतः।

बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनभाव्यानिषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वान्नुम् । कनिन्युवृषितक्षो- त्यादिना कनिन् । निव्वादाद्युदात्तत्वं ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्येदमित्यर्थे घः । आज्जसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्विप् चेति क्विप् । कृण्वंति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । तस्य नियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥

कारीर्यां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूत्रितं । वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महित्वो विभाय । आ॰ २, १३. । इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता । सिसक्ति । यत् । एषां । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रसुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि । गर्जनसहिते विद्युत्काले सृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाश्रेव । वाशृ शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च ।

व्यत्ययेन परस्मैपदं। जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। सिषक्ति। षच समवाये। लटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। असर्जि। सृज विसर्गे। कर्मणि लुङ्। चिण् भावकर्मणोः। पा० ३. १. ६६.। इति चिण्। चिणो। लुक। पा० ६. ४. १०४.। इति तशब्दस्य लुक्। गुणः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

नवमीमृचमाह॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन। यत्पृथिवीं व्युंदंति॥ ८॥

दिवा। चित्। तमः। कृण्वंति। पर्जन्येन। उदऽवाहेन। यत्। पृथिवीं। विऽउंदंति॥ ८॥

हे मरुतः। उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति। अंधकारं कुर्वंति। यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युंदंति। विशेषेण क्लेदयंति। तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वंतीति पूर्वत्रान्वयः॥ उदवाहेन। उदकानि वहतीत्युदवाहः। कर्मण्यण्। मेघविशेषस्येयं संज्ञा। उदकस्योदः संज्ञायां। पा० ६. ३. ५७.। इत्युदकशब्दस्योदभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्युंदंति। उंदी क्लेदने। रुधादित्वात् श्नम्। श्नान्नलोप इति नलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवं। अरेजंत प्र मानुषाः॥ १०॥

अध। स्वनात्। मरुतां। विश्वं। आ। सद्म। पार्थिवं।
अरेजंत। प्र। मानुषाः॥ १०॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सद्म सर्वं गृहमासमंतादरेजतेति शेषः। तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत। प्रकर्षेण कंपितवंतः॥ अध। छांदसं धत्वं। सद्म। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। पार्थिवं। पृथिव्याः संबंधि। पृथिव्या ञाञौ। पा० ४.१.८५.२। इति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। अरेजंत। रेजृ कंपने॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु। यातेम-
खिद्रयामभिः॥ ११॥

मरुतः। वीळुपाणिऽभिः। चित्राः। रोधस्वतीः। अनु।
यात। ईं। अखिद्रयामऽभिः॥ ११॥

हे मरुतः। यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्नगमनैर्याति। ईमित्येव॥ मरुतः। आमंत्रितानुदात्तत्वं। वीळुपाणिभिः। वीळ्विति बलनाम। वीळु च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात्। तेन च तद्वाह्यते। वीळवश्च ते पाणयश्च। समासस्यांतोदात्तत्वं। रोधस्वतीः। रुधिर् आवरणे। इगुपध इति रोधः कूलं। कूलं निरुणद्धि स्रोत इत्युक्तत्वात्। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। तद्युक्ता रोधस्वत्यः। मादुपधाया

इति मतुपो वत्वं। उगितश्चेति ङीप्। मतुप्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वेऽसुनः स्वर एव शिष्यते। यात। या प्रापणे। अदादित्वाच्छपो लुक्। ईं। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं। गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं। अखिद्रयामभिः। खिद दैन्ये। स्फायितंचीत्यादिना रक्। खिद्रं यातीति खिद्रयामानः। न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः। तैरखिद्रयामभिः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

द्वादशीमृचमाह॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां। सुसंस्कृता अभीशवः॥ १२॥

स्थिराः। वः। संतु। नेमयः। रथाः। अश्वासः। एषां। सुऽसंस्कृताः। अभीशवः॥ १२॥

हे मरुतः। एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिरा संतु। तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु। अभीशवोऽङ्गुलयः। अभीशवो दीधितय इति तन्नामसु पाठात्। सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः संतु॥ सुसंस्कृताः। संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः। संपर्युपेभ्यः। पा॰ ६. १. १३७। इति सुट्। पुनः सुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अभीशवः। अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजीत्यादिनोण्। वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः। उक्तं च। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति। अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणीति निरुक्तं। नि॰ ३. ९.॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं। अग्निं
मित्रं न दर्शतं॥ १३॥

अच्छ। वद। तना। गिरा। जरायै। ब्रह्मणः। पतिं।
अग्निं। मित्रं। न। दर्शतं॥ १३॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमिव जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद। ब्रूहि॥ अच्छा। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं। वदा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। तना। तनु विस्तारे। तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तृतीयाया डादेशः। गिरा। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः। गाय
गायत्रमुक्थ्यं॥ १४॥

मिमीहि। श्लोकं। आस्ये। पर्जन्यःऽइव। ततनः। गाय।
गायत्रं। उक्थ्यं॥ १४॥

हे ऋत्विक्समूह। आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि। निर्मितं कुरु। तं च श्लोकं ततनः। विस्तारय। तत्र दृष्टान्तः। पर्जन्य इव। यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत्। उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं सूक्तं गाय। पठ॥ मिमीहि। माङ् माने। जुहोत्यादिकः। श्लद्वेन

परस्मैपदं । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आस्ये । असु क्षेपणे । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ण्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबंधि तस्येदमित्यण् । यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विग्यजमान मारुतं मरुत्संबंधिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्तं । पनस्युं । स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनोपेतं । अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवंतु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । अर्च स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्की । अत इनिठनौ । असन् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदित्थेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं। घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्षं। मरुद्देवताकं। युजः सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। प्र यदृश प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका। गतो विनियोगः॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ।
कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा कं याथ कं ह धूतयः॥१॥

प्र। यत्। इत्था। पराऽवतः। शोचिः। न। मानम्। अस्यथ।
कस्य। क्रत्वा। मरुतः। कस्य। वर्पसा। कं। ह। धूतयः॥१॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः। यद्यदा मानं मननीयं युष्मदीयं बलं परावतो दूरात्। परे परावत इति दूरनामसु पाठात्। इत्थाऽमुष्मादंतरिक्षादस्यथ। भूमौ प्रक्षिपथ। तत्र दृष्टांतः। शोचिर्न। तेज इव। यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत्। तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः। तथा कस्य यजमानस्य वर्पसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे। कं यजमानमुद्दिश्य याथ। देवयजनदेशं गच्छथ। कं ह कं खलु यजमानमनुगच्छथेति शेषः॥ इत्था। था हेतौ च छंदसि। पा॰ ५.३.२६.। इतिशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः। यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि थमुप्रत्ययांतादितिशब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन सुपां सुलुगिति डादेशः। प्रथमपदे प्रत्ययस्वरः। द्वितीयपदे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः। अस्यथ। असु क्षेपणे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।

यदृत्तयोगादनिघातः । क्त्वा । जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. २. १०८. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्पसा । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ० ४. २०२. । इत्यसुन् । तस्य नियोगेन पुगागमस्य । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्पस्शब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साधयंति ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे ।
युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवंतु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीळू संतु दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्बलं मा भवतु ॥ स्थिरा । आयुधा । उभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । पराणुदे । णुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः क्विप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळू । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्कंभु रोधे धातुः । संपदादिलक्षणो

भावे क्विप्। अनिदितामिति नलोपः। पनीयसी। पनतिः स्तुत्यर्थः। अस्मादौणादिकः कर्मण्यसुन्। तत ईयसुनि टेरिति टिलोपः। उगितश्चेति ङीप्। ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं मायिनः। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः॥

तृतीयामृचमाह॥

परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु।
वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां॥ ३॥

परा। ह। यत्। स्थिरं। हथ। नरः। वर्तयथ। गुरु।
वि। याथन। वनिनः। पृथिव्याः। वि। आशाः।
पर्वतानां॥ ३॥

हे नरः। नेतारो मरुतः। यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ। वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुथ। गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ। प्रेरयथ। तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वियाथन। वियुज्य मध्ये गच्छथ। अरण्यगतानां निबिडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति। तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन। वियुज्य गच्छथ॥ हथ। हन हिंसागत्योः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। नरः। पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः। वर्तयथ। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते। यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः। याथन। तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।
युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।
युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्येनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् चिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतेर्यादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशंति हिंसंतीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदंतीति रिशादसः । असुन् । आमंत्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबंधिनो मरुतो लक्ष्यंते । आज्जसेरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोऋचमाह ॥

प्र वेपयंति पर्वतान्वि विंचंति वनस्पतीन् ।
प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयंति । पर्वतान् । वि । विंचंति । वनस्पतीन् ।
प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः ।
सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयंति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयंति । वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्विविंचंति । परस्परवियुक्तान्कुर्वंति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तत्र दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडंति तद्वत् । वेपयंति । टुवेपृ कंपने । वेपमानाप्रयुंजते । हेतुमणिच् । विचंति । विचिर् पृथग्भावे । रुधादित्वात् श्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ । लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । पा॰ ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च । पा॰ ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा॰ ६. १. १९१. । इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्व ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।
आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।
आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्बिंदुयुक्ता मृगीरुपो सामीप्येनैवायुग्ध्वं । योजितवंतः । प्रष्टिरित्यसंज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो मृगावांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभिति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अबीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवंतः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमव्ययनिपातांतरं । ओत् । पा॰ १. १. १५. । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्ध्वं । लुङि छलो छसि । पा॰ ८. २. २६. । इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ॰ ३. ८७. । इतीतन्प्रत्ययांतः । निस्वादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अबीभयंत । ञिभी भये । अस्माण्णंताल्लुङि भीस्म्योर्हेतुभये । पा॰ १. ३. ६८. । इत्यात्मनेपदं । बिभेतेर्हेतुभये । पा॰ ६. १.

५६. । इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक्। पा० ७. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तच्च क्रियते । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्युपधाह्रस्वत्वादि। पा० ७. ४. १. ।

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।
गंता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥
आ । वः । मक्षु । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।
गंत । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था ।
कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मक्ष्विति क्षिप्रनाम । मक्ष्विति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मान्तरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्रागमत । इत्थानेन प्रकारेण बिभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गत । प्राप्नुत ॥ मक्षु । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोपश्छान्दसः । कमित्येतत्पादांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति । रुद्राः । रोदयंतीति रुद्राः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गंत । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्त-

त्यादिना तवादेशः। अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः। विभ्युषे। बिभेतेर्लिटः क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥८॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः ।
न: । अभ्वः । ईषते ।
वि । तं । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि ।
युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः। यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते। आभिमुख्येन प्राप्नोति। तं शत्रुं शवसान्नेन वियुयोत। विभक्तं कुरुत। तथौजसा बलेन वियुयोत। युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबंधिभी रक्षणैश्च वियुयोत॥ युष्मेषितः। युष्माभिरिषितः। सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं। न च न लुमतांगस्येति प्रतिषेधः। इकोऽचि विभक्तावित्यत्राजग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मर्त्येषितः। पूर्ववत्। अभ्वः। आभवतीत्यभ्वः शत्रुः। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। ईषते। ईष गतिहिंसादर्शनेषु। अदुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। युयोत। यु मिश्रणामिश्रणयोः। लोण्मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्लुः।

तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । पित्त्वादनुदात्तत्वम् । युष्माकाभिः । युष्मत्संबंधिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. । इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । टाब्वृद्धी छांदसत्वान्न क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥९॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । दद । प्रऽचेतसः ।
असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंत ।
वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः । प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्यूयं कण्वनामकमृषिं धारितवंतस्तस्मात्कारणादसामिभिरूतिभिः संपूर्णै रक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्यागंता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छंति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्धे । न सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युच् । उ० ३. २०. । इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंत्रितनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोण्मध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवंतीति लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्लौ द्विर्भावे सति श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति

परपूर्वत्वं। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव। हि चेति निघातप्रतिषेधः। प्रचेतसः। प्रकृष्टं चेतो येषां। आमंत्रितनिघातः। गंता। गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्य तबादेशः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। विद्युतः। विद्योतत इति विद्युत्। भ्राजभासेत्यादिना। पा० ३. २. १७७.। क्विप्॥

दशमीमृचमाह॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः।
ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं॥ १०॥
असामि। ओजः। बिभृथ। सुऽदानवः। असामि। धूतयः। शवः।
ऋषिऽद्विषे। मरुतः। परिऽमन्यवे। इषुं। न। सृजत। द्विषं॥ १०॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः। असामि संपूर्णमोजो बलं बिभृथा। धारयथ। हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः। असामि संपूर्णं शवो बलं। परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हंतारं सृजत। तत्र दृष्टांतः। इषुं न। यथा शत्रोरुपरि बाणं मुंचंति तद्वत्। अत्र निरुक्तं। असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः। नि० ६. २३.। इति। बिभृथा। डुभृञ् धारणपोषणयोः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः।

भजासिदित्यभ्यासस्येत्वं। अयोन् इष्टोति अपिदिट्। सत्सू द्विषेत्यादिना क्विप्। परिमन्यवे। मन्युना परिवृतः परिमन्युः। प्रादिसमासे परेरभितोभाविमंडलं। पा० ६. २. १८२। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। इषं। इषु गतौ। इष्यति गच्छतीतीषुः। ईषेः किच। उ० १. १३. इत्युप्रत्ययः। धान्ये नित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सृजतः। सृज विसर्गे। विकरणस्य ङित्वाद् गुणाभावः। दिवं। क्षियं। चेति क्षिप्॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं कण्वस्यार्षं बार्हतं। युजः सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। ब्रह्मणस्पतिर्देवताकं। अनुक्रम्यते च। उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति। सूक्तविनियोगो लैंगिकः। चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये ब्राह्मणाच्छंसिना ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथः। पूर्वं सुतिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः। मरुत्वतीय इति खंडे सूत्रितं। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावपतौ पूर्वी नित्यात्। आ० ७. ४। इति॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतासुभ्रावतिष्ठत इति सूत्रितत्वात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे।
उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूर्भवा सचा॥ १॥
उत्। तिष्ठ। ब्रह्मणः। पते। देवऽयंतः। त्वा। ईमहे।
उप। प्र। यंतु। मरुतः। सुऽदानवः। इंद्र। प्राशूः।
भव। सचा॥ १॥

हे ब्रह्मणस्पते। एतन्नामक देव। उत्तिष्ठ। अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु। देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे। याचामहे। सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु। समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु। हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशको भव। यद्वा हवस्य हिंसको भव॥ उत्तिष्ठ। अकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः। पा० १. ३. २४.। ब्रह्मणस्पते। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। देवयंतः। देवानात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि निषेधः। अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात्। ईमहे इत्यादयो गताः। प्राशूः। शॄ हिंसायां। प्रकर्षेण समंतात् शृणोति हिनस्तीति प्राशूः। बहुलं छंदसीत्युक्तं। वोरुपधाया दीर्घः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भवा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते।
सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके॥ २॥

त्वां। इत्। हि। सहसः। पुत्र। मर्त्यः। उपब्रूते। धने। हिते।
सुऽवीर्यं। मरुतः। आ। सुऽअश्व्यं। दधीत। यः। वः। आऽचके॥ २॥

हे सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते। पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वेति निरुक्तं। नि० २. ११.। मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रहिते धने निमित्तभूते सति त्वामित्

त्वामेवोपब्रूते हि। समीपं प्राप्य स्तौति खलु। तदनसंपादनार्थं प्रार्थयत इत्यर्थः। हे मरुतः। यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्राह्मणस्पतिसहितानचके। स्तौति। स मर्त्यः स्वश्वं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं दधीत। धारयेत्॥ ब्रह्मणस्पते। ब्रह्मणस्पत इत्यत्र षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं। उपब्रूते। हि चेति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। दधीत। निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः। सुवीर्यं। शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। स्वश्व्यं। अश्वानां समूहोऽश्व्यं। केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां। पा॰ ४. २. ४८.। इति समूहार्थे यप्रत्ययः। तस्य ईयादेशः। शोभनमश्व्यं यस्य तं स्वश्व्यं। ईकारलोपश्छांदसः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। दधीत। सीयुटः सकारलोपे सत्यश्च स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। चाचके। के शे शब्दे। चादेः ऽत्वत्वं। लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य कुत्वचुत्वे। चालो लोप इति चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्माद्गायास्तूचे प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः। सूत्रं तूक्तिष्ट ब्रह्मणस्पत इत्यवैवोदाहृतं। महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छस्तु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येता पठन् होतानुगच्छेत्। सूत्रं च। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति॥ एवंकमौपोमौयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता। सूत्रितं च। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्देवी प्रमत्य इति॥ सामेनां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।
अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥
प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।
अच्छ । वीरं । नर्यं । पङ्क्तिऽराधसं । देवाः । यज्ञं ।
नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तं नर्यं मनुष्येभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयन्तु । प्रैतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति पररूपे प्राप्त एत्येधत्यूठ्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देव्येत्वित्यत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नर्यं । नरेभ्यो हितं प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पङ्क्तिराधसं । पङ्क्तिभी राध्नोति पङ्क्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥
यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते ।
अक्षिति । श्रवः ।
तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिं ।
अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाधते ऋत्विजे सूनरं सुष्टु नेतव्यं यमु धनं ददाति। स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षयरहितं श्रवोऽन्नं धत्ते। धारयति। तस्मै तादृशयजमानायेळामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं। इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात्। आयजामहे। वयमृत्विजः सर्वतो यजाम। कीदृशीमिळां। सुवीरां। शोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं। सुष्टु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं। अनेहसं। कैनाप्यहिंस्यां॥ ददाति। अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सूनरं। सुखेन नीयत इति सूनरं। ईषद्‌दुःसुष्विति खल्। निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं। अक्षिति। क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनान्न प्रवर्तते। श्रवः। श्रूयत इति श्रवः। श्रु श्रवणे। असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं। सुवीरां। शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा। तां। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुप्रतूर्तिं। तुर्वी हिंसार्थः। प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन्। शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा। तां। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादिषो द्रष्टव्यः। अनेहसं। न हन्यत इत्यनेहाः। नञि हन एह च। उ० ४, २२१। इत्यसुन्प्रत्ययः। धातोरेहादेशश्च। नलोपो नञ इति नकारस्य लोपः। तस्मान्नुड्‌चीति नुट्॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इंद्रनिहवप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः। मरुत्वतीयेनेति खंडे सूत्रितं। प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः। आ० ७.२। इति॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थ्यं ।
यस्मिन्निंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्थ्यं ।
यस्मिन् । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः ।
ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंत्र इंद्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रि गुप्तभाषणे । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थार्हं । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्यत्रेत्यधिकरणे औणादिकोऽसुन् । बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्योकः । उचः क इत्यत्र इत्तावत्युक्तं । चक्रिरे । इरेचयित्त्वादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत् ॥६॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंऽभुवं । मंत्रं । देवाः ।
अनेहसं ।

इमां। च। वाचं। प्रतिऽहर्यथ। नरः। विश्वा।
इत्। वामा। वः। अश्नवत् ॥ ६ ॥

हे देवा बृहस्पतिप्रभृतयः। तमित् तमेवेंद्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंत्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम। वयमृत्विजो ब्रवाम। कीदृशं। शंभुवं। सुखस्य भावयितारं। अनेहसं। अहिंसनीयं दोषरहितं। हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्यमानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च। यूयं कामयध्वे चेत्। तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वो युष्मानश्नवत्। व्याप्नुयात्। वोचेम। वच परिभाषणे। आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्। वच उमित्युमागमः। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः। अतो येय इतीयादेशः। आद्गुणः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विदथेषु। विद ज्ञाने। विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदथो यज्ञः। रुदिविदिभ्यां ङित्। उ० ३. ११४. इत्यथप्रत्ययः। शंभुवं। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। ओः सुपि। पा० ६. ४. ८३. इति यणादेशस्य न भूसुधियोः। पा० ६. ४. ८५.। इति प्रतिषेधः। मंत्रादयो गताः। प्रतिहर्यथ। हर्य गतिकांत्योः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। लिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्व। इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः। चणिति निपातांतरं न च समुच्चयार्थः। तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चणिति निघातप्रतिषेधः। अश्नवत्। अशू व्याप्तौ। लेट्यडागमः। व्यत्ययेन परस्मैपदं। इतश्च लोप इतीकारलोपः। इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। पा० ६. ४. ७७. १.। इति गुणः।

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमश्नवज्जनं को वृक्तबर्हिषं।
प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः। देवऽयंतं। अश्नवत्। जनं। कः। वृक्तऽबर्हिषं।
प्रऽप्र। दाश्वान्। पस्त्याभिः। अस्थित। अंतःऽवावत्।
क्षयं। दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्नवत्। ब्रह्मणस्पति-व्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात्। तथा वृक्तबर्हिषमनु-ष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्नवत्। दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्र प्रास्थित। देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान्। अंतर्वावत्। अंतःस्थितबहुधनोपेतं। यद्वा। अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्त-बहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे। धृतवान् भवति॥ देवयंतमित्यादयो गताः। प्रप्र। प्रसमुपोदः पाद-पूरणे। पा° ८, १, ६.। इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः। अनुदात्तं चेत्याद्ये डितानुदात्तत्वं। अस्थित। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं। स्थाघ्वोरिच्च। पा° १, २, १७.। इति धातुसिचोरित्। किस्वे ह्रस्वादंगात्। पा° ८, २, २७.। इति सलोपः। अंतर्वावत्। वा गतिगंधनयोः। अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्वादयः। आतो मनिन्क्वनि-प्वनिपश्चेत्यादिना विच्। तदस्यास्तीति मतुप्। मतुपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा यावटीतेः क्विप्। क्षयं। क्षियंति निवसंत्यस्मिन्निति क्षयः। पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः। क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं॥

लक्षता । नु प्लवनतरणयोः । अमितस्कभितेत्यादिना हच्चुडागमो निपातितः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महच्च तद्धनं च महाधनं । आन्महतः । पा॰ ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाधनशब्देन तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गतौ । अर्तिगृभ्यां भन्निति भन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादितीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षंति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्नोति । अत्र नू हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं । वाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः ।
अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । वाहुतेव । स्वकीयो वाहुर्यथाऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ वाहुता वाहुत्वं । भाववाचिनानेन शब्देन वाहवस्तदाश्रया लक्ष्यंते । यद्वा समूहार्थे तल्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । श्रु श्लुवे । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । ष्टुत्वादिना षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नंति राजान एषां नयंति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नंति । राजानः । एषां । नयंति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नंति । विशेषेण नाशयंति । तथा द्विषः शत्रूनपि विघ्नंति । तथा दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिरो नयंति । विनाशं

प्रापयेति ॥ दुर्गा। दुःखेन गच्छंत्यत्रेति दुर्गाणि। सुदुरो-रधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। पुरः। कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामि-त्यसिप्रत्ययः। तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च। प्रत्यय-स्वरः। स ति। इनेत्यस्यदादित्वाच्छयो लुक्। गमहनेत्यादिनो-पधालोपः। हो हंतेः। पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं। घंतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं। पादादित्वादनिघातः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते। नात्राव-खादो अस्ति वः॥ ४॥

सुऽगः। पंथाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। ऋतं। यते। न। अत्र। अवऽखादः। अस्ति। वः॥ ४॥

हे आदित्यासः। ऋतं यते। यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः। अनृक्षरः कंटकरहितश्च। अत्रास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगु-प्सितव्यविशेषो नास्ति। तस्मादिहागंतव्यमित्यर्थः॥ सुगः। सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः। पंथाः। पथिमथोः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं। अनृक्षरः। ऋषी गतौ। ऋषंत्यंत-र्गच्छंतीत्यृक्षराः कंटकाः। तन्यृषिभ्यां क्सरन्निति क्सरन्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। कत्वषत्वे। यास्कस्त्वाह। ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेरिति। न विद्यंते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः। नञ्-सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। आदित्यासः। अदितेः पुत्रा आदित्याः। दित्यदित्यादिना ण्यप्रत्ययः। आज्जसेरसुक्।

उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। महि। मह पूजायां। औणादिक इन्प्रत्ययः। प्सरः। प्सा भक्षणे। प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं। औणादिको ऽरप्रत्ययः॥

अष्टमीमृचमाह॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तं। सुम्नैरिद्व आ विवासे॥ ८॥

मा। वः। घ्नन्तं। मा। शपन्तं। प्रति। वोचे। देवऽयन्तं। सुम्नैः। इत्। वः। आ। विवासे॥ ८॥

हे मित्रादयो देवाः। देवयन्तं देवान्कामयमानं यः पुमान् हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे। दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि। तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तं मा प्रतिवोचे। भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः। अहं तु सुम्नैरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे। सर्वतः परिचरामि। घ्नन्तं। हन्तीति घ्नन्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो हन्तेरिति कुत्वं प्रत्ययस्वरः। शपन्तं। शप आक्रोशे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वोचे। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। माङि लुङीति लुङो वचिरिति वचिः। अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमः। न माङ्योग इत्यडभावः। देवयन्तं। सुप आत्मनः क्यच्। न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वप्रतिषेधः। सुम्नैः। म्ना अभ्यासे। सुष्ठु आम्नायतेऽभ्यस्यत इति सुम्नं। आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। विवासे। विवासतिः परिचरणकर्मा॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः। न दुरुक्ताय स्पृहयेत्॥ ९॥

चतुरः। चित्। ददमानात्। बिभीयात्। आ। निऽधातोः न। दुःऽउक्ताय। स्पृहयेत्॥ ९॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते। दुरुक्ताय न स्पृहयेत्। दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्बिभीयात्। तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः। चिदित्युपमार्थे वर्तते। अक्षद्यूतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्चतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति। न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात्। अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं। तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः। अत्र निरुक्तं। नि० ३, १६। चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयाच्च दुरुक्ताय स्पृहयेदिति॥ चतुरः। चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं। ददमानात्। दद दाने। अत्र धारणार्थः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः। धातुस्वर एव शिष्यते। बिभीयात्। ञिभी भये। लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। यासुट उदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। निधातोः। निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिना। उ० १, ६९.। भावे तुन्प्रत्ययः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। तादौ चेति गतिस्वरो न भवति। अतावित्ति पर्युदस्तत्वात्। दुरुक्ताय। स्पृहेरीप्सितः।

पा० १. ४. ३६.। इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी। स्पृहयेत्। स्पृह ईप्सायां। चुरादिरदंतः। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं। सं पूषन्दश पौष्णमित्यनुक्रांतं। आर्ते महांतमध्वानमेष्यन्निदं सूक्तं जपेत्। सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं चेति सूत्रितत्वात्। तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात्। सक्ष्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं। पूषन्। अध्वनः। तिर। वि। अंहः। वि॒ऽमुचः। नपात्। सक्ष्व। देव। प्र। नः। पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव। अध्वनो मार्गान्संतिर। अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय। अंहो विघ्नहेतुं पापानं वितिर। विनाशय। पूषा विशेष्यते। विमुचो नपात्। जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र। नपादिति पुत्रनाम। नपात्प्रजा इति तन्नामसु पाठात्। श्रुत्यंतरेऽद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते। तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते। तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति। मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति। न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यं। पृथिव्या एव पूषत्वात्। तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते। पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेति। तत्रिसँचरो

चान्यत्रैवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसञ्च । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुंचतीति विमुङ् मेघः । क्विप् चेति क्विप । न पातयति जलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्विप् । नभ्राणन-पादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुबामंत्रित इति परांग-वद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सच्च । षच सेवने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-स्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःऽशेवः । आऽदिदेशति । अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । अस्मदीयधनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टसुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं पथो मार्गाद-पजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । वृक वृक आदाने । वर्कत इति वृक । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्मात् दुःशेवः । परादिश्छंदसि बहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति खल् ।

लिस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८९. २. । इति वचनादाभ्यस्ताभ्यासोति: लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप त्यं परिपंथिनं मुषीवाणं हुरश्चितं । दूरमधि स्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यं । परिऽपंथिनं । मुषीवाणं । हुरःऽचितं । दूरं । अधि । स्रुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं स्रुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात् । हुरश्चितं । कौटिल्यानां संचेतारं । परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इति प्रत्ययाभावेऽपि इनिप्रत्ययांतो निपातितः । मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औणादिकी भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । हुर्छा कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः क्विप् । राल्लोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्विपि तुगागमः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सृतेः। सृ गतौ। क्विप्कौ च संज्ञायामिति क्विप्। चित्त्वात्तोदात्तत्वं। अज। अज गतिक्षेपणयोः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित्। पदाभि तिष्ठ तपुषिं॥ ४॥

त्वं। तस्य। द्वयाविनः। अघऽशंसस्य। कस्य। चित्। पदा। अभि। तिष्ठ। तपुषिं॥ ४॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ। भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ। कीदृशस्य। द्वयाविनः। प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य। अघशंसस्य। अस्माकमनिष्टमघं शंसतः। अघशंस इति तस्करनाम। मलिम्लुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात्। कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि॥ द्वयाविनः। द्वयमस्यास्तीति द्वयावी। बहुलं छंदसीति मत्वर्थीयो विनिः। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। अघशंसस्य। अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तपुषिं। तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः। औणादिक उषिन्प्रत्ययः। बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

आ तत्ते दस्र मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे। येन पितॄनचोदयः॥ ५॥

आ। तत्। ते। दस्र। मंतुऽमः। पूषन्। अवः। वृणीमहे। येन। पितॄन्। अचोदयः॥ ५॥

हे मंतुमः। ज्ञानवन् दस्र दर्शनीय। यद्वा वैर्युपचयकारिन् पूषन्। ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणीमहे। सर्वतः प्रार्थयामहे। येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेवान् अचोदयः। प्रेरितवानसि। तद्रक्षणमिति पूर्वेणान्वयः॥ दस्र। दसि दंसनदर्शनयोः। स्फायितंचीत्यादिना रक्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। यद्वा दसु उपक्षये इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक्। मंतुमः। मन ज्ञाने। कमिमनिजनीत्यादिना भावे तुप्रत्ययः। मंतुर्ज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान्। संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं। अचोदयः। चुद संचोदने। चौरादिकः॥

॥ इतिप्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम। धनानि
सुषणा कृधि॥ ६॥

अध। नः। विश्वऽसौभग। हिरण्यवाशीमत्ऽतम।
धनानि। सुऽसना। कृधि॥ ६॥

हे विश्वसौभग। सर्वधनयुक्त। यद्वा सर्वसौभाग्ययुक्त। हिरण्यवाशीमत्तम। अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन्। अधा पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि। कुरु॥ अधा। अथशब्दे धत्वं छांदसं। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं। विश्वसौभग। सुभगान्मंत्रे। पा० ५. १. १२९.। इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ्। हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। पा० ७. ३. १९.। इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छंदसि

विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंत्रितनिघातः । हिरण्य-वाशीमत्तम । हिरण्मयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्य-वाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-मत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुपथा । षन षण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुपथानि । ईषद्दुःसुष्विति खल् । श्रेश्छंदसीति शेर्लोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृ-वृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः शत्रूनोऽति । अस्मानति-क्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतॄन्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥ सश्चतः । सश्चु पस्ज गतावित्यत्र सश्चिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मा-ल्लटः शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतु-रुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छंत्यत्रेति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।

पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः। परादिश्छंदसि बहुलमित्यु-त्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति। अबहुव्रीहित्वात्। तत्र हि बहुव्रीहाविति वर्तते। क्रणु। क्रवि हिंसाकरणयोः। धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः। उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक्। विदः। विद ज्ञाने। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतोकारलोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने। पूषन्निह क्रतुं विदः॥ ८॥

अभि। सुऽयवसं। नय। न। नवऽज्वारः। अध्वने। पूषन्। इह। क्रतुं। विदः॥ ८॥

हे पूषन् सूयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय। अस्मानभितःप्रापय। अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः। मार्गे गच्छतामस्माक-मिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः। गतार्थमन्यत्॥ सूयवसं। शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूयवसो देशः। निपा-तस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। परादिश्छंदसि बहुलमित्यु-त्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः। नवज्वारः। ज्वर रोगे। भावे घञ्। नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः। थाथादिनो-त्तरपदांतोदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं। पूषन्निह क्रतुं विदः॥ ९॥

शग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रासि। उदरं।
पूषन्। इह। क्रतुं। विदः॥ ८॥

हे पूषन् शग्धि। अस्मानतुग्रहीतुं शक्तो भव। पूर्धि। अस्मदृहं धनेन पूरय। किंच प्र यंसि। अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ। शिशीहि। अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु। तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः। उदरमस्मदीयं प्रासि ब्रह्माद्येन सोमरसेन वा पूरय। अन्यत्पूर्ववत्॥ शग्धि। शक्ल शक्तौ। लोटो हिः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः। हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पूर्धि। पृ पालनपूरणयोः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। पूर्ववद्विकरणस्य लुक्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। तिङः परत्वान्निघाताभावः। यंसि। यम उपरमे। लोडर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक्। निघातः। शिशीहि। शो तनूकरणे। लोटि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। ई हल्यघोरितीत्वं। प्रत्ययस्वरः। प्रासि। प्रा पूरणे। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥

दशमीमृचमाह॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि। वसूनि
दस्ममीमहे॥ १०॥

न। पूषणं। मेथामसि। सुऽउक्तैः। अभि। गृणीमसि।
वसूनि। दस्मं। ईमहे॥ १०॥

पूषणं देवं न मेथामसि। वयं न तु निंदामः। किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि। सर्वत्र स्तुमः। दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे। याचामहे॥ मेथामसि। मेथृ मेधा-

हिंसनयोः। सटोदंसो मसिरिति मस इकारागमः। सूनौः। सुष्ठु स्तुवते देवता: प्रकाशयंतोति सूनानि। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। थाथादिस्वरः। यद्वा कर्मणि निष्ठा। सूयसानात् क्तः। पा॰ ६. २. १४५.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। शवोमसि। रुह शब्दे। व्यत्ययेनात्मनेपदं इति छसत्वं। इदंतो मसिः। दस्मं। दसि- युधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मगिति मक्प्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः॥

कद्रुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं। तत्रानुक्रम्यते। कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यस्तृचः सोम्योऽत्यानुष्टुबिति। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। गायत्रो छंदः। यास्ते प्रजा इत्यंत्यानु- ष्टुप्। रुद्रो देवता। यथा नो मित्र इत्येषा मित्रावरुण- देवताका च। अस्मे सोमेत्यादिरंत्यस्तृचस्तु सोम्य एव। सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु कर्मसु नेन सूक्तेन दिग्वुपस्थानं कर्तव्यं। तथा च सूत्रितं। कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे। वोचेम शंतमं हृदे॥ १॥

कत्। रुद्राय। प्रऽचेतसे। मीळ्हुःऽतमाय। तव्यसे। वोचेम। शंऽतमं। हृदे॥ १॥

कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम। पठेम। कीदृशाय। प्रचेतसे। प्रकृष्ट- ज्ञानयुक्ताय। मीळ्हुष्टमाय। सेक्तृतमाय। अभीष्टकामवर्षाय

इत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृद्धाय । हृदे । अस्मदीय-हृद्विष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । रुद्राय । रादयति सर्वमंतकाले इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्-प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं च । मीळ्हुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळ्हुष्टमः । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः । तमप्यवस्थायादित्वेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तवतिर्वृद्ध्यर्थः । सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुश्छंदसीतीयसुन्-प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तलोपः । ईयसुन ईकारलोप-श्छांदसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । वोचेम । वच परिभाषणे । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यासुटः स्वरेणोकार उदात्तः । हृदे । पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा
तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृऽभ्यः । यथा ।
गवे । तथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबंधि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति करत् । तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्वमहिष्यादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरु-षेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा

करोतु। किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु। भेषजस्य रुद्रसंबंधित्वं मंत्रांतरे समाम्नातं। या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति। गवादिविषये भेषजं चान्यत्र समाम्नातं। भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति॥ करत्। डुकृञ् करणे। लङि व्यत्ययेन शप्। यद्वा लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। यद्वा लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः। आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। तृतीये तु व्यत्ययेन। यद्वृत्तयोगादनिघातः। पश्वे। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावः। यणादेशः। नृभ्यः। नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः। गवे। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। रुद्रियं। रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः॥

तृतीयामृचमाह॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति। यथा
विश्वे सजोषसः॥२॥

यथा। नः। मित्रः। वरुणः। यथा। रुद्रः। चिकेतति।
यथा। विश्वे। सऽजोषसः॥२॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति। अनुग्राह्यत्वेन जानाति। रुद्रोऽपि यथा चिकेतति। सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतंति तथा भवत्विति शेषः। यद्वा यथाशब्दोपेतमंत्रत्रयस्य तथा कदा वोचेमेति पूर्वत्रान्वयः॥ चिकेतति। कित ज्ञाने। लेट्यडागमः। नाभ्य-

स्यस्येति गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति यक्षार्यामिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाचाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंतीति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो नित्स्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं । जलाषभेषजं । सुखरूपौषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपौषधोपेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदौषधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्नाम । गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वाग्रूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन्प्रत्ययः । नित्स्वादाद्युदात्तत्वं । ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाषभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्केवलादपि डप्रत्ययः ।

लप कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लापो यस्मिंस्तज्जलापं सुखं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन्रुद्रे स जलापभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । शंयोः कंशंभ्यां । पा॰ ५. २. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा॰ १. ४. १६. । इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्यं इव शुक्रः सुर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः । वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्यस्य श्र इति आदेशः । नित्स्वादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वसुः निवासे । अंतर्भावितण्यर्थात् शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च इत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करतीति धाय्या । अथ धायेतमिति खंडे सूत्रितं । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ॰ ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

शं । नः । करति । अर्वते । सुऽगं । मेषाय । मेष्ये । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वञ्छब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय । मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः । नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये । करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्तिं गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तृ आदेशः । वनिप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । धातुस्वरः । मेषाय । मिष स्पर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् । मेष्ये । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा° ४. १. ६३. । इति ङीष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् । नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा° ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि
　　श्रवस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
　　नृणां । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधिनिधेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नृणां । नृ च । पा॰ ६. ४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मह्योत्यादयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत । आ न इंदो
　　वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरंत ।
　　आ । नः । इंदो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिंसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधंते ये ते तादृशः । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः । रा दाने । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्स-

मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । हु प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । बहुलं छंदसीति बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भाववहलादिशेषौ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत । इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७, १, ४, । इत्यदादेशाभावे सति झोऽंत इत्यंतादेशः । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

याप्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्द्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ८ ॥
याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।
मूर्द्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ८ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वंति ताः प्रजाः मूर्द्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धामन्नृतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । णह बंधने । नहो भश्च । उ० ४, १२७, । इति कर्मणीञ्प्रत्ययः । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिप्यडागमः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । आभूषंतीः भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्य-

दातत्वं। समासे क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेदः। विद ज्ञाने। लेटि सिप्यडागमः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं। तथानुक्रमणिका। अग्ने पलूना प्रस्कण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथं। आद्यो द्व्यचोऽस्य उषसां चेति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः। प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः। कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुक्तं च। आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विने शस्त्रे चेदं सूक्तं। अथैतस्य रात्रे रिति खंडे सूत्रितं। अग्ने विवस्वदुषस इत्या। आ॰ ४. १३.। इति॥ वाजपेय आग्निमारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः। वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं। चित्रवतीषु चेत् सुवीरन् त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस। इत्याग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ। आ॰ ८. ८.। इति॥ पर्यायव्युष्टाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः। यदि पर्यायानभिव्युच्छेदिति खंड आश्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः। आ॰ ६. ६.। इति सूत्रितं॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य।
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः॥ १॥

अग्ने। विवस्वत्। उषसः। चित्रं। राधः। अमर्त्य।

आ । दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वं । अद्य । देवान् ।
उषःऽबुधः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमुषसः उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित । जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पंतीति च । नि॰ ७. १९. । इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं । किंच । अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवानावह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादंतर्भावितण्यर्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राध्नोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानिवेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंत्रितनिघातः । वह । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि

समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यंत इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्विप् चेति क्विप् । रो रुत्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।
सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः ।
अध्वराणां ।
सऽजूः । अश्विऽभ्यां । उषसा । सुऽवीर्यं । अस्मे इति ।
धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ताहारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा । अध्वराणां क्रतूनां रथीः । रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्यादेष हि देवरथ ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति ञ्युट् । योरनादेशः । ञित्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्ट-

मिकनिघाताभावः। रथीः। रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः। अध्वराणां। ध्वरो नास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुवीयं। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अस्मे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः॥

तृतीयामृचमाह॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं।
धूमकेतुं भाऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं॥ ३॥
अद्य। दूतं। वृणीमहे। वसुं। अग्निं। पुरुऽप्रियं।
धूमऽकेतुं। भाःऽऋजीकं। विऽउष्टिषु। यज्ञानां।
अध्वरऽश्रियं॥ ३॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे। कीदृशं। दूतं। वार्ताहारं। वसुं। निवासहेतुं। पुरुप्रियं। बहूनां प्रियं। धूमकेतुं। धूमरूपध्वजयुक्तं। भाऋजीकं। प्रसिद्धभासालंकृतं। भाऋजीकः प्रसिद्धभाः। नि॰ ६. ४.। इति यास्कवचनं। व्युष्टिषूषःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं। यागसेविनं॥ अद्या। निपातस्य चेति दीर्घत्वं। पुरूणां प्रियः पुरुप्रियः। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। धूमकेतुं। इषुयुधींधीत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। भाऋजीकं। अर्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। ऋजेश्च। उ॰ ४. २२.। इतीकन्प्रत्ययः। किच्चस्यानुवर्तनाद्गुणाभावः। भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं। यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्युष्टिषु। उछी विवासे। विवासो वर्जनं। विशेषेणोच्छ्यंते

नमसा वन्द्येत इति व्युष्टय उषःकालाः। कर्मणि क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वं। ष्टुत्वं। तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। अध्वरश्रियं। अध्वर श्रयत इत्यध्वरश्रीः। क्विब्वचीत्यादिना। उ॰ २, ५८.। क्विप् प्रत्ययः। तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च। द्वितीयैकवचनेऽचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु॥ ४॥
श्रेष्ठं। यविष्ठं। अतिथिं। सुऽआहुतं। जुष्टं। जनाय।
दाशुषे।
देवान्। अच्छ। यातवे। जातऽवेदसं। अग्निं। ईळे।
विऽउष्टिषु॥ ४॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् यूतराग्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे। स्तौमि। कीदृशं। श्रेष्ठं। अतिशयेन प्रशस्तं। युवतमं। अतिथिं। सततगमनशीलं। स्वाहुतं। सुष्ठु आ समंताद्धोमाधिकरणं। दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं। प्रीतं। जातवेदसं। जातानां वेदितारं॥ यविष्ठं। युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः। पूर्वस्य च गुणः। अवादेशः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। अतिथिं। अत सातत्यगमने। ऋतन्यञ्जीत्यादिना। उ॰ ४, २.। इथिन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। स्वाहुतं। हु दाना-

दनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा॰ १. ४. ८४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सतो पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥
स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।
अग्ने । त्रातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन हविषो वोढः । मियेध्य यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्टमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । ष्टुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नंद्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । एकाच उपदेश इतीटप्रतिषेधः । अमृतं । नञोऽजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमश्छांदसः । यजिष्टं । यष्टृशब्दात्तुश्छंदसीतीष्टनप्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

तमसः वर्ज्येत इति व्युष्टय उषःकालाः। कर्मणि क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। तादौ च निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। अध्वरांश्चयं। अध्वरं अयत इत्यध्वरश्यौः। क्विब्वचीत्यादिना। उ० २. ५८.। क्विप् प्रत्ययः। तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च। द्वितीयैक-वचनेऽचि श्नु धात्वित्यादिनेयङादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु॥ ४॥
श्रेष्ठं। यविष्ठं। अतिथिं। सुऽआहुतं। जुष्टं। जनाय।
दाशुषे।
देवान्। अच्छ। यातवे। जातऽवेदसं। अग्निं। ईळे।
विऽउष्टिषु॥ ४॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे। स्तौमि। कीदृशं। श्रेष्ठं। अतिशयेन प्रशस्तं। युवतमं। अतिथिं। सततगमनशीलं। स्वाहुतं। सुष्ठु आ समंतात्होमाधिकरणं। दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यज-मानाय जुष्टं। प्रीतं। जातवेदसं। जातानां वेदितारं॥ यविष्ठं। युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः। पूर्वस्य च गुणः। अवादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अतिथिं। अत सातत्यगमने। ऋतन्यञ्जीत्यादिना। उ० ४. २.। इथिन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। स्वाहुतं। हु दाना

दनयोः । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा॰ १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥
स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।
अग्ने । त्रातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन हविषो वोढः । मियेध्य यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्टमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । ष्टुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नंद्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । एकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागमश्छांदसः । यजिष्टं । यष्टृशब्दात्तुश्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।
प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः ।
सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं ।
जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्टु शंसनीयः । मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः सुष्टु आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं । बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । अस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबंधिनं जनं नमस्या । पूजय ॥ सुशंसः । शंसु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा छंदसीत्यपित्त्वस्य विकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । गृणते । गॄ शब्दे । लटः शतृ । क्र्यादिभ्यः श्ना । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ।

नमस्या । नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति पूजार्थे क्यच । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यञञाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो यञ्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते ।
स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥
होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।
सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् ।
इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिंधते हि । सम्यक् दीपयंति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवत् ओषमिति तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मतङ्कधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधते । ञिइंधी दीप्तौ । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । आचलोपः । पा॰ ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।
कण्वासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निं ।
विऽउष्टिषु । क्षपः ।
कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहं ।
सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूषःकालेषु क्षपोऽन्तमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते। स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं। अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतान्तरमुच्यते। सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कण्वासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिन्धते। दीपयन्ति॥ व्युष्टिषु। उछी विवासे। विवासो वर्जनं। व्युच्छ्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिरुषःकालः। कर्मणि क्तिन्। तादौ च निति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। क्षपः। क्षपेति रात्रिनाम। आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः। सुतसोमासः। सुतः सोमो यैः। निष्ठेति पूर्वनिपातः। पा॰ २. २. ३६.। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यवाहं। हव्यं वहतीति हव्यवाट्। वहश्चेति ण्विप्रत्ययः।

नवमीमृचमाह।

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि।
उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः॥ ९॥
पतिः। हि। अध्वराणां। अग्ने। दूतः। विशां। असि।
उषःऽबुधः। आ। वह। सोमऽपीतये। देवान्। अद्य।
स्वःऽदृशः॥ ९॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबंधिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि। देवानां वार्ताहारो भवसि खलु। उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह। आभिमुख्येन प्रापय॥ असि। हि चेति निघातप्रतिषेधः। सोमपीतये। पा पाने। स्थागापापचो भावे इति भावे क्तिन्। घुमास्थेतीत्वं। सोमस्य पीतिः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्वर्दृशः। सुष्ठु र्तिं गच्छतीति स्वरादित्यः। अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच्। तं पश्यंतीति स्वर्दृशः। क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः।
असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः॥ १०॥

अग्ने। पूर्वाः। अनु। उषसः। विभावसो इति विभाऽवसो। दीदेथ। विश्वऽदर्शतः।
असि। ग्रामेषु। अविता। पुरःऽहितः। असि। यज्ञेषु। मानुषः॥ १०॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु। अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ। दीप्तवानसि। तादृशस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि। रक्षको भवसि। यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि। ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि॥ दीदेथ। दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि

वेति वक्तव्यमिति वचनाद्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । वि
दर्शनीयः । अमृदृशीत्यादिना दृशेरतच् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्व
पदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैष
मित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य
यत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गति
रनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।
मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥
नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।
मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसं । जीरं । दूतं ।
अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति ।
तद्वद्वयं त्वां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं । यज्ञस्य
साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके
यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयो-
हानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरण-
रहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुसशब्दः । तेन
तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्रु-
त्वाद्यभावः । धीमहि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । लङ्यभ्यास-
लोपश्छांदसः । जीरं । ज्या इति सौत्रो धातुः । जोरी च ।
उ० २, २४. । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह रकि ज्यः
संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।
सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अंतरः ।
यासि । दूत्यं ।
सिंधोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजंते ।
अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं धैटः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्त्वदीया अर्चयो दीप्तयो भ्राजंते । दीप्यंते । तत्र दृष्टांतः । सिंधोरिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजंते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो
अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने ।
सयावऽभिः ।
आ । सीदंतु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः ।
अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्ण श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यश्चार्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्ते सर्वे सयावभिराह्वनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भे आसीदंतु । उपविशंतु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । श्रुशृण्वित्यादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च । पा० ८, ४, ११. । इति णत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।
ऋतऽवृधः ।
पिबतु । सोमं । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्यां ।
उषसा । सऽजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः सोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु। कीदृशाः। सुदानवः। सुष्टु फलस्य दातारः। अग्निजिह्वाः। अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः। ऋतावृधः। सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः। तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिबतु॥ सुदानवः। डुदाञ् दाने। दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः। दानुशब्द आद्युदात्तः। शोभनं दानु येषां। आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अग्निजिह्वाः। अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः। तत्स्थात् ताच्छब्द्यं। अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते। छांदसमंतोदात्तत्वं। ऋतावृधः। ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः। वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः॥

त्वमग्ने वसूनिति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्ची ऽंत्यो देव इति। प्रस्कण्व ऋषिः। आनुष्टुभं छंदः। अग्निर्देवता। पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात्। अयं सोम इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं। अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं। त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि चैतवत्। आ॰ ४. १३.। इति॥ तथा गर्गत्रिरात्रस्यांत्येऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं। आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूत्रितं। वारवंतीयमुक्थं त्वमग्ने वसूँरिति त्वाज्यं। आ॰ १०. २.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत।
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषं ॥ १ ॥

त्वं। अग्ने। वसून्। इह। रुद्रान्। आदित्यान्। उत।
यज। सुऽअध्वरं। जनं। मनुऽजातं। घृतऽप्रुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज। उत अपि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज। कीदृशं। स्वध्वरं। शोभनयागयुक्तं। मनुजातं। मनुना प्रजापतिनोत्पादितं। घृतप्रुषं। उदकस्य सेक्तारं॥ यज। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। स्वध्वरं। शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। मनुजातं। जनिकर्तृभ्यामितिवत् (?) तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। घृतप्रुषं। प्रुष प्रुष स्नेहनसेवनपूरणेषु। घृतेनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट्। क्विप् चेति क्विप्॥

द्वितीयामृचमाह॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः।
तान्रोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः। हि। दाशुषे। देवाः। अग्ने।
विऽचेतसः।
तान्। रोहित्ऽअश्व। गिर्वणः। त्रयःऽत्रिंशतं।
आ। वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि। श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः खलु। हे रोहिदश्व रोहितास्तवैरश्वैरुपेत गिर्वणो गीर्भिः

स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतं । अनया संख्यया संख्याता-न्देवानावह । इहानय । श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनंति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रेस्त्रयः । पा॰ ६. ३. ४८. । इति त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः । संख्येति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अंगिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवं ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।
अंगिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवं ॥३॥

हे महिव्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्व-पुत्रस्य महर्षेर्हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषा-मृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमिति । विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति च । नि॰ ३. १७. । प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो मताः

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत।
राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः। ऊतये। प्रियऽमेधाः। अहूषत।
राजंतं। अध्वराणां। अग्निं। शुक्रेण। शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमहूषत। आहूतवंतः। कीदृशं। अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजंतं दीप्यमानं॥ महिकेरवः। मह पूजायां। औणादिक इन्प्रत्ययः। डुकृञ् करणे। कृवापाजीत्युण्। महयो महांतः कारवो येषां ते तथोक्ताः। आकारस्यैकारादेशश्छांदसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रियमेधाः। प्रियो मेधो येषां ते। अहूषत। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। लुङि सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। हलः इति दीर्घत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु श्रुधी गिरः।
याभिः कण्वस्य सूनवो हवंतेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन। संत्य। इमाः। ऊं इति। सु।
श्रुधि। गिरः।
याभिः। कण्वस्य। सूनवः। हवंते। अवसे। त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाग्ने। इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि। सुष्ठु शृणु। कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे

स्वरक्षार्थं त्वां हवंते । त्वामाह्वयंति ॥ घृताहवन । घृतेनाह्वयतेऽग्निश्चिति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्णामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्यया । सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे सूत्रितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये । आ॰ १०. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवंते विक्षु जंतवः ।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥
त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवंते । विक्षु । जंतवः ।
शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रियः । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥६॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकराग्ने त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विक्षु जंतवः प्रजासूत्पन्ना यजमाना हवंते । आह्वयंति । कीदृशं । शोचिष्केशं । दीप्तिरूपकेशोपेतं । तथा च वाजसनेयिन आमनंति । शोचंत इव ह्येतस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्ननाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे ।

वह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । इत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्योकारः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।
श्रुत्ऽकर्णं । सप्रथःऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे । स्थापितवन्तः । कीदृशं होतारं । आह्वातारं । ऋत्विजं । ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं । अतिशयेन धनस्य लंभयितारं । श्रुत्कर्णं । श्रवणयोग्यकर्णोपेतं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्यैषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यंत इति वचनाद्दिव उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।
बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः ।
अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय ।
दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा आसुच्यवुः। त्वामागमयंति। कीदृशं त्वां। बृहत्। महांतं। भाः। भासमानं। कीदृशा विप्राः। दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यजमानस्य संबंधि हविर्बिभ्रतो धारयंतः॥ अचुच्यवुः। च्युङ् गतौ। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुसादेशः। जुसि चेति गुणः। बृहत्। भाः। उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। बिभ्रतः। डुभृञ् धारणपोषणयोः। शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। मर्ताय दाशुषे। उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी॥

नवमीमृचमाह॥

प्रातर्यावृणः सहस्कृत सोमपेयाय संत्य।
इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो॥ ९॥

प्रातःऽयाव्नः। सहःऽकृत। सोमऽपेयाय। संत्य।
इह। अद्य। दैव्यं। जनं। बर्हिः। आ। सादय।
वसो इति॥ ९॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूताग्ने। इह देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्यावृणः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बर्हिरासादय। यज्ञं प्रापय॥ प्रातर्याव्णः। अस्यल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। सहस्कृत। सहतेऽभिभवत्य-

मेनेति महो बलं । तेन क्रियत इति महस्कृतः । ओजःसहोम्भ-स्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यलुगभावश्छांदसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।
अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यं ॥ १० ॥
अर्वाञ्चं । दैव्यं । जनं । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः ।
अयं । सोमः । सुऽदानवः । तं । पात । तिरःऽअह्न्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अर्वाञ्चमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवांतरैः सह यक्ष्व । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः । अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोअह्न्यं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयं ॥ दैव्य । देवाद्यञञाविति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । यक्ष्व । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वात् तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तिरोअह्न्यं । अहनि भवमह्न्यं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अह्नष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । असंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां

छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽक्षरस्तिरोभक्षरः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो उषाः । आ॰ ४, १५. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे
वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया ।
दिवः । स्तुषे । वां । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीमुषा उषोदेवता दिवो द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वां युवां बृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । ष्टुञ् स्तुतौ । तिङां तिङो भवंतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या दस्रा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया
देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या। दस्रा। सिंधुऽमातरा। मनोतरा। रयीणां। धिया।
देवा। वसुऽविदा॥ २॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुष इति पूर्वेणान्वयः। कीदृशौ। दस्रा। दस्रौ दर्शनीयौ। सिंधुमातरा। समुद्रमातृकौ। यद्यपि सूर्यचंद्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं। रयीणां धनानां मनोतरा। मनसा तारयितारौ। धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लंभयितारौ॥ मनोतरा। मनसा तरत इति मनोतरौ। तरतेरंतर्भावितण्यर्थात् ऋटोर्विच्। पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुत्वे सति छांदसमुत्वं। रयीणां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। धिया। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। वसुविदा। वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ। क्विप् चेति क्विप्॥

तृतीयामृचमाह॥

वच्यंते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि। यद्वां रथो
विभिष्पतात्॥ ३॥

वच्यंते। वां। ककुहासः। जूर्णायां। अधि। विष्टपि।
यत्। वां। रथः। विऽभिः। पतात्॥ ३॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथो जूर्णायां नानाशास्त्रैः स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यदा विभिरश्वैः पतात्। पतति गच्छति। तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यते। अस्माभिरुच्यंते॥ वच्यंते। ब्रवीतेर्यकि ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः। प्रत्यय-

स्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगं विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुभशब्देन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यंते । हत्वं छांदसं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायां । जृष् वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियंति गच्छंतीति वयोऽश्वाः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पत्ल गतौ । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ । अपां जरः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्मद्दत्तेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागंतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमो वा प्रीणातिनिगमो वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४. । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपातितः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं । अपां ।

ऋडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। पिपर्ति। पॄ पालनपूरणयोः। तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। पिपुरिः। आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात्कित्त्वे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यॄतां। पा॰ ७. ४. ११.। इति गुणाभावः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा। पातं सोमस्य
धृष्णुया॥ ५॥

आऽदारः। वां। मतीनां। नासत्या। मतऽवचसा।
पातं। सोमस्य। धृष्णुऽया॥ ५॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रौ नासत्याश्विनौ वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं। युवां पिबतं। कीदृशं सोमं। धृष्णुया। धर्षणशीलं। मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः॥ आदारः। दृङ् आदरे। आदारयतीत्यादारः। दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञ्प्रत्ययः। थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं। मतीनां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। मतवचसा। मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। पातं। पा पाने। बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना पिबादेशो न भवति। सोमस्य। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। धृष्णुया। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः ।

तिरः । तां । अस्मे इति । रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडन्नं नोऽस्मान्पीपरत् । पारयेत् । तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः । अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पॄ पालनपूरणयोः । ण्यंतात्लुङि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । चङ्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । च्लेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे ।

युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे ।

युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय पारं गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं। समुद्रमध्यादागच्छतं। भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां। सामर्थ्यं कुरुतं॥ नावा। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। गंतवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। युंजाथां। युजिर् योगे। लोण्मध्यमस्य द्विवचने रुधादित्वात् श्नम्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः। धिया युयुज्र इंदवः॥ ८॥

अरित्रं। वां। दिवः। पृथु। तीर्थे। सिंधूनां। रथः। धिया। युयुज्रे। इंदवः॥ ८॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरित्रं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः। रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते। इंदवः सोमाः धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुज्रे। युक्ता बभूवुः॥ अरित्रं। ऋ गतौ। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। पा॰ ३, २, १८४। इति करणे इत्रप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। तीर्थे। तॄ प्लवनतरणयोः। पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगिति थक्। ऋत इद्धातोरितीत्वं। हलि चेति दीर्घः। युयुज्रे। लिटीरयो रे इतीरेचो रे आदेशः॥

नवमीमृचमाह॥

दिवस्कण्वास इंदवो वसु सिंधूनां पदे। स्वं वव्रिं कुह धित्सथः॥ ९॥

दिवः । कण्वासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं ।
वव्रिं । कुह । धित्सथः ॥ ८ ॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । अश्वि-नावित्थं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोक-सकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टि-रूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽतरिक्षे वसु अस्मदादि-निवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः ॥ अश्विनाववसरे युवां स्वं वव्रिं स्वकीयं रूपं कुह धित्सथः । कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोरिति किमः कु । धित्सथः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । पा० ७, ४, ५४, । इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७, ४, ५८, । इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्धधातुके । पा० ७, ४, ४९, । इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जि-
ह्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं ।
प्रति । सूर्यः । वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥१०॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिरेव अंशवे उषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थं अभूदु । प्रादुर्भूतैव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्वया स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् ।

प्रकाशितवान्। तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकाल इत्यर्थः॥ अभूत्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः। हिरण्यं प्रति। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। पा० २, ३, ८। इति द्वितीया। अख्यत्। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। लुङि चक्षिङः ख्याञिति ख्याञादेशः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्स्त्रिंशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया। अदर्शि
वि स्रुतिर्दिवः॥ ११॥

अभूत्। ऊं इति। पारं। एतवे। पंथाः। ऋतस्य।
साधुऽया। अदर्शि। वि। स्रुतिः। दिवः॥११॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समोचीनोऽभूद्। निष्पन्न एव। दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य स्रुतिः प्रभुता दीप्तिर्व्यदर्शि। विशेषेण दृष्टा। तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागंतव्यं॥ एतवे। इण् गतौ। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। साधुया। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः। अदर्शि। कर्मणि लुङि च्लेश्चिणादेशः। चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक्। स्रुतिः। स्रु गतौ। स्त्रियां क्तिन्। ... च संज्ञायामिति क्तिन्॥

द्वादशीमृचमाह॥

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति। मदे
सोमस्य पिप्रतोः॥ १२॥

तत्ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति ।
भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदिद् पुनः पुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।
मनुष्वत् । शंभू इति शंऽभू । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस निवासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं ।

व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। तृतीयैकवचने यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। मनुष्वत्। मन ज्ञाने। मन्यते जानातीति मनुः। बहुलवचनादौणादिकः उसिप्रत्ययः। तत्र तस्येवेति सामर्थ्ये वतिः। प्रत्ययस्वरः। गतं। गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत्। ऋता वनथो अक्तुभिः॥१४॥

युवोः। उषाः। अनु। श्रियं। परिऽज्मनोः। उपऽआचरत्। ऋता। वनथः। अक्तुऽभिः॥१४॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः श्रियमनु। आगमनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपाचरत्। उषःकालदेवतेहागच्छत्। युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः। युवां चाक्तुभी रात्रिभिरृता यज्ञगतानि हवींषि वनथः। कामयेथे। संभजेथे॥ युवोः। युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुपो भवंतीति षष्ठीद्विवचनादेशः। अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वाभावः। शेषे लोपः। परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ। श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाजतेर्मनिन्प्रत्ययांतो निपातितः। ऋता। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। वनथः। वन षण संभक्तौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाह्णिके घर्मस्य हविषो द्वितीया धाय्योभा पिबतमित्येषा। अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं। उभा पिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं॥ आ॰ ४. ७.। इति याज्ञिन-

ग्रस्तेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रितं च । प्रवामंधांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रिया-
भिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं ।
अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । नत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पिबादेशः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्माद्भाव औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निंदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ गणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चं । अत्रानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । ऋषिश्चान्यश्चाद्पेरिति परिभाषितत्वात्कण्व-पुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वस्मादश्विनं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादि-परिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाथं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीया-चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । इमा उ वामयं वां । आ॰ ४, १५. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।
तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः ऋतऽवृधा ।
तं । अश्विना । पिबतं । तिरःऽअह्न्यं । धत्तं । रत्नानि ।
दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्न्यं

तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिबतं। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं। प्रयच्छतं॥ वां। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पा० ८. १. २०.। इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः। स चानुदात्तः। मधुमत्तमः। मन ज्ञाने। मन्यत इति मधु। फलिपाटिनमीत्यादिना उप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। धकारश्चान्तादेशः। अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः। मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते। ऋताद्‌धा। वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। तिरोअह्न्यं। अहनि भवोऽह्न्यः। भवे छंदसीति यत्। अल्लोपोऽनः इत्यत्र टिलोपाभावः। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यंत इति वचनाद्वा भावकर्मणोः। पा० ६. ४. १६८.। इति प्रकृतिभावाभावेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। तिरोहितोऽह्न्यस्तिरोअह्न्यः। तिरोऽन्तर्धौ। पा० १. ४. ७१.। इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दाशुषे। दाश्वान् साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना।
कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवं॥ २॥

त्रिऽवंधुरेण। त्रिऽवृता। सुऽपेशसा। रथेन। आ।
यातं। अश्विना।

कण्वासः । वां । ब्रह्म । कृण्वंति । अध्वरे । तेषां ।
सु । शृणुतं । हवं ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिहतगमनतया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा कृण्वंति । कुर्वंति । तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सु शृणुतं । सुष्ठ्वादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नंतीति बंधुराः । बंधेरौणादिक उरच्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृणुतं । श्रुवः शृ चेति श्नुः । तत्संनियोगेन धातोः शृभावश्च । हवं । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।
अथाद्य दस्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥
अश्विना । मधुमत्ऽतमं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ।
अथ । अद्य । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसं ।
उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं। हे दस्रा। अश्विनौ सोमपानार्थमथास्मदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता। अस्मदुपयुक्तं धनं धारयंतौ दाश्वांसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं। समीपे प्राप्नुतं॥ बिभ्रता। डुभृञ् धारणपोषणयोः। शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। श्नुदिङ्वाङ्गुणाभावे यणादेशः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं।
कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवंते अश्विना॥४॥
त्रिऽसधस्थे। बर्हिषि। विश्वऽवेदसा। मध्वा। यज्ञं।
मिमिक्षतं।
कण्वासः। वां। सुतऽसोमाः। अभिऽद्यवः। युवां।
हवंते। अश्विना॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थे कण्वान्वयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं। सेक्तुमिच्छतं। हे अश्विना वां युवयोरर्थं सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः कण्वासो युवामुभौ हवंते। आह्वयंते॥ त्रिषधस्थे। त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः। सुपि स्थ इति कप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। सधमादस्थयोश्छंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः। मध्वा। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। जसि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावचनमिति वचनाद्गुणाभावश्च। मिमिक्षतं। मिह सेचने।

मन्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । हलंताच्चेति सनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ । टलवकुलयत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्यविरत्यहर्नाम । तेन तत्संबंधो प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २, २, १८, ५, । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।
ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥
याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।
ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति ।
पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं । रक्षितवंतौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभी रक्षाभिरस्मानप्यनुष्ठातॄन्स्ववत । सुष्ठु रक्षतं । सष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्येनेष्यंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरंतोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ । क्विप् चेति क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितस्य समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना।
रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥

सुऽदासे। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। पृक्षः।
वहतं। अश्विना।
रयिं। समुद्रात्। उत। वा। दिवः। परि। अस्मे इति।
धत्तं। पुरुऽस्पृहं ॥ ६ ॥

हे दस्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं। प्रापितवतौ। समुद्रादंतरिक्षात्। समुद्रमित्यंतरिक्षनाम। समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात्। उत वा दिवस्परि। अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं। अस्मासु स्थापयतं ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः। अस्मिन् बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते कर्मधारये मतमुदात्तम्। ... दिवस्परि। पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं। पुरुस्पृहं। स्पृह ईप्सायां। चुरादिरदंतः। पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः। कर्मणि घञ्। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। थाथादिस्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे।
अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत्। नासत्या। पराऽवति। यत्। वा। स्थः।
अधि। तुर्वशे।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतं । साकं ।
सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः । वर्तेथे । यद्वा । अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अर्वांचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप ।
इषं पृंचंता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥
अर्वांचा । वां । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहंतु ।
सवना । इत् । उप ।
इषं । पृंचंता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येवोपलक्ष्यार्वांचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायेषमन्नं पृंचंता संयोजयंतौ युवां बर्हिरासीदतं । दर्भे प्राप्नुतं ॥ अर्वांचा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः ।

अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः। क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विप्। दीर्घश्च। वहंतु। वह प्रापणे। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। पादादित्वा- न्निघाताभावः। सवना। षुञ् अभिषवे। अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि। अधिकरणे ल्युट्। योरनादेशः। गुणावा- देशौ। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। पृंचंता। पृची संपर्के। शतरि रुधादित्वात् श्नम्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुकृते। सुकर्मपापे- त्यादिना करोतेर्भूते काले क्विप्। ह्रस्वस्य पितीति तुक्। सुदानवे। शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः। दानुशब्दो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीति बहुव्रीहा- वुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सीदतं। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु॥

नवमीमृचमाह॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा।
येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये॥ ८॥
तेन। नासत्या। आ। गतं। रथेन। सूर्यऽत्वचा।
येन। शश्वत्। ऊहथुः। दाशुषे। वसु। मध्वः।
सोमस्य। पीतये॥ ८॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेनागतं। आगच्छतं। दाशुषे हविर्दत्तवते यज- मानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोहथुः। प्रापितवंतौ। तेन रथेनेति पूर्वेणान्वयः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं॥ सूर्यत्वचा। त्वच संवरणे। त्वचति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः। सूर्यस्य त्वगिव

त्वयस्य। समस्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च। सूर्यशब्दः षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः। ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः। स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते। जग्मथुः। गम्लृ गतौ। लिटि असंयोगाल्लिडित्कित् इति लिटः कित्त्वे गमहनेत्यादिना उपधालोपः। अभ्यासस्य हलादिशेषे सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

उक्थेभिरर्वागवसे पुरूवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे।
शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना॥१०॥
उक्थेभिः। अर्वाक्। अवसे। पुरूवसू इति पुरुऽवसू।
अर्कैः। च। नि। ह्वयामहे।
शश्वत्। कण्वानां। सदसि। प्रिये। हि। कं। सोमं।
पपथुः। अश्विना॥१०॥

पुरूवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽस्मद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैरर्कैरर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभिमुख्येन निह्वयामहे। नितरामाह्वयामः। हे अश्विनौ कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुर्हि कं। युवां पीतवन्तौ खलु॥ उक्थेभिः। बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः। बहुवचने झल्येदित्येत्वं। अर्कैः। अर्च स्तुतौ। पुंसि संज्ञायां घः। प्रायेणेति करणे घः। चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं। निह्वयामहे। निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं। सदसि। सोर्दंस्यसिचिति सदः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।

पपथुः । पा पाने । लिघ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । .हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो बृहत्यः । युजः सतोबृहत्यः । उषा देवता । सह षोड़शोषस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छंदसीदं सूक्तं । अथोषस्य इति खंडे सूत्रितं । प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।
सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि ।
दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उषः । उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु । हे विभावरि । उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पश्वात्मकेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उछी विवासे । दुहितर्दिवः । सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति पष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्तौ ।

आतो मनिन्क्विबादिना वनिप्। वनो र चेति ङीप्। तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः। संबुद्धौ ह्रस्वत्वं। दास्वती। डुदाञ् दाने। भावेऽसुन्प्रत्ययः। दा दानमस्या अस्तीति दास्वती। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं। उगितश्चेति ङीप्॥

द्वितीयामृचमाह॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे।
उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनां॥ २॥
अश्वऽवतीः। गोऽमतीः। विश्वऽसुविदः। भूरि।
च्यवंत। वस्तवे।
उत्। ईरय। प्रति। मा। सूनृताः। उषः। चोद।
राधः। मघोनां॥ २॥

अश्वावतीर्बह्वश्वोपेता गोमतीर्बह्वीभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लंभयित्र्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत। प्राप्ताः। हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियसत्यवाच उदीरय। ब्रूहि। मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद। अस्मदर्थं प्रेरय। अश्वावतीः। मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। च्यवंत। च्युङ् गतौ। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। वस्तवे। वस निवासे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। ईरय। ईर गतौ कंपने च। हेतुमति णिच्। चोद। चुद संचोदने। चौरादिकः। लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः। शपः पित्त्वादनु-

दात्तत्वे धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। मघोनां। षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं॥

तृतीयामृचमाह॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः॥ ३॥

उवास। उषाः। उच्छात्। च। नु। देवी। जीरा। रथानां।
ये। अस्याः। आऽचरणेषु। दध्रिरे। समुद्रे। न। श्रवस्यवः॥ ३॥

उषा देव्युवास। पुरा निवासमकरोत्। प्रभातं कृतवतीत्यर्थः। च नु अद्याप्युच्छात्। व्युच्छति। प्रभातं करोति। कीदृशी देवी। रथानां जीरा। प्रेरयित्री। उषःकाले हि रथाः प्रेर्यंते। अस्या उषस आचरणेष्वागमनेषु ये रथाः दध्रिरे। धृताः सज्जीकृता भवंति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः। रथप्रेरणे दृष्टांतः। श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न। यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयंति तद्वत्॥ उवास। वस निवासे। लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषां। पा॰ ६. १. १७.। इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। उच्छात्। लेट्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। जीरा। जु इति गत्यर्थः। सौत्रो धातुः। जोरीच्चेति रक्प्रत्ययः। अस्याः। इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिरपि सुप्त्वादनु-

दात्तेति सर्वानुदात्तत्वं। आचरणेषु। चर गत्यर्थः। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। दधिरे। धृङ् अवस्थाने। लिटः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः। चित्वादंतोदात्तत्वं। यच्छब्दयोगादनिघातः। अवस्यवः। अवत इति अवो धनं। असुन्। तदात्मन इच्छंतीति अवस्यवः। सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः।
अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥
उषः। ये। ते। प्र। यामेषु। युंजते। मनः।
दानाय। सूरयः।
अत्र। अह। तत्। कण्वः। एषां। कण्वऽतमः। नाम।
गृणाति। नृणां ॥ ४ ॥

हे उषः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते। प्रेरयंति। दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः। एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह अत्रैवाह काले गृणाति। उच्चारयति। यो दातुमिच्छति यस्य नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति साधुभाषणप्रातःकाल एव तथा कुरुत इत्युपगतः स्तुतिः ॥ गृणाति। गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। नृणां। नामि नृ च। पा० ६.

४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।
जरयंती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति ।
प्रऽभुंजती ।
जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति ।
पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती सर्वं पालयंत्यायाति घ । प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टांतः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृश्युषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्रापयंती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति । किंच । उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्थानार्थं गच्छति । किंच । इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र तत्रंति ॥ घ ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये । अच इरितौणप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । रुधादित्वाच्छ्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं ।

सृजी विसर्जने। सृज्यंत इति सृजनं प्राणिजातं। कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः। उ॰ २. ७९.। इति क्युप्रत्ययः। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। योरनादेशे प्रत्ययस्वरः। पद्वत्। पत् पादः। तदस्यास्तीति पद्वत्। झय इति मतुपो वत्वं। व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं। न च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यं। ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा नाश्रीयत इति तत्रोक्तं। इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात्॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

वि या सृजति समनं व्य१र्थिनः पदं न वेत्योदती।
वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति॥ ६॥
वि। या। सृजति। समनं। वि। अर्थिनः। पदं।
न। वेति। ओदती।
वयः। नकिः। ते। पप्तिऽवांसः। आसते। विऽउष्टौ।
वाजिनीऽवति॥ ६॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं विसृजति। प्रेरयति। गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं। किंच। उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति। तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छंति। ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति। न कामयते। उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः। हे वाजिनीवति। उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ता

वयः पक्षिणो नकिरासते। न तिष्ठंति। किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छंतीत्यर्थः॥ सृजति। सृज विसर्गे। तुदादित्वाच्छः। तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघातः। ओदती। उंदी क्लेदने। उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युषाः। शतरि व्यत्ययेन शप्। व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः। उगितश्चेति ङीप्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं। अंतोदात्तात्परत्वात्तद्विधानात्। नकिष्टे। युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति षत्वं। पप्तिवांसः। पत्लृ गतौ। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्येकाजाद्घसामिति नियमान्न प्राप्नोति। तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात्। तमिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः। द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः। प्रत्ययस्वरः। वाजिनीवति। वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। मित्वर्थीय इनिः। ऋन्नेभ्य इति ङीप्। तादृशी क्रिया यस्याः सा। तदस्यास्तीति मतुप्। संज्ञायामिति मतुपो वत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि।
शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान्॥ ७॥
एषा। अयुक्त। पराऽवतः। सूर्यस्य। उत्ऽअयनात्। अधि।
शतं। रथेभिः। सुऽभगा। उषाः। इयं। वि। याति।
अभि। मानुषान्॥ ७॥

सौभगं सौभाग्यमसाध्यमावहंती। संपादयंती। तथा व्युच्छंती। तमांसि वर्जयंती॥ उषः। पाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं। दुहितर्दिवः। परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। आवहंती। ङीप्शपौ पित्वादनुदात्तौ। शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं। अतो धातुस्वरः शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भूरि। प्रभवति न विनश्यतीति भूरि। अदिशदिभूशुभिभ्य क्रिनिति क्रिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुभगस्य भावः सौभगं। सुभगान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ्प्रत्ययः। ह्रद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। पा॰ ७. ३. १९.। इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति द्रष्टव्यं। व्युच्छंती। उछी विवासे। विवासो वर्जनं। तौदादिकः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। दिविष्टिषु। दिवशब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते। तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि।
सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवं॥१०॥
विश्वस्य। हि। प्राणनं। जीवनं। त्वे इति। वि।
यत्। उच्छसि। सूनरि।
सा। नः। रथेन। बृहता। विभाऽवरि। श्रुधि।
चित्रऽमघे। हवं॥ १०॥

हे सूनरि। उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते। यदयस्मात्त्वं व्युच्छसि। तमो वर्जयसि। हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेनायाहीति शेषः। तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्त उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि। शृणु॥ प्राणनं। अन चेष्टायां। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। योरनादेशः। समासेऽनितेः। पा० ८. ४. १९.। इत्युपसर्गस्थाद्रेफान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं। नन्वनितेरितीष्टा निर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वं। तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। उच्छसि। उछी विवासे। तौदादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। सूनरि। सुष्ठु नयतीति सूनरी। नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः। गतिसमासे छन्द्रूश्यो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् छदिकारादक्तिन इति ङीप्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमंत्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः। विभावरि। विशिष्टा भा यस्याः सा। छंदसीवनिपौ। पा० ५. २. १०९. २.। इति मत्वर्थीयो वनिप्। वनो र चेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च। श्रुधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। मघमिति धननाम।

चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।
तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्नयः ॥११॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।
तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।
गृणंति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि स्तुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वां गृणंति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज व्रज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिव्रज्योश्च । पा॰ ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातु-

कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यत्रेप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा॰ १. ४. ४९. । इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा॰ १. ४. ५१. । इति । नीवह्योर्हरतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणंति । गॄ शब्दे । क्र्यादिभ्यः श्ना । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

विश्वाँ देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वं ।
सास्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्य१मुषो वाजं सुवीर्यं ॥१२॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ।
सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वावदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेश्छंदसि

लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उकथ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुकथ्यं । भवे छंदसीति यत् । यतो विषयच्छंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । उषः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।
सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यं ॥ १३ ॥
यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।
सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः ।
ददातु । सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृश्यंते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं । विश्वस्य वारकं । यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं । सुग्म्यं । सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा सुग्म्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । उपदेशावस्थायां धातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि झस्यादादेशः । च्लेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. । इति क्सप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा० १. २. ११.। इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। स्थलिङ्ग्योर्वस्थमकिति। पा० ६. १. ५८.। इत्यमागमाभावश्च कित्त्वादेव। पत्नकल्पत्नानि। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारं। विश्वं वृणोतीति विश्ववारः। वृञ् वरणे। कर्मण्यण्। यद्वा। विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः। कर्मणि घञ्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। सुगम्यं। सुष्ठु गंतव्यः सुगमः। गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। तत्र भवं सुगम्यं। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये जुहूरेऽवसे महि।
सा न स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा॥१४॥

ये। चित्। हि। त्वां। ऋषयः। पूर्वे। ऊतये। जुहूरे। अवसे। महि।
सा। नः। स्तोमान्। अभि। गृणीहि। राधसा। उषः। शुक्रेण। शोचिषा॥ १४॥

हे महि महिते पूजनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय। अव इत्यन्ननाम। अवसेऽन्नाय च जुहूरे। जुह्विरे। आह्वतवंत। सूक्तरूपैर्मंत्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः। हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य

गृणीहि। सम्यक् स्तुतमिति शब्दय। अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः॥ ऋतवी। अवतेः क्विनि ज्वरत्वरे-त्यादिना वकारस्योपधायाश्चोट्। ऋतियतीत्यादिना क्विदु-दात्तो निपातितः। जुह्वरे। हृञ् स्पर्धायां शब्दे च। लिट्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणं। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः। कथाभ्यस्तस्य ह्वयतिः। यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात्। परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं। द्विर्वचनादीनि। इरयो रे इतीरेचो रे आदेशः। चित इत्यन्तोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तत्र हि पंचमी-निर्दिष्टेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं। मह्नि। मह पूजायां। औणादिक इन्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। संबुद्धावम्बार्थेति ह्रस्वत्वं। स्तोमान्। संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तं। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। गृणीहि। गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। राधसा। राध्नोत्यनेनेति राधः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। उषः। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं॥

पंचदशीमृचमाह॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः।
प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः॥१५॥

उषः। यत्। अद्य। भानुना। वि। द्वारौ। ऋणवः। दिवः।
प्र। नः। यच्छतात्। अवृकं। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि। गोऽमतीः। इषः॥१५॥

हे उषः। त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन

दिवोऽन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारेणाच्छादितौ व्यूषवः। विशिष्य प्राप्नोषि। तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिष्मोऽजस्वि गृहं प्रयच्छतात्। देहि। कीदृशं। छर्दिः। अवृकं। हिंसकरहितं। पृथु।* विस्तीर्णं। अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि। [प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते। प्रयच्छतात्। देहि। त्वदागमनस्यांधकारनाशार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः॥ छर्दिरिति गृहनाम। छर्दिः छदिरिति समाम्नातु पाठात्। व्यूषवः। ऋषु गतौ। छांदसे लङि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः। ततो व्यत्ययेन अपि गुणावादेशौ। अपः पित्त्वादनुदात्तत्व उप्रत्ययस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। प्र नः। उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनात्सो णत्वाभावः। यच्छतात्। दाण् दाने। अपि पाघ्राध्मादिना यच्छादेशः। अवृकं। नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। पृथु। प्रथ प्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च। छर्दिरिति गृहनाम। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्रत्ययः। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः॥

षोडशीमृचमाह॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा।
सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति॥ १६॥
सं। नः। राया। बृहता। विश्वऽपेशसा। मिमिक्ष्व। सं। इळाभिः। आ।

सं। द्युम्नेन। विश्वऽतुरा। उषः। महि। सं। वाजैः। वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषः। नोऽस्मान्राया धनेन संमिमिक्ष्व। संसिंच। संयोजयेत्यर्थः। कीदृशेन धनेन। बृहता प्रभूतेन। विश्वपेशसा। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तेन। तथेडाभिरा गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व। इडेति गोनाम। इडा जगतीति तन्नामसु पाठात्। आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात्। उक्तं च। एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति। किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिक्ष्व। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि॰ ५. ५.। कीदृशेन द्युम्नेन। विश्वतुरा। सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन। तथा हे वाजिनीवति। अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष्व। अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात्। राया। ऊडिद्मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। विश्वपेशसा। विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः। मिमिक्ष्व। मिह सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ। तलकलत्वानि। प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते। पादादित्वादनिघातः। पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। विश्वतुरा। तुर्वतीति तूः। तुर्वी हिंसार्थः। क्विप् चेति क्विप्। राल्लोप इति वकारलोपः।

विशेषं तूर्विवतुः। समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं। वाजिनीवति। वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। उषयस्तुष्कमानुष्टुभं त्विति। काखपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। सुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं। पूर्वस्योषस्यं त्वित्युक्तत्वादिदमपि सूक्तमुषस्यं॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावानुष्टुभे छंदस्यस्तत्सूक्तं। सूत्रितं हि। उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं। आ० ४. १४.। इति। आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि॥
वहंत्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहं॥ १॥

उषः। भद्रेभिः। आ। गहि। दिवः। चित्। रोचनात्। अधि।

वहंतु। अरुणऽप्सवः। उप। त्वा। सोमिनः। गृहं॥ १॥

हे उषः। उषोदेवते भद्रेभिर्भदनीयैः शोभनैर्मार्गैर्दिवोऽन्तरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात्। अधिरुपर्यर्थः। उपरिवर्तमानात्। चिदिति पूजार्थः। पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादागहि। आगच्छ। हे उषः। अरुणप्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु। प्रापयंतु॥ गहि। गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। हेरपित्त्वेन ङित्त्वेऽनुदात्तोपदे-

येत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति । असिद्धवदत्रा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणप्सवः । प्सा भक्षणे । प्सांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति प्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते । पैङ्गकमन्त्रा अनुहरंते मातरं गावोऽनुहरंत इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुण्यो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेरुनन्प्रत्ययांतः । तद्व्याख्यायां चित् । उ० ३, ५८, । इत्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं ।
तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥
सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः ।
उषः । त्वं ।
तेन । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।
दिवः ॥ २ ॥

हे उषः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामिति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति

शेत्यादिनानुनासिकलोपः। अतो हेरिति लुक् न भवति। असिद्धवदत्राभादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात्। रोचनात्। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वं। अरुणप्सवः। प्सा भक्षणे। प्सांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति प्सवो वत्साः। औणादिकः कुप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः। अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते। पैतृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंत इति गोमदीयः। तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं। अरुण्यो गाव उषसामिति। अरुणशब्दोऽर्तेरुनन्प्रत्ययांतः। उषाख्यायां चित्। उ० ३. ५८.। इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः। स च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते।

द्वितीयामृचमाह॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं।
तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः॥ २॥

सुऽपेशसं। सुऽखं। रथं। यं। अधिऽअस्थाः।
उषः। त्वं।
तेन। सुऽश्रवसं। जनं। प्र। अव। अद्य। दुहितः।
दिवः॥ २॥

हे उषः। त्वं यं रथमध्यस्थाः। अधितिष्ठसि। कीदृशं रथं। सुपेशसं। शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा। पेश इति रूपनामेति यास्कः। यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं। पेशः हिरण्यमिति तन्नामसु पाठात्। सुखं। शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं। विस्तृतमित्यर्थः। यद्वा सुखहेतुभूतं। अथवा सुखमिति

क्रियाविशेषणं। सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। हे दिवो दुहितः। द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनास्मिन्काले सुयवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव। प्रकर्षेण गच्छ॥ सुपेशसं। पिश अवयवे। अस्मादसुन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः पेशस्शब्दः। शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अध्यस्थाः। तिष्ठतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। तेना। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। सुयवसं। यव इत्यन्ननाम। यूयत इति सत इति यास्कः। सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अव। अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यादिष्वत्र गत्यर्थः। दुहितर्दिवः। परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि।
उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अंतेभ्यस्परि॥ ३॥

वयः। चित्। ते। पतत्रिणः। द्विऽपत्। चतुःऽपत्। अर्जुनि।
उषः। प्र। आरन्। ऋतून्। अनु। दिवः। अंतेभ्यः। परि॥ ३॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे उषः। उषोदेवते ते तव ऋतूँरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतनवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पक्षिणश्च

दिवो ऽतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छंति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानंतरं चेष्टावंतो भवंतीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत्लृ गतौ । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनक्षीत्यादिनात्रप्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । भयस्रयादित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३० । इति पद्भावः । द्विविभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् । चत्वारः पादा यस्य । ऋत्यंतिरिक्तं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः ष इत्यनुवृत्ता-विदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च षत्वेनास्य विहत्वात् कुप्वोः क पौ च । पा० ८. ३. ३८. । इत्युपधानीयादेशः प्रसक्तनीयः । येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं । आरन् । ऋ गतौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ऋ गतौ । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीय-युक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपादे इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता । अंतेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थं इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।
तां त्वामुपवैसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि ।
रोचनं ।
तां । त्वां । उप । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः ।
अहूषत ॥ ४ ॥

हे उषः । व्युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्वा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिरहूषत । स्तुतवंत इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिप पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । रोचनं । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । अहूषत । ह्वेञो लुङि ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।

परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । चेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवत्यं । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्ये क्रतावुदु त्यमित्याद्या नवर्चः शंसनीयाः । संस्थिते आश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव । आ० ४. ५. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्यं । जातऽवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहति । ऊर्ध्वं वहंति । ऊं इति पादपूरणः । छांदसो मकारलोपः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यंति तथोर्ध्वं वहंतीत्यर्थः । कोदर्श सूर्यं । त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं । द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहंति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। दृशे। दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः। सूर्यं। राजसूयसूर्येत्यादिना षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः। अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः। सूराय
विश्वचक्षसे॥ २॥

अप। त्ये। तायवः। यथा। नक्षत्रा। यंति। अक्तुऽभिः।
सूराय। विश्वऽचक्षसे॥ २॥

त्ये तायवो यथा। प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि। देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यंतरात्। यद्वा। इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवंति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यंते। तथा च श्रूयते। यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति। यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यंते। सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्। यास्कस्त्वाह। नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं। नि॰ ३ २०.। इति। तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभो रात्रिभिः सहापयंति। अपगच्छंति। विश्वचक्षसे। विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्ट्वेति शेषः। तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः॥ तायुरिति स्तेननाम। तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात्। अक्तुरिति रात्रिनाम। शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात्। यथा। यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं। नक्षत्रा। नक्ष गतौ। अमिनक्षिय-

जिवंधिपतिभ्योऽव्यवित्यत्रनृप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तो त्वेवमुक्तं। न चरति न चीयत इति वा नक्षत्रं। चीयतेः चरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति। ग्रैम्छंदसि बहुलमिति श्लोलोपः। यंति। इण् गतौ। इणो यण्णिति यणादेशः। सूराय विश्वचक्षसे। विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः। चर्तेर्बहुलं णिचेत्यसुनुप्रत्ययः। णित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः। उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यक्तव्येति चतुर्थी॥

तृतीयामृचमाह॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु। भ्राजंतो अग्नयो यथा॥ ३॥

अदृश्रं। अस्य। केतवः। वि। रश्मयः। जनान्। अनु। भ्राजंतः। अग्नयः। यथा॥ ३॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यदृश्रं। जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षंते। सर्वं जगत्प्रकाशयंतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। भ्राजंतो दीप्यमाना अग्नयो यथा। अग्नय इव॥ अदृश्रं दृशिर् प्रेक्षणे। वर्तमाने लुङ्। इरितो वेति च्लेरङादेशः। ऋदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः। अत एव बहुलवचनाद्दृशोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं। तिङां तिङो भवंतीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः। प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते। अदृश्रन्नस्य केतव इति। जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादि पूर्ववत्। भ्राजंतः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते॥

चातुर्मास्येषु शुनासीरीये पर्वण्यस्ति सौर्यं एककपालः। तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या। तथा च सूत्रितं। तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः। आ० २. २०. इति॥ तथातिमूर्तिनाम्न्येकाहे कृष्णपशे सौरीष्टिः कर्तव्या। तस्यामप्येषानुवाक्या। अतिमूर्तिनेति खंडे सूत्रितं। नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः। आ० ९. ८. इति॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमा भासि रोचनं॥ ४॥

तरणिः। विश्वऽदर्शतः। ज्योतिःऽकृत्। असि। सूर्य। विश्वं। आ। भासि। रोचनं॥ ४॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तरिता। अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गंतासि। तथा च स्मर्यते। योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति। यद्वा। उपासकानां रोगात्तारयितासि। आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात्। तथा विश्वदर्शतः। विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः। आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात्। तथा चापस्तंबः। दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति। यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः। तथा ज्योतिष्कृत्। ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता। सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः। यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता। रात्रौ ह्यम्मयेषु चंद्रादिबिंबेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयंति यथा द्वारस्थदर्प-

घोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयंति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमासमंताद्भासि । प्रकाशयसि । यद्वा हे सूर्य । अंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तारकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शनीयो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तॄ प्लवनतरणयोः । अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्विप् चेति क्विप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्

ङ्ङेपि। तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तेऽपि यथास्मदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यंते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यंति तथोदेषीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यंतीति। तथा चाम्नायते। तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति॥ प्रत्यङ्। प्रत्यंचतीति प्रत्यङ्। अंचु गतिपूजनयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्याब्भ्य इति संयोगांतलोपौ। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं। अनिगंतोऽंचतावित्यनिगंत इति प्रयुदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। एषि। इण् गतौ। सिप्यदादित्वाच्छपो लुक्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। स्वः। सुपूर्वादर्तेर्विच्। गुणे यणादेशः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ चेति स्वरितत्वं। दृशे। दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अनु। त्वं वरुण पश्यसि॥ ६॥

येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यंतं। जनान्। अनु। त्वं। वरुण। पश्यसि॥ ६॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण। अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनो भुरण्यन्तं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि। अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः। यद्वा। उत्तरस्यामृचि संबंधः। तेन चक्षसा व्येषीति। तथा च यास्केनोक्तं। तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि। नि० १२, २२। इति। भुरण्यंतं। भुरण धारणपोषणयोः। कंड्वादित्वाद्यक्। ततः शतरि कर्तरि शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते। वरुण। वृञ् वरणे। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कृवृदारिभ्य उनन्नित्युनन्प्रत्ययः। अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते। तथा चान्यत्राम्नातं। तस्मै मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति। मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च॥

सप्तमीमृचमाह॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः। पश्यन्
जन्मानि सूर्य॥ ७॥

वि। द्यां। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः।
अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य॥ ७॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं। लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः। कं लोकं। द्यां। अंतरिक्षलोकं। व्येषि। विशेषेण गच्छसि। किं कुर्वन्। अहान्यहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमानः। उत्पादयन्। आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य। तथा जन्मानि जननवंति भूतजातानि पश्यन्। प्रकाशयन्॥ रजस्पृथ्वित्यत्र छंदसि वाऽप्राम्रेडितयोः। पा० ८, ३, ४९, १। इति विसर्जनीयस्य सत्वं। अहा। शेश्छंदसि

-बहुलमिति शेर्लोपः। मिमानः। माङ् माने। जौहो-त्यादिकः। शानचि श्लौ द्विर्भावे भृञामित्यभ्यासस्येत्वं। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। अभ्यस्तानामादिरित्यभ्य-स्तस्याद्युदात्तत्वं। जन्मानि। जनी प्रादुर्भावे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहंति देव सूर्य। शोचिष्केशं
विचक्षण॥ ८॥

सप्त। त्वा। हरितः। रथे। वहंति। देव। सूर्य।
शोचिःऽकेशं। विऽचक्षण॥ ८॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः। सप्त सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहंति। प्रापयंति। कीदृशं। रथेऽवस्थितमिति शेषः। तथा शोचिष्केशं। शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृश्यंते स तथोक्तः। तं। हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघंटावुक्तत्वात्। शोचिष्केशं। शुच दीप्तौ। अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनेसिप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः। स एव बहु-व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते। नित्यं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः। ताभिर्याति
स्वयुक्तिभिः॥ ९॥

अयुक्त। सप्त। शुंध्युवः। सूरः। रथस्य। नप्त्यः। ताभिः।
याति। स्वयुक्तिऽभिः॥ ९॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः। तादृशीः सप्तसंख्याका अयुक्त। स्वरथे योजितवान्। कीदृश्यः। रथस्य नप्त्यः। न पातयित्र्यः। याभिर्युक्ताभिः रथो याति। न पतति तादृशीभिरित्यर्थः। एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिर्याति। यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति। अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः॥ अयुक्त। युजिर् योगे। स्वरितेत्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं। लुङि च्लेः सिच्। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा० १. २. ११.। इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। झलो झलीति सिचः सकारलोपः। चोः कुरिति कुत्वं। शुंध्युवः। शुंध शुद्धौ। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः। जसि तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः। सूरः। षू प्रेरणे। सुसूधागृधिभ्यः क्रनिति क्रन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। नप्त्यः। न पातयतीत्यर्थे नप्तृनेष्टृत्वष्ट्रादि-नोणादिषु नञ् पत्पूर्वस्तृजंतो निपातितः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वं। सुपां सुपो भवंतीति जसो ङसादेशः। ततो यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। रेफलोपश्छांदसः। उक्तं च। द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति। शाखांतरे तु नप्त्र इत्येव पठ्यते। स्वयुक्तिभिः। स्वकीयाः सूर्यसंबंधिन्यो युक्तयो योजनानि यासां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्योद्वयं तमसस्परीति मंत्रं ब्रूयुः। तथा च पत्नीसंयाजैरित्येतस्मिन् खंडे सूत्रितं। उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य। आ० ६. १२.। इति॥

सामितां सूक्ते दशमीमुपमाह ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः ।
उत्ऽतरं ।
देवं । देवऽत्रा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमं ॥१०॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापाद्वर्युपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उद्वयं तमसस्परीत्याह । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपघ्नंतीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्टतरं वा देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्ये । पा॰ ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । म्वोश्च । पा॰ ८. २. ६५. । इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं ।

समयः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं ।

उद्यन्नित्ययं तृचो रोगघ्नार्थः। तथा चानुक्रमण्यामुक्तं। अन्त्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति। श्रुतं चैतत्। यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत्। तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगाद्विरगमयत्। तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः। तदुक्तं शौनकेन। उद्यन्नद्येति मंत्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः। रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्ते एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं।
हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् ।
उत्ऽतरां । दिवं ।
हृत्ऽरोगं । मम । सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त। अद्यास्मिन्काले उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन्। यद्वा दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन्। एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं बाह्यं रोगं। यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगमात्रं वैवर्ण्यमित्यर्थः। तदुभयमपि नाशय। मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः॥ मित्रमहः। मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ। आमंत्रितनिघातः। उत्तरां। उदित्यनेनोपसर्गेण संसृष्टधात्वर्था

लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरप्प्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति आमुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टस्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । उपादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोकष्यञ्रोगेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हृञ् हरणे । जनिहृभ्यामिमनिन् । उ० ४. १५०. । इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वाद्वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः । इष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।
अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।
अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि ।
दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु ताद्दृशवर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु ताद्दृग्वर्णेषु मे मदीयं हरिमाणं निदध्मसि ।

निश्चयामहि। स च हरिमा तवैव सुखेनास्तां। अस्माभिरवाधिष्टेत्यर्थः॥ दध्मसि। इदंतो मसिरिति मस इकारागमः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह।
द्विषंतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रधं॥ १३॥

उत्। अगात्। अयं। आदित्यः। विश्वेन। सहसा। सह।
द्विषंतं। मह्यं। रंधयन्। मो इति। अहं द्विषते।
रधं॥ १३॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोदगात्। उदयं प्राप्तवान्। किं कुर्वन्। मह्यं द्विषंतं रंधयन्। ममोपद्रवकारिणं हिंसन्। अपि च। अहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रधं। नैव हिंसां करोमि। सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः॥ अगात्। एतेर्लुङि इणो गा लुङीति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। आदित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः। रंधयन्। रध हिंसासंराद्धोः। ण्यंताल्लटः शतृ। रधिजभोरचि। पा॰ ७. १. ६१. इति णौ धातोर्नुमागमः। मो। मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे। ओदिति प्रगृह्यत्वे प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः। द्विषते। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। रधं। रधेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः। रधिजभोरचि। पा॰ ७. १. ६१. इति। धातोर्नुम्। अनिदितामित्यनुषंगलोपः। न माङ्योग इत्यडभावः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इंद्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः । इंद्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं । अभि त्वं पंचोना सव्यो द्विस्त्रिष्टुबंतमंगिरा इंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्तस्य इतींद्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूत्रितं । अभि त्वं मेषमध्वर्यवो भरतेंद्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विषुवति प्रकेऽप्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूत्रितं । अस्तिसमंशुंगोऽभि त्वं मेषमिंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतद्धित्रिंद्रीं निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिंद्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवं ।
यस्य द्यावो न विचरंति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यं । मेषं । पुरुऽहूतं । ऋग्मियं । इंद्रं । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवं ।
यस्य । द्यावः । न । विऽचरंति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेषं मखभिः स्पर्धमानं। यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिंद्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ। स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत्। अत इदानीमपि मेष इतींद्रोऽभिधीयते। मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यमंत्रं कदैशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। मेधातिथिं ह काण्वायनिं मेषो भूत्वाजहारेति। आगत्य सोममपहृतवानित्यर्थः। पुरुहूतं। पुरुभिर्यजमानैराहूतं। ऋग्मियं। ऋग्भिर्विक्रियमाणं। स्तूयमानमित्यर्थः। स्तुत्या हि देवता विक्रियते। यद्वा। ऋग्भिर्मीयते प्रमीयत इति ऋग्मीः। तं। वसो धनस्य। धनानामावासभूमिं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्तातारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता। अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत। यस्येंद्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरंति। विशेषेण वर्तंते। तत्र दृष्टांतः। द्यावो न। यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकाराः। भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन महत्वं विप्रं मेधाविने। तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत। अभिपूजयत। मेषं। मिष स्पर्धायां। इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्प्रत्ययः। ऋग्मियं। तस्य विकार इत्यर्थे पकाची नित्यं मयटमिच्छंति। पा॰ ४. ३. १४४. १. इति मयट्प्रत्ययः। पकारस्येकारश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। यद्वा माङ् माने शब्दे च। ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः। क्विपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्थेतीत्वं। अचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। मदता। मदी हर्षे। हेतुमति णिच्। मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः। पा॰ ६. ४. ९२. इति मित्त्वे सति

मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने अपि छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः। तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः। वस्वः। उक्त्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। जसादिषु छंदसि वावचनमिति वचनात् घेर्ङितीति। पा० ७. ३. १११.। इति गुणाभावे यणादेशः। अर्णवं। अर्ण उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः। अर्णसो लोपश्च। पा० ५. २. १०९. २.। इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च। अनेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते। प्रत्ययस्वरः। विचरंति। चर गत्यर्थः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। भुजे। भुज पालनाभ्यवहारयोः। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। मंहिष्ठं। मंहि वृद्धौ। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अर्चत। अर्च पूजायां। भौवादिकः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं।
इंद्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी
सूनृतारुहत्॥ २॥

अभि। ईं। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिं। ऊतयः। अंतरिक्षऽप्रां।
तविषीभिः। आऽवृतं।
इंद्रं। दक्षासः। ऋभवः। मदऽच्युतं। शतऽक्रतुं।
जवनी। सूनृता। आ। अरुहत्॥ २॥

जतयोऽवितारो रचितारो दवासो दयवितार: प्रवर्धयितार ऋभवः । उरु भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यंते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीमवन्वन् । आभिमुख्येन खल्वभजत । हवे च सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याक्षुः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवंतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयंतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येष्विंद्रस्य विद्यमानत्वात् । आथर्वणेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विवस्वांश्चाजायेतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं जवना हननं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागप्यावहत् । आरूढवती । वृत्रवधं प्रति सापि वागिंद्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः । अवन्वन् । वन षण संभक्तौ । लङि अपि प्राप्ते व्यत्ययेनोपलक्षयः । स्वभिष्टिं । इष गतौ । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुत्रेत्यादिनुट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः क्तिच्क्तौ बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञाया-

मिति क्विप् । ह्रस्वस्येत्यादिना तुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मनिन्क्विबित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतं । वृञ् वरणे । आव्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दधानः । दध धारणे । दधंत एभिरिति दधाः । करणे घञ् । जिस्वादाद्युदात्तत्वं । आज्जसेरसुक् । मदच्युतं । च्युङ् गतौ । अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौत्रो धातुः । करणे ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । लित्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।
ससेन चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य
नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।
ससेन । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिं । वावसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवंतं मध्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्यऽंगिरसामृषीणामर्थायापावृणोः । अपवारणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घाट्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहासु निहितमंगिरोभ्य

ऋषिभ्योऽपाहृणोः । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि चावये मह्यर्यवे । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंत्रेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय । गातुविद् । मार्गस्य लम्भयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनाम्ने मह्यर्यवेऽपि ससेनाचेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संग्रामे जयार्थं वाव-सानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । औणादिकस्त्रन्प्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनुवृत्तावित्रिकट्यचश्च । पा॰ ४, २, ५१. । इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वाराण्येषां । दृ हृत्तौ । ईर्यंते संत्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं पर-पूर्वत्वं । तत्र यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा॰ १, १, ५१. । इति रपरंभवति । यद्वा द्वारशब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । उ॰ १, ७२. । इति तुप्रत्ययः । तं विंदति लंभयतीति गातुवित् । विद्लृ लाभे । अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संग्राम नाम । आहव आजाविति तत्र पाठात् । अद्रिं । अत्ति भक्षयति वैरिण-मित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यास्कस्त्वेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रि-रादृणात्यनेनापि वात्तेः स्यात् । नि॰ ४, ४. । इति । वावसा-

पदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अत्र रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।
महांतं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वाय । शंबरं ।
महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वाविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायातिथिभिर्गंतव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् । अतिप्रवृद्धमप्यर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितॄणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराद्धयोः । रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको डुप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविक्षेपे । लुङि लक्षण । पा॰ ७, २, ५, । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यड-भावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्तेरु-

दात्तत्वं। जज्ञिषे। जनी प्रादुर्भावे। लिटि गमहनेत्यादिनो-पधालोपः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते।
तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या॥ ७॥

त्वे इति। विश्वा। तविषी। सध्र्यक्। हिता। तव। राधः। सोमऽपीथाय। हर्षते।
तव। वज्रः। चिकिते। बाह्वोः। हितः। वृश्च। शत्रोः। अव। विश्वानि। वृष्ण्या॥ ७॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलं सध्र्यक् समीचीनं। अपराधृष्यं यथा भवति तथा हिता निहितं। तथा तव राधो धनं सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते। हृष्यति। किंच। तव बाह्वोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकिते। अस्माभिर्ज्ञायते। अतः शत्रोः मातापितृवैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वीर्याण्यव वृश्च। छेदनं कुरु॥ सहांचतीति सध्र्यक्। अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। समासे सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः। चोः कुरिति कुत्वं। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ऽद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं। पा° ६. ३. ९५. १.। इति वचनात्सध्र्यादेशोऽन्तोदात्तः। तत्र यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। राधः। राध्नोति समृद्धो भवत्यनेन। राधोऽत्र धनमुच्यते। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।

सोमपीथाय । पा पाने । पातृतुदिवचोत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्थेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृश्चा । ओव्रश्चू छेदने । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं । वृष्ण्या । वृष सेचने । औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्ण्यानि । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेश्छंदसीति शेर्लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि जानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया
　　शासदव्रतान् ।
शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेषु
　　चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते ।
　　रंधय । शासत् । अव्रतान् ।
शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता ।
　　ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातॄन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातॄणामुपक्षपयितारः शत्रवस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । रध्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति

नस्य। वस निवासे। कर्तरि ताच्छीलिकश्चानश्। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ। चित्त्वादंतोदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु।
वृत्रं यदिंद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे॥४॥

त्वं। अपां। अपिऽधाना। अवृणोः। अप। अधारयः।
पर्वते। दानुऽमत्। वसु।

वृत्रं। यत्। इंद्र। शवसा। अवधीः। अहिं। आत्। इत्।
सूर्यं। दिवि। आ। अरोहयः। दृशे॥४॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः। अपावरीतवान्। तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य। यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः। तद्वतः। तादृशस्य वृत्रादेर्वसु धनमधारयः। अवच्छित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिप इत्यर्थः। यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं। शोभनदानयुक्तमित्यर्थः। हे इंद्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारं। तथा च शाखांतरे समाम्नातं। यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति। अहिं। आ समंताद्धंतारं। तथा च वाजसनेयिनः समामनंति। सोऽग्नीषोमावभिसंबभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति। एवंभूतमसुरमवधीः। वधं प्रापितः। आदित् अनंतरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः। वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रादमुमोच इत्यर्थः॥ अपां। जडिद-

मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडने इत्यस्माद्वा दाण् दाने इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि
शुप्तावजुह्वत ।
त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं
दस्युहत्येष्वाविथ ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः ।
ये । अधि । शुप्तौ । अजुह्वत ।
त्वं । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र ।
ऋजिश्वानं । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शचौ मायेति तन्नामसु पाठात् । यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कपटैर्मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्रादीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । येऽसुराः स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावपि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत । प्राहौषुः । नाम्नौ । तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः । तथा च

कौषितकिभिराम्नायते। असुरा वा आत्मन्नजुहवुस्तद्दातेऽग्नौ ते पराभवन्निति। वाजसनेयिभिराम्नातं। देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धंत। ततो ह्यसुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुरिति। तथा हि नृमणः। नृषु यजमानेषु रक्षितव्येष्वनुग्रहबुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः। प्राभांक्षीः। एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्वानमनुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु। यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविथ। प्रकर्षेण ररक्षिथ। मायिनः। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः। यसो। शुभ दीप्तौ। कर्मणि क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। झषस्तथोरिति धत्वाभावश्छांदसः। खरि च। पा० ८, ४, ५५.। इति चर्त्वं। अजुहुत। जुहोतेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। अदभ्यस्तादिति झस्यादादेशः। हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः। पिप्रोः। पॄ पालनपूरणयोः। पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः। छांदसं द्विर्वचनं। अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषौ। अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीतीत्यभ्यासस्येत्वं। यणादेशः। नृमणः। नृषु मनो यस्य। छंदस्यृदवग्रहात्। पा० ८, ४, २६.। इति णत्वं। प्रारुजः। रुजो भंगे। अस्य ङित्वाद्गुणाभावः। ऋजिश्वानं। ऋज्वश्नुते प्राप्नोतीत्यृजिश्वा। पृषोदरादिः। दस्युहत्येषु। हन हिंसागत्योः। हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः। दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तर-

यास्ता। किं कुर्वन्। शासत्। दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन्। अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव। यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः। अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन। कामये। जानीहि। ज्ञा अवबोधने। क्र्यादिकः। ज्ञाजनोर्जेति जादेशः। अत्र प्ली गतौ वृदिति वृत्करणं ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं। नैवं। ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरेणाप्यतो दीर्घो यञीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति। तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं। बर्हिष्मते। तसौ मत्वर्थे इति भत्वात् रुत्वजश्त्वयोरभावः। रंधय। रध हिंसासंराद्ध्योः। शासत्। शासु अनुशिष्टौ। शत-र्थेऽदादित्वाच्छपो लुक्। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। शाकी। शक्लृ शक्तौ। भावे घञ्। ततो मत्वर्थीय इनिः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः। विश्वेत्ता। उभयत्र शेश्छंदसीति शेर्लोपः। सधमादेषु। सह माद्यंत्येष्विति सधमादा यज्ञाः। अधिकरणे घञ्प्रत्ययः। ननु मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यं। नैवं। व्यधजपोरनुपसर्गे। पा० ३. ३. ६१.। इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनुपसर्गे इति पृथगुपादानं तद्घञपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं। सध मादस्थयोश्छंद-

सोमि सहशब्दस्य सधादेशः। चाकन। कनी दीप्तिकान्तिगतिषु। अत्र कान्त्यर्थः। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्। णलुत्तमो वा। पा० ७. १. ९१.। इति णित्त्वस्य विकल्पनाद्वृद्ध्यभावः। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः श्नथयन्ननाभुवः।
वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि
जघान संदिहः॥ ९॥

अनुऽव्रताय। रंधयन्। अपऽव्रतान्। आऽभूभिः।
इंद्रः। श्नथयन्। अनाभुवः।
वृद्धस्य। चित्। वर्धतः। द्यां। इनक्षतः। स्तवानः।
वम्रः। वि। जघान। संऽदिहः॥ ९॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्हिंसयन्वशीकुर्वन्वा। तथाभूभिः। आभिमुख्येन भवंतीत्याभुवः स्तोतारः। तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् श्नथयन्हिंसयन्वर्तते। वृद्धस्य चिद्वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्येंद्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः स्तुत्यभिरूपमीत्व एतन्नामक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा निजघान। इंद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहार्षीदित्यर्थः। तथा च शाखांतरे समाम्नातं। यद्वल्मीकवपासंभारो भवत्यूर्जमेव पृथिव्या अवरुंध इति॥ अनुव्रताय। अनुकूलं व्रतं यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। श्नथयन्। श्नथ हिंसायां। णिचि घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं।

वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनक्षतः । नक्ष गतौ । इकारो-पजनश्छांदसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । स्म्यानच् ।स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदा-दप्यानच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चे-त्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्विप् । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना
बाधते शवः ।
आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि
श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी
इति । मज्मना । बाधते । शवः ।
आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणं ।
अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तक्षत् । तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षी-दित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतेजसा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते बिभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्राम्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्बलाद्विभीतस्तद्बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेंद्र । आपूर्यमाणं पूर्वो-क्तेन बलेन समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापार

मात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबधिनः। तद्वेगेन गच्छंत इत्यर्थः। एवंभूता अश्वाः अर्वाञ्चि इविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्या-वहन्। यासंसुखेन प्रापयंतु॥ ततन्। तनू त्वचू तनूकरणे। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उशना। वश कांतौ। वशेः कनसिः। उ° ४. २३८.। इति कनस्। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। ऋदुशनस्पुरुदंशो।नेहसां च। पा° ७. १. ९४.। इत्यनङादेशः। सर्वनामस्थाने च। पा° ६. ४. ८.। इत्युपधा-दीर्घत्वं। हल्ङ्यादिनालोपो। मज्मना। टुमस्जो शुद्धौ। औणादिको मनिप्रत्ययः। न्मश्रणः। छंदस्यृदवग्रहादिति णत्वं। अवहन्। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ्॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति।
उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता
ऐरयत्पुरः॥ ११॥

मंदिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इंद्रः। वंकू इति।
वंकुऽतरा। अधि। तिष्ठति।
उग्रः। ययिं। निः। अपः। स्रोतसा। असृजत्। वि।
शुष्णस्य। दृंहिताः। ऐरयत्। पुरः॥ ११॥

यत् यदेंद्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट। स्तुतोऽभूत्। तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छंता-वश्वावधितिष्ठति। रथे संयोज्य समारोहतीत्यर्थः। यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावश्वौ

संयोज्येति योजनीयं। उग्र उद्गूर्णस्तादृश इंद्रो यर्थिं गमन-
युक्तान्मेघात् स्रोतसा प्रवाहरूपेणापो निरसृजत्। जलानि
निरगमयत्। तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृंहिताः
प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत्। विविधं
प्रेरितवान्॥ मंदिष्ट। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु।
लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। उग्रने। वशेरौणा-
दिकः क्युप्रत्ययः। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणं। योरनादेशः।
सचा। षच समवाये। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। आङ्-
याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः। संहितायां
आङोऽनुनासिकश्छंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं। वङ्कू। वंकु
गतौ। औणादिक उप्रत्ययः। बहुलवचनान्नुलं। वंकुतरा।
अतिशयेन वंकू वंकुतरा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः।
अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते। यर्थिं। या
प्रापणे। आहगमहनजन इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावात्
द्विर्वचनह्रस्वत्वे। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्यय-
स्वरः। सुपां सुपो भवंतीति पंचम्या अमादेशः। दृंहिता।
दृहि वृद्धौ। इदित्वान्नुम्। ऐरयत्। ईर प्रेरणे। चौरादिकः।
लघ्वाडागमः। आटश्चेति वृद्धिः॥

द्वादशीमृचमाह॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे।
इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे
दिवि॥ १२॥

आ। स्म। रथं। वृषऽपानेषु। तिष्ठसि। शार्यातस्य।
प्रऽभृताः। येषु। मंदसे।

इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौषीतकिन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिरश्विनं ग्रहमग्रहीत् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपानेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चिदवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे । हर्षं प्राप्नोषि । तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नाम्नो राजर्षेः संबंधिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्येषु यज्ञेषु यथा चाकनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वारोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उत्तमलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८, ४, १०, । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनी दीप्तिकांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिरभिलाषः । लेटि सिप्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । तुजादि

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वभावे धातोरिति धात्वंतस्योदात्तत्वं । धनर्वाणं । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति इणिग्रहणाद्भावे वनिप् । नञा बहुव्रीहावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वन इति सर्वोदात्तत्वादेशा-भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहते । वहेर्व्यत्ययेनात्म-नेपदं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अददा अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते ।
मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु
प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भां । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां ।
इंद्र । सुन्वते ।
मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीया-भिर्योषिद्भिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घ-तमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रश्चत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पा-दयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति

तथेत्युक्तायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामशिक्षितां दासीं प्राहैषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तरुणीं योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्पां । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमददाः । तथा सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं वृषणश्वस्यैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामंत्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते । वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेना भूत्वा मघवा कुज उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेंद्रश्चकमे । तथा च तांडिभिराम्नातं । वृषणश्वस्य मेना नाम दुहितास । तामिंद्रश्चकम इति । अत शक्ररूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः । महते । वृद्धमहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वचस्यवे । सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते । कक्ष्या बंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः । कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः । आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना म्ना

इति पाठात्। मन ज्ञाने। मन्यते अहङ्कृत्यं जानातीति मेना। पचाद्यच्। नभिमन्योरस्त्रियामेत्वं वक्तव्यं। पा० ६. ४. १२०. ४.। इत्येत्वं। छुपादिर्द्रष्टव्यः। मेना मानयंत्येना इति यास्कः। नि० ३. २१.। सवनेषु। सवनमिति यज्ञनाम। सूयतेऽभिषूयत एष्विति अधिकरणे ल्युट्। प्रवाच्या। वच परिभाषणे। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। पा० ७ ३. ६६.। इति कुत्वाभावः। तित्स्वरितमिति प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा वाचयतेरचो यदिति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः।
अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता॥ १४॥

इंद्रः। अश्रायि। सुऽध्यः। निरेके। पज्रेषु। स्तोमः।
दुर्यः। न। यूपः।
अश्वऽयुः। गव्युः। रथऽयुः। वसुऽयुः। इंद्रः। इत्।
रायः। क्षयति। प्रऽयंता॥ १४॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान्रक्षितुमश्रायि। अशिश्रियत्। पज्रेषु। पज्रा इत्यंगिरसामाख्या। तथा च ब्राह्मणमिभिराम्नातं। पज्रा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यंतेति। तेषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं नियतं तिष्ठति। दुर्यो न यूपः। द्वारि निखाता स्थूणेव। तान्सुध्य इति पूर्वेणान्वयः। तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य दातेंद्र इत्। इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा इच्छन्

रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन्च-
यति। वर्तते। अश्रायि। श्रिञ् सेवायां। कर्तरि लुङि
व्यत्ययेन च्लेश्चिणादेशः। स्वभ्य। धीरिति कर्मनाम। शोभना
धीर्येषां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। शसि छंदस्युभ-
यथा। पा० ६. ४. ८६.। इति यणादेशः। उदात्तस्वरितयो-
र्यण इति स्वरितत्वं। निरेके। नितरां रेचनं निरेकः। रिचिर्
विरेचने। भावे घञ्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। दूर्यः।
दूरे भवो दूर्यः। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्यु-
दात्तत्वं। यूपः। यु मिश्रणे। यूयते युष्यतेऽस्मिन्निति यूपः।
कुयुभ्यां च। उ० ३. २७.। इति पप्रत्ययः। दीर्घ इत्यनुवृत्ते-
र्दीर्घत्वं। सुयुभ्यां निच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं। अश्वयुः।
यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन्। छंदसि परेच्छायामिति क्यच्।
न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। अश्वाघस्यादित्यात्वं तु
छांदसत्वान्न भवति। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। एवमुत्तरत्रापि।
एतावांस्तु विशेषः। गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः।
यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे। इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
भाष्यते। वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयु-
रित्यपि निगमो भवति। नि० ६. ३१.। इति। चयति।
चि चये। भौवादिकः। यंता। यम उपरमे। तृच्। एकाच
इतीट्प्रतिषेधः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं॥

पञ्चदशीमृचमाह॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि।
अस्मिन्निंद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम॥१५॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय ।
तवसे । अवाचि ।
अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इंद्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय । स्वराजे । स्वकीयेन तेजसा राजमानाय । सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय । तवसे । अत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन् वृजने वर्जनवति संग्रामे सर्ववीराः । विशेषेणेरयंत्यमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा त्वत्स्वभूते शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । राजृ दीप्तौ । सत्सूद्विषेति क्विप् । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्म बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सौत्रो धातुः असुनादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ७८. । इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नयेति संहितायां सकारस्य सुडागमः । खरि चेति चर्त्वं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥

त्वं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं। त्रयोदशी पंचदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। त्वं सु त्रयोदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति। गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं। विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं। त्वं सुमेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयं। आ० ८, ६,। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते।
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेंद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः॥ १॥

त्वं। सु। मेषं। महय। स्वःऽविदं। शतं। यस्य। सुऽभ्वः। साकं। ईरते।
अत्यं। न। वाजं। हवनऽस्यदं। रथं। आ। इंद्रं। ववृत्यां। अवसे। सुवृक्तिऽभिः॥ १॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेषं मेषरूपेण सह स्पर्धमानं स्वर्विदं। स्वरादित्यो द्यौर्वा। तस्य विदितारं लब्धारं वा। यद्वा स्वः सुष्ठ्वरणीयं धनं। तस्य लंभयितारं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महय। सम्यक् पूजय। यस्येंद्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते। स्तुतौ प्रवर्तंते। यद्वा यस्येंद्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वा साकं सहेरते। गमयंति। तमिंद्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्तोत्रैः रथमाववृत्यां। रथं प्रत्यावर्तयामि। कीदृशं रथं। हवनस्यदं। हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं। वेगगमने दृष्टांतः। अत्यं न वाजं। गमनशीलमश्वमिव॥

मह्या । मह पूजायां । चुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्वः । सुष्ठु भवंतीति सुभ्वः स्तोतारः । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसोः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्यु-भयथाभावाद्यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽ-नुदात्तस्य स्वरितत्वं । इंखते । इखि गतौ कंपने च । अदादित्वा-च्छपो लुक् । झस्यादादेशः । टेरेत्वं । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतौ । करणे घञ् । चजोः कु घिण्ण्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इत्यत्र यथासंख्यस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभावः इत्युक्तं । प्रवनस्यदं । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. । इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्ध्यभावश्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्ल-क्षणा । घञो ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्यां । वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । द्विर्वचनादि । यासुटो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

द्वितीयस्य समाप्तः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।
इंद्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसि जर्हृषाणो अंधसा ॥२॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊधनि चंद्रबुध्नो मदवृद्धो
मनीषिभिः ।
इंद्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि
पप्रिरंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चंद्रऽबुध्नः ।
मदऽवृद्धः । मनीषिऽभिः ।
इंद्रं । तं । अह्वे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठऽरातिं । सः ।
हि । पप्रिः । अंधसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो द्वरिष्वावरीतृषु शत्रुषु द्वरो हि। अतिशयेनावरीता खलु। अत्र जयशील इत्यर्थः। यस्मादूधन्यूढतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्ता व्याप्य वर्तते। अत एव चंद्रबुध्नः। सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः। अंतरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात्। मदवृद्धः। माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः। तैर्वर्धितः। एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याह्वे। आह्वयामि। हि यस्मात्स इंद्रोऽधसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥ द्वरः। द्वृ इत्येके। द्वरत्यावृणोतीति द्वरः। पचाद्यच्। चितः स्वरेणांतोदात्तत्वं। द्वरिषु। अच इरिति कर्तरीप्रत्ययः। वव्रः। वृङ् संभक्तौ। व्रियते संभज्यत इति वव्रः। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं। पा॰ ३. ३. ५८. ४.। इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः। द्विर्भाव-

श्छांदसः। ऊधनि। उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः। सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तश्छंदस्यपि दृश्यते। पा० ७. १. ७६.। इति दृशिग्रहणादूधस्शब्दस्याप्यनङादेशः। यद्वा। ऊधसोऽनङ्। पा० ५. ४. १३१.। इति समासे विधीयमानोऽनङादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि भवति। चद्रव्रः। चदि आह्लादने दीप्तौ च। इदित्वान्नुम्। स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। मदच्युतः। मदो हर्षः। मदोऽनुपसर्गे इति कर्मण्यप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अह्वे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङादेशः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। गुणः। स्वपस्यया। अप इति कर्मनाम। शोभनमपः स्वपः। तदर्हतीति स्वपस्यः। छंदसि चेति यप्रत्ययः। मंहिष्ठरातिं। महि वृद्धौ। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठा। तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। मंहिष्ठा रातिर्यस्य। स्त्रियाः पुंवत्। पा० ६. ३. ३४.। इति पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पप्रिः। पृ पालनपूरणयोः। आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदसीति वचनादभावे यणादेशः। लिङ्वद्भावाद्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः। नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः१ःस्वा
अभिष्टयः।
तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इंद्रमवाता
अह्रुतप्सवः॥ २ ॥

आ। यं। पृणंति। दिवि। सद्मऽबर्हिषः। समुद्रं। न।
सुऽभ्वः। स्वाः। अभिष्टयः।
तं। वृत्रऽहत्ये। अनु। तस्थुः। ऊतयः। शुष्माः। इंद्रं।
अवाताः। अह्रुतऽप्सवः॥ ४ ॥

सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति। आ समंतात्पूरयंति। तत्र दृष्टांतः। सुष्ठु भवंतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः। कीदृश्यो नद्यः। स्वाः। समुद्रस्य स्वभूताः। तथा चाम्नायते। समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नम इति। अभिष्टयः। आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो मरुतो वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्थुः। अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः। कीदृशा मरुतः। शुष्माः। शत्रूणां शोषयितारः। अवाताः। वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शत्रवः। तद्रहिताः। अह्रुतप्सवः। अकुटिलरूपाः। शोभनावयवा इत्यर्थः॥ पृणंति। पृ पालनपूरणयोः। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्व। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सद्मबर्हिषः। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। सीदंत्यस्मिन्निति सद्म। औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। सुभ्वः। भवतेः क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जस्योः सुधीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं। अभिष्टयः। इष्टय एषणानि। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। एमन्नादित्वात्पररूपत्वं। वृत्रहत्ये। हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। अह्रुतप्सवः। ह्वृ कौटिल्ये। अस्मान्निष्ठायां ह्रु ह्वरेश्छंदसि। पा० ७.२.३१.। इति ह्रु आदेशः। प्सा भक्षणे इत्यस्मादौणादिको डुप्रत्ययः। न ह्रुतप्सवोऽह्रुतप्सवः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह।

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे
सस्रुरूतयः।
इंद्रो यद्वज्री धृषमाणो अंधसा भिनद्वलस्य परिधींरिव
त्रितः॥ ५॥

अभि। स्वऽवृष्टिं। मदे। अस्य। युध्यतः। रघ्वीःऽइव।
प्रवणे। सस्रुः। ऊतयः।
इंद्रः। यत्। वज्री। धृषमाणः। अंधसा। भिनत्।
वलस्य। परिधीन्ऽइव। त्रितः॥ ५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येंद्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि।

आभिमुख्येन सस्रुः। जग्मुः। रघ्वीरिव प्रवणे। यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छंति। यत् यदांधसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिंद्रो वलस्य संवृण्वत एतन्नामकमसुरं भिनत्। व्यदारयत्। अवधीदित्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। त्रितः परिधीनिव। देवानां हविर्लेपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशात्पृथक्कृता त्रितश्चित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे। तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं। सोऽंगारेणापोऽभ्यपातयत्। तत एकतोऽजायत। स द्वितीयमभ्यपातयत्। ततो द्वितोऽजायत। स तृतीयमभ्यपातयत्। ततस्त्रितोऽजायतेति। तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः। तान्यथा स अभिनत् तद्वत्॥ स्ववृष्टिं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। युध्यतः। युध संप्रहारे। दैवादिकः। व्यत्ययेन मद। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। रघ्वीः। रघि गत्यर्थः। रंघिबंघ्योर्नलोपश्च। उ० १. २९। इत्युप्रत्ययः। वोतो गुणवचनादिति ङीप्। जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ङीप्स्वरः शिष्यते। धृषमाणः। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। शप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। भिनत्। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। वलस्य। वल संवरणे। वलति संवृणोति सर्वमिति वलः। पचाद्यच्। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। परिधीन्। परिधीयंत इति परिधयः। उपसर्गे घोः किः। पा० ३. ३. ९२।

इति दधातेः कर्मणि क्विप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकार-
लोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह।

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो
बुध्नमाशयत्।
वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघंथ हन्वोरिंद्र
तन्यतुं॥ ६॥

परि। ईं। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः।
वृत्वी। रजसः। बुध्नं। आ। अशयत्।
वृत्रस्य। यत्। प्रवणे। दुःऽगृभिश्वनः। निऽजघंथ।
हन्वोः। इंद्र। तन्यतुं॥ ६॥

या घृणाऽपो वृत्वो। उदकान्यावृत्य रजसो बुध्नमंतरिक्ष-
स्योपरिप्रदेशमाशयत्। शायित्वाशेत। तस्य वृत्रस्य प्रवणे
प्रकर्षेण वननीयेऽतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृभिश्वनो दुर्ग्रहव्याप-
नस्य। तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते। स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः। एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्व-
योर्हे इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिण-
वज्रं। तृतीयार्थे द्वितीया। तन्यतुना वज्रेण निजघथ।
नितरां प्रजहर्थ। तदानीमोमेनं त्वामिंद्र घृणा अवज्वल-
यन्ती दीप्तिः परिचरति। परितो व्याप्नोति। त्वदीयं शवो
बलं च तित्विषे। प्रदिदीपे। तित्विषे। त्विष दीप्तौ। लिटि
प्रत्ययस्वरः। तिङ्परत्वान्निघाताभावः। वृत्वी। वृञ् वरणे।
स्नात्व्यादयश्च। पा० ७. १. ४९.। इत्यादिग्रहणात् क्त्वाप्रत्य-

यस्यैकारः। रजसः। रंज रागे। रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजो ऽन्तरिक्षं। असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं। पा॰ ६. ४. २४. १.। इति नलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अभयत्। भाङ्गो व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। दुष्टं भिद्यनः। यह उपादानेऽयम् व्यासाविद्यनयोर्दुशब्द उपपदे पृषोदरादित्वादभिमतरूपसरसिद्धिः। निजघंथ। हन हिंसागत्योः। लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वतः। पा॰ ७. २. ६२.। इति निषेधः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। तन्यतुं। तनु विस्तारे। अम्नाहतन्यजोत्यादिना यतुच्। यद्वा स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः॥

सप्तमोमृचमाह॥

हृद न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना।
त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसं॥७॥

हृदं। न। हि। त्वा। निऽऋषंति। ऊर्मयः। ब्रह्माणि।
इंद्र। तव। यानि। वर्धना।
त्वष्टा। चित्। ते। युज्यं। वावृधे। शवः। ततक्ष। वज्रं।
अभिभूतिऽओजसं॥७॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि। नितरां प्राप्नुवंत्येव। तव दृष्टांतः। ऊर्मयो जलप्रवाहा हृदं न। यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत्। त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे। प्रावर्धयत। अपि च। अभिभूत्यो-

त्वं शत्रूणामभिभवितृणामोजसा बलेन युक्तं वधं ततंथ। तीर्थ्योपचकार। ऋषंति। ऋषी गतौ। तौदादिकः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। न घेति निघातप्रतिषेधः। ऊर्मयः। ऋ गतौ। ऋच्छंति गच्छंतीत्यूर्मयः। अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः। गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च। प्रत्ययस्वरः। वर्धना। वृधु वृद्धौ। वर्धंत एभिरिति वर्धना। करणे ल्युट्। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। ततंथ। तनु विस्तारे। लिटि थलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। अभिभूत्योजसं। अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः। करणे क्तिन्। तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अभिभूत्योजो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतविंद्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः।
अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे॥ ८॥

जघन्वान्। ऊं इति। हरिऽभिः। संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो। इंद्र। वृत्रं। मनुषे। गातुऽयन्। अपः।
अयच्छथाः। बाह्वोः। वज्रं। आयसं। अधारयः। दिवि। आ। सूर्यं। दृशे॥ ८॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ इंद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृत्रं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ। हतवान् खलु। तदनंतरमपो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः। बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः। अधारयः। आकारः समुच्चयार्थः। सूर्यं च दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वैरा-

मस्माकं दर्शनायाधारयः। स्थापयां चकर्थ॥ अवन्वान्। इंते-र्लिटः क्वसुः। विभाषा गमहनविदविशामितीडागमस्य विक-ल्पोऽन्नेरभावः। गातुयन्। गातुमिच्छति। छंदसि परेच्छाया-मपीति क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः। क्यजंता-च्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते। सान्नोः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः।
यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु॥९॥

बृहत्। स्वःऽचंद्रं। अमऽवत्। यत्। उक्थ्यं। अकृण्वत।
भियसा। रोहणं। दिवः।
यत्। मानुषऽप्रधनाः। इंद्रं। ऊतयः। स्वः। नृऽसाचः।
मरुतः। अमदन्। अनु॥९॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृत्रभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत। अकुर्वन्। कीदृशं बृहत्साम। स्वश्चंद्रं। स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं। अमवत्। अमति अभ्यमन् गच्छत्यनेनेत्यमो बलं। तद्युक्तं। दिवः स्वर्गस्य रोहणं। आरोहणहेतुभूतं। एवंविधेन स्तोत्रेण ह्वा-होता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः। यद्यदा मानुषप्रधनाः। प्रकीर्यान्य-भिन्धनानि भवंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम। मनुष्यहितसंग्रामा ऊतयः सर्वलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृन्सेवमाना भूत्वेंद्रमपि तेनैव रूपेणान्व-मदन्। आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन्। तदानीं स इंद्रो वृत्रवधं प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः॥ स्वश्चंद्रं। स्वकीयं चंद्रं यस्य।

क्रत्वाछंदोत्तरपदे मंत्र इति सुट्। मूलेन प्रकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। भियसा। भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः। तस्योदात्तत्वं च। नृषाचः। षच समवाये। सचिं सेवनार्थं इति यास्कः। वहश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि ण्विप्रत्ययः। अमदन्। मदी हर्षे। णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठान्मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। लङि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः॥

दशमीमृचमाह॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इंद्र ते।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभि-
नच्छिरः॥ १०॥

द्यौः। चित्। अस्य। अमऽवान्। अहेः। स्वनात्।
अयोयवीत्। भियसा। वज्रः। इंद्र। ते।
वृत्रस्य। यत्। बद्बधानस्य। रोदसी इति। मदे। सुतस्य।
शवसा। अभिनत्। शिरः॥ १०॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वृत्रस्य स्वनाच्छब्दाद्भियसा भयेनायोयवीत्। अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत्। अकंपतेत्यर्थः। हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते सति त्वदीयो वज्रो रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभिनत्। अच्छिनत्। तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः॥ अयोयवीत्। यु मिश्रणामिश्रणयोः। अस्माद्यङ्लुगंताल्लङि यङो वेत्यपृक्तप्रत्यय-

स्येडागमः । अडागम उदात्तः । वहधानस्य । वाष्ट विलोडने । ताच्छील्ये चानश् बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च छांदसत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिन्न्विंद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।
अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निंद्र । अत्राह । अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रहननमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । लिङर्थे लङ् प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छांदसो द्विर्भावः । यद्वा बहुलं छंदसीत्युत्पन्नस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः

भिषति। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विभृतं। भृञ् भरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। बर्हणा। बर्ह बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु। पद्मादौषादिकः क्युप्रत्ययः। बवयोरभेद इति बकारस्य वत्वं। प्रत्ययस्वरः। निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च। भुवत्। भू सत्तायां। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः॥

द्वादशीमृचमाह॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः।
चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं॥१२॥

त्वं। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः।
अवसे। धृषत्ऽमनः।
चकृषे। भूमिं। प्रतिऽमानं। ओजसः। अपः। स्वरिति स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवं॥१२॥

हे धृषन्मनः धर्षकमनोयुक्तेंद्र। अस्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे। कृतवानसि। किंच। ओजसो बलवतो बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः। तथा स्वः सुष्ठु अरणीयं गंतव्यं। आप इत्यंतरिक्षनाम। अपोऽन्तरिक्षलोकं। आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परिग्रहीता। परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः। एषि। प्राप्नोषि॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। व्योमनः। अवतिर्गत्यर्थः। अत्र रक्षणगतिकांती-

ष्वभिधानात्। विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम। यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य चोट्। गुणः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा भावे मनिन्। विविधमोम रक्षणं यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। स्वः। सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। अव्ययादाप्सुपः। पा॰ २. ४. ८२.। इति सुपो लुक्। न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं॥

भूतान्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया। तथैवासूत्रयत्। अथसुक्तं कुह्श्रुतिमधेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः। आ॰ ८. ५.। इति॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः।
विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्य-
स्त्वावान्॥ १३॥

त्वं। भुवः। प्रतिऽमानं। पृथिव्याः। ऋष्वऽवीरस्य।
बृहतः। पतिः। भूः।
विश्वं। आ। अप्राः। अंतरिक्षं। महिऽत्वा। सत्यं। अद्धा।
नकिः। अन्यः। त्वाऽवान्॥ १३॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथितायाः विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः। प्रतिनिधिर्भवसि। यथा भूर्लोको महानचिंत्यशक्तिः। एवं त्वमपीत्यर्थः। तथा ऋष्ववीरस्य। वीरयंति विक्रांता भवंतीति वीरा देवाः। ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः।

तस्य बृहतो बृंहितस्य महतः स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः। पालयितासि। तथांतरिक्षमंतरिक्षातं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः। निश्चयेन आ समंतादपूरयः। अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति। नास्तीति। यदेतत्तदद्धा सत्यमेव। भुवः। भवतेर्लेटि सिप्यडागमः। उवङादेशः। पृथिव्याः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता। बृहतः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। भूः। छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अप्राः। प्रा पूरणे। आदादिकः। लङ्यडागमः। महित्वा। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। त्वावान्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थे वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो
अंतमानशुः।
नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे
विश्वमानुषक्॥ १४॥

न। यस्य। द्यावापृथिवी इति। अनु। व्यचः। न।
सिंधवः। रजसः। अंतं। आनशुः।
न। उत। स्वऽवृष्टिं मदे। अस्य। युध्यतः। एकः। अन्यत्।
चकृषे। विश्वं। आनुषक्॥ १४॥

यस्येंद्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वा-नशाते। प्राप्तुमसमर्थे बभूवतुः। तथा रजसोऽन्तरिक्षलो-कस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्येंद्रस्य तेजसोऽन्तम-वसानं नानशुः। न प्रापुः। उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतो युध्यमानस्येंद्रस्य बलस्यांतं वृत्रादयो न प्रापुः। अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्त्वव्य-तिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुपक्तं चकृषे। सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः॥ द्यावापृथिवी। द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः। पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषंतोऽन्तोदात्तः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदा-सान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः। व्यचः। व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः। आनशुः। अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं। अत आदेरित्यभ्या-सस्यात्वं। अश्नोतेश्चेति नुडागमः। आनुषक्। अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात् क्विप्यनिदितामिति नलोपः। अनोरकारस्य दीर्घश्छांदसः॥

पंचदशीमृचमाह॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा।
वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं जघंथ॥ १५॥

आर्चन्। अत्र। मरुतः। सस्मिन्। आजौ। विश्वे।
देवासः। अमदन्। अनु। त्वा।
वृत्रस्य। यत्। भृष्टिऽमता। वधेन। नि। त्वं। इंद्र।
प्रति। आनं। जघंथ॥ १५॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽस्मिन्संग्रामे आर्चन्। प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन वचनेनापूजयन्। अस्मिंस्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संग्रामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन्। अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन्। यद्वा त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्रापुः। हे इंद्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता। भ्रंशयति शत्रूनिति भृष्टिरश्रिः। तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण। अश्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाम्नातं। वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्वै वज्र इति। तेन वज्रेण वृत्रस्याननं प्रति। आननं मुखं प्रति। यद्वा प्राणहेतुं प्राणं प्रति निजघंथ। नितरां प्राहार्षीः। आर्चन्। अर्च पूजायां। भौवादिकः। आडागम उदात्तः। अस्मिन्। तदोः सः सौ। पा॰ ७. २. १०६.। इति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं। यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः। देवासः। आज्जसेरसुक्। आनं। आननं। वर्णलोपश्छांदसः। यद्वा अन प्राणने। अन्यतेऽनेनेत्यानं प्राणः। करणे घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं। जघंथ। हन हिंसागत्योः। थल्युपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

न्यू षित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं। दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टा नव जगत्यः। सव्य ऋषिः। इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। न्यू ष्वेकादशांत्ये त्रिष्टुभाविति। अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सूक्तं। तथा चासूत्रयदा-

धायै: । न्यू षु वाचमप, घृतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सदने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इंद्राय । सदने । विवस्वतः ।
नु । चित् । हि । रत्नं । ससताऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महते इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे । नितरां प्रयुंज्महे । ऊ इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियंते । हि यस्मात् इंद्रो नू चित् चिप्रमेव रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् । विंदति । तत्र दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः चिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वेण संबंधः । न्यू षु इत्यत्रोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात् संहितायां कंप्यते । इकः सुञीति दीर्घत्वं । सुञ इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्द-

लोपश्छांदसः। नू चित्। ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः। ससतामिव। षस स्वप्ने। अस्माच्छवंतादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः। अविदत्। विदॢ लाभे। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिद्युताद्ऌदित इति च्लेरङादेशः। अडागम उदात्तः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। द्रविणोदेषु। द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः। द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्निति इनन्प्रत्ययांतो द्रविणशब्दः। तस्मिन्कर्मण्युपपदे आतोऽनुपसर्गे क इति कः। पूर्वपदस्य सुगागमश्छांदसः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। शस्यते। शंसु स्तुतौ। अनिदितामिति नलोपः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः।
शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं
गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः। अश्वस्य। दुरः। इंद्र। गोः। असि। दुरः। यवस्य।
वसुनः। इनः। पतिः।
शिक्षाऽनरः। प्रऽदिवः। अकामऽकर्शनः। सखा।
सखिऽभ्यः। तं इदं। गृणीमसि॥ २॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि। तथा गोः पश्वादेर्दुरो दातासि। तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि। वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता। शिक्षानरः। शिक्षतिर्दानकर्मा। शिक्षाया दानस्य नेतासि। प्रदिवः पुराणः। प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः।

अकामकर्शनः। कामान्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः। न कामकर्शनोऽकामकर्शनः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हवि-र्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः। सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः। एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि। ब्रूमहे॥ दुरः। डुदाञ् दाने। मंदिवाशिमथिचतिचंक्यंकिभ्य उरच्। उ० १. ३८.। इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुल-वचनादस्मादपि भवति। अत एवाकारलोपः। शिक्षानरः। शिक्ष विद्योपादाने। गुरोश्च हलः। पा० ३. ३. १०३.। इत्यकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। षष्ठीसमासः समासस्येत्यंतो-दात्तत्वं। गृणीमसि। गॄ शब्दे। क्रैयादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। इदंतो मसिरिति मसेरिकारः॥

द्वितीयामृचमाह॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्द्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु।
अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः
काममूनयीः॥ २॥

शचीऽवः। इंद्र। पुरुऽकृत्। द्युमत्ऽतम। तव। इत्।
इदं। अभितः। चेकिते। वसु।
अतः। संऽगृभ्य। अभिऽभूते। आ। भर। मा। त्वाऽयतः।
जरितुः। कामं। ऊनयीः॥ २॥

शचीवः। शचीति प्रज्ञानाम। हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य हवधधादेः कर्तः। द्युमत्तम। अतिशयेन दीप्तिमन्। अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत्। तवैव स्वभूतमिति चेकिते। अस्माभिर्ज्ञायते।

अतः कारणादस्मभ्यं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणाम-भिभवितः । आभर । अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वा-मात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । शचीवः । मतुवसो रुरिति रुत्वं । पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । छन्दस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-वत्त्वं । नामंत्रिते समानाधिकरणे इति निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे सति लिट आदेशात्मनेपदत्वा-दतो लोपयलोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसमात्वं । क्यजंताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वै-कादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽन्तरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. । इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु कांतौ । णिङभावे घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्लेश्चङादेशस्य मोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्म्यंत स्वयेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमतिं
गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं दरयंत इंदुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।
इंद्रेण । दस्युं । दरयंतः । इंदुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः प्रभूतैरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं दरयंतो हिंसंतोऽत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेषेंद्रदत्तेनान्नेन संरभेमहि । संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर् आवरणे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्यमित्यैश्वर्यं । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं। देव्या। प्रऽमत्या। वीरऽशुष्मया। गोऽअग्रया।
अश्वऽवत्या। रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि। संगच्छेमहि। तथैवान्नेन संरभेमहि। तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि। कीदृशैर्वाजैः। पुरुश्चंद्रैः। पुरूणां बहूनामाह्लादकैः। अभिद्युभिः। अभितो दीप्यमानैः। किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि। कीदृश्या। वीरशुष्मया। वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता। गोअग्रया। स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा। अश्वावत्या। अश्वैरुपेतया। राया। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। पुरुश्चंद्रैः। ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट्। चुत्वेन शकारः। समासस्वरः। अभिद्युभिः। अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां। अत्र दिवुशब्दो दीप्तिं लक्षयति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। देव्या। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। प्रमत्या। तादौ च निति कृत्यतौ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सर्वत्र विभाषा गोः। पा० ६. १. १२२. इति गोपर्ययेत्यत्र प्रकृतिभावः। अश्वावत्या। मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु
सत्पते ।
यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि
बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते ।
सोमासः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।
यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि ।
सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिंद्र वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः अभिषुताः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निबर्हयः । अवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।
नम्या यदिंद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम
मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा ।
पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इंद्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः ।
नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि। उपैव गच्छसि। सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः। घेति पादपूरणः। शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि। सम्यग्विनाशयसि। शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः। हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं न्यबर्हयः। नितरामहिंसीः। अतस्त्वमेव स्तूयस इत्यर्थः॥ युधा। युध संप्रहारे। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। एषि। इण् गतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। धृष्णुया। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। पुरा। पॄ पालनपूरणयोः। पूरयति राज्ञामभिमतानीति। क्विप् चेति क्विप्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता। हंसि। हंतेर्लटि सिप्यदादित्वाच्छपो लुकि नश्चापदांतस्य झलीत्यनुस्वारः। नम्या। णम प्रह्वत्वे। औणादिक इन्प्रत्ययः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। टिलोपः। सख्या। शेषो घ्यसखि। पा० १. ४. ७.। इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाद्घ्यभावे यणादेशः। नमुचि। इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः। औणादिकः किप्रत्ययः। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मायिनं। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इनिः॥

अथाष्टमीमृचमाह ।

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।
त्वं शता वंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता
ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया ।
अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।
त्वं । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अनानुऽदः ।
परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतन्नामकमसुरं । उत अपि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतन्नाम्नो राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणक्षमतया शक्त्यावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्वनैतन्नामकेन राज्ञा परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतन्नामकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् । विभिदिषे । वधीः । हंतेर्लुङि लिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्वृद्ध्यभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्ठनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्त्वात् । पा० ४. १. १५. । ङीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि

मिपि दधादित्वात् श्लम्। इलयेतीकारलोपः। श्नसोरल्लोप इति सकारलोपः। श्रमानुदः। दो अवखंडने। आदेच उपदेशेति आत्वं। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। नाव्ययुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। संहितायां दीर्घश्छांदसः। परिपूताः। पू प्रेरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमोऽध्यायः॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक्॥९॥

त्वं। एतान्। जनऽराज्ञः। द्विः। दश। अबंधुना। सुऽश्रवसा। उपऽजग्मुषः।
षष्टिं। सहस्रा। नवतिं। नव। श्रुतः। नि। चक्रेण। रथ्या। दुःऽपदा। अवृणक्॥९॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबंधुना सहायरहितेन सुश्रवसैतन्नामकेन राज्ञा युद्धार्थं सुपजग्मुषः उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन्। षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते। षष्टिं सहस्रा। सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं। तावतश्च इंद्रकसंख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबंधिना दुष्पदा दुष्प्रपदेन। शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः। ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक्। न्यवर्जयः। त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः॥ जनराज्ञः। समासांतविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः। पा॰ ५,४,९१,। राजन्

शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। सबंधुना। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुश्रवसा। शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य। आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। उपजग्मुषः। गमेर्लिटः क्वसुः। भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्वसोरेव स्वरः शिष्यते। रथ्या। रथस्येदं रथ्यं। रथाद्यत्। पा० ४, ३, १२१। इति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। दुष्पदा। पद गतौ। ईषद्दुःसुष्विति खल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पूर्ववद्विभक्तेराकारः। अवृणक्। वृजी वर्जने। रौधादिकः। लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सिपो लोपः। चोः कुरिति कुत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिंद्र तूर्वयाणं।
त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः॥१०॥

त्वं। आविथ। सुऽश्रवसं। तव। ऊतिऽभिः। तव।
त्रामऽभिः। इंद्र। तूर्वयाणं।
त्वं। अस्मै। कुत्सं। अतिथिऽग्वं। आयुं। महे। राज्ञे।
यूने। अरंधनायः॥१०॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ। अरक्षिथ। तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव त्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविथेति शेषः। किंच त्वं महे महते यूने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुत्सादींस्त्रीनरं-

धनायः। वशमनयः। रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः॥ वाममिः। वेङ् पालने। आदेच इत्यात्वं। आतो मनिन्निति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अरंधनायः। रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति। तत्करोतीति णिच्। इष्ठवणौ प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः। लङि सिपि दीर्घश्छांदसः॥

एकादशीमृचमाह॥

॥ वद्दर्चीद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम। त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥ ११॥

ये। उत्ऽअर्चि। इंद्र। देवऽगोपाः। सखाय। ते। शिवऽतमाः। असाम।
त्वां। स्तोषाम। त्वया। सुऽवीराः। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरं। दधानाः॥ ११॥

हे इंद्र ये वयमुद्दर्चुदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्यंतं प्रिया अत एव शिवतमा असाम। अतिशयेन कल्याणा अभूम। ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम। स्तवाम। अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवंतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्म॥ देवगोपाः। देवा गोपा येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असाम। अस भुवि। लुडर्थे लोटाडुत्तमस्य पिच्चेति पिद्भावात्पिच्च ङिच्चेति ङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः। पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः श्रियते। स्तोषाम। स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलं लेटीति बहुल-

ग्रहणात् लोटापि सिप्। तस्य पित्वाद्धुधः। सुवीराः। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। द्राघीयः। दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। प्रतरं। प्रशब्दात्तरप्यमु च छंदसि। पा० ५.४.१२.। इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। दधानाः। दधातेः शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं। षष्ठाष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः। शिष्टाः सप्त जगत्यः। सव्य ऋषिः। इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। मा नोंऽत्या त्रिष्टुप्। षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं। तथा च सूचितं। मा नो अस्मिन्मघवन्निंद्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या। आ० ६.४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शवसः
परीणशे।
अक्रंदयो नद्यो३रोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा
समारत॥ १॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि।
ते। अंतः। शवसः। परिऽनशे।
अक्रंदयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः।
भियसा। सं। आरत॥ १॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र। अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षैप्सो-

रिति शेषः। यस्मात्ते तव शवसो बलस्यांतोऽवसानं परोणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते। सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमंतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः। तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरवत्। भृशमर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीवंगा तस्मिन्संबंधीन्युदकानि चाक्रंदयः। शब्दयसि। क्षोणीः क्षोण्यः। क्षोणीति पृथिवीनाम। तदुपलक्षितायस्त्रो लोका भियसा भयेन कथा कथं न समारत। न संगच्छंते। त्वदीयं बलमवलोक्य सर्वाऽपि लोका बिभ्यतीति भावः॥ पृत्सु। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः। परोणशे। नशतिर्व्याप्तिकर्मा। कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। नद्यः। द्वितीयार्थे प्रथमा। रोरवत्। रु शब्दे। यङ्लुगंताल्लटः शतृ। बदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्। अनुङ्क्तित्वाद्गुणाभावः उवङादेशः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। कथा। था हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः। तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः। आरत। ऋ गतौ। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदं। छंदसि वर्तमाने लङ्ध्वादित्वाच्छपो लुक्। छस्यादादेशः। आडागमो हविश्च॥

द्वितीयामृचमाह॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि ष्टुहि। यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृंजते॥ २॥

अर्च। शक्राय। शाकिने। शचीऽवते। शृण्वंतं। इंद्रं। महयन्। अभि। स्तुहि।

यः। धृष्णुना। शवसा। रोदसी इति। उभे इति। वृषा।
वृषऽत्वा। वृषभः। निऽऋंजते॥ २॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्च। एवंविधमिंद्रं पूजय। किंच स्तुतीः शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं महयन्पूजयन्नभिष्टुहि। आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु। य इंद्रो धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यृंजते। नितरां प्रसाधयति। ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा। नि॰ ६, २१.। इति यास्कः। स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा उदकानां॥ अर्च। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं। शाकिने। शक्तिः शाकः। शक्ल शक्तौ। भावे घञ्। मत्वर्थीय इनिः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। अभिष्टुहि। स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक्। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं। वृषत्वा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। न्यृंजते। ऋजि भृजी भर्जने। इदित्त्वान्नुम्। शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः॥

तृतीयामृचमाह॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो
हि षः॥ ३॥

अर्च। दिवे। बृहते। शूष्यं। वचः। स्वऽक्षत्रं। यस्य।
धृषतः। धृषत्। मनः।

त्वं । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना ।
धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां ।
गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रित-सुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतन्नामकमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जेतुं स्तुभावं प्राप्तान् । यद्वा वृंदं समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं । पृतन्यसि । तानसुराञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छ्रितानुप्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपयः इति पूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । ण्यंतात्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । त्मना । मंत्रेष्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यां । पा॰ ७. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रंदिनो
रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा
परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्द्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
व्रंदिनः । रोरुवत् । वना ।
प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् ।
कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य। अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः। तस्य व्रंदिनः स्वकिरणै रात्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्द्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि। आवर्जयसि। प्रापयसीत्यर्थः। वायुना सूर्यकिरणैश्च हृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यंते। तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते। प्राचीनेन प्रकर्षेण गंत्रा। अपराङ्मुखेनेत्यर्थः। बर्हणावता। निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा। तद्वता। एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः। घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति। यस्मादेतत्कृणुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते। न कोऽपीत्यर्थः। अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः। वृणक्षि। वृजी वर्जने। रौधादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्राचीनेन। प्रपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः। खस्येनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भाववचनेनैकार उदात्तः।

अदा चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । क्षणवः । क्षणु हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्नुम् । लेटि सिप्यडागमः । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं । वृंदी वृंदतेर्मृदूभावकर्मणः । निरुत्याघि यच्छसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितुः रोरूयमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पदे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

पञ्चमेऽवसानः ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो ।
त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविथ । नर्यं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीतिं । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
त्वं । रथं । एतशं । कृत्व्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नर्यादींस्त्रीनाम्न आविथ । ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यंकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतशं स्वस्तिमेतशमेतन्नामकं घनं धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्व्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश इत्यश्वनाम । एतशमश्वं च ररक्षिथेति योज्यं । तथा त्वं शंवरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि

पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शूशुवत्। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। छंदसि वर्तमाने लुङि। चङि यङादेशे संप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं च बलीय इत्यंतरंगमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा णौ च संश्चङोः। पा० ६. १. ३१। इति संप्रसारणं। संप्रसा-पूर्वत्वस्य विधेरनित्यत्वाद्यणभावे द्विर्वचनादि। उवङादेशः। रातहव्यः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ग्रासं। ग्रसु ग्लसु अदने इत्यस्माद्भावे घञि कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। वृषादिर्वा द्रष्टव्यः। स ह्याकृतिगण इत्युक्तं। यद्वा ग्रंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः। इन्वति। इवि व्याप्तौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अभिष्टणाति। गॄ शब्दे। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पूर्ववन्निघाताभावः। उपरा। सुपां सुलुगिति ग्रसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। पिन्वते। पिवि मिवि णिवि सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

अष्टमीमृचमाह॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे।
ये त इंद्र ददुषो वर्धयंति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च॥८॥

असमं। क्षत्रं। असमा। मनीषा। प्र। सोमऽपाः। अपसा। संतु। नेमे।
ये। ते। इंद्र। ददुषः। वर्धयंति। महि। क्षत्रं। स्थविरं। वृष्ण्यं। च॥८॥

इंद्रस्य क्षत्रं बलमसमं। न केनचित्समं। सर्वाधिकमित्यर्थः। तथा मनीषा बुद्धिरप्यसमा। न कस्यापि बुद्ध्या

समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनाम-शब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवंतो ये त्वदीयं महि महत् चत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं सुपृष्टं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति । प्रवृद्धं कुर्वंति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतस्तवेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा॰ ७. १. १७. । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । फि॰ ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः क्वसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशिशिरेत्यादिना । उ॰ १. ५३. । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इंद्रपानाः ।
व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः ।
चमसाः । इंद्रऽपानाः ।
वि । अश्नुहि । तर्पय । कामं । एषां । मनः । वसुऽदेयाय ।
कृष्व ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यंते भक्ष्यंत इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः । अद्रिभिर्ग्रावभिर-

भिपुताः। चमूषदः। चमूषु चमसेष्ववस्थिताः। इंद्रपानाः। इंद्रस्य पानेन सुखकराः। अतस्त्वं तान्वाश्नुहि। व्याप्नुहि। व्याप्य चैषां त्वदीयानामिंद्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय। पूरयेति यावत्। अथानंतरं वसुदेयायास्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः क्षुध्व। कुरुष्व॥ तुभ्य। छांदसो मलोपः। अद्रिदुग्धाः। दुहेः कर्मणि निष्ठा। तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चमूषदः। चमू अदने। चमंत्यनेनेति चमूः। कृषिचमितनीत्यादिनौणादिक ऊप्रत्ययः। चमूषु सीदंतीति चमूषदः। सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्रपानाः। कर्मणि च येन संस्पर्शात्। पा० ३. ३. ११६.। इति पिबतेः कर्मणि ल्युट्। अश्नुहि। व्यत्ययेन परस्मैपदं। वसुदेयाय। डुदाञ् दाने। अस्मादचो यदिति भावे यत्। ईद्यतीतीकारादेशः। गुणः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। क्षुध्व। डुकृञ् करणे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥

दशमीमृचमाह॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः।
अभीमिंद्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते॥ १०॥

अपां। अतिष्ठत्। धरुणऽह्वरं। तमः। अंतः। वृत्रस्य। जठरेषु। पर्वतः।
अभि। ईं। इंद्रः। नद्यः। वव्रिणा। हिताः। विश्वाः। अनुऽस्थाः। प्रवणेषु। जिघ्नते॥ १०॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणह्वरं। धरुणशब्दो धारावचनः।

धारानिरोधकं तमोऽन्धकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । हतस्य लोकत्रयावरोतुरसुरस्य जठरे उदरप्रदेशेऽपि तमस्थेः पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण हतेन मेघस्याहतत्वादृष्ट्युदकमप्याहृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनात्रद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वव्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवंविधा अप इंद्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्नते । अभिगमयति ॥ वव्रिणा । वृञ् वरण इत्यस्मादाद्दगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । जिघ्नते । हंतेर्गत्यर्थस्यात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स मेहधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिंद्र तव्यं । रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्राये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । मेऽहधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महि । क्षत्रं । जनाषाट् । इंद्र । तव्यं । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः । अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । मेहधं । संयमनं । रोगाणां प्रशमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजना-

नाममभिभविद्ध तव्यं प्रवृद्धं चव्रं वलं चाधिधा इति शेषः॥ हे इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष। पालय। सूरीन् विदुषोऽन्यानपि पाहि। पालय। तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायैवेऽन्नाय च नोऽस्मान्याः। धेहि स्थापय॥ धाः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यस्मे। सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शे आदेशः। जनाषाट्। जनान् सहत इति जनाषाट्। छंदसि सहः। पा॰ ३. २. ६३.। इति ण्विः। अत उपधाया इति वृद्धिः। सहेः साडः स इति षत्वं। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः। तव्यं। तवतिर्वृद्धयर्थः। सौत्रो धातुः। अचो यदिति यत्। गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। रक्ष। रक्ष पालने। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं। मघोनः। श्वयुवमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं। पाहि। अदादित्वाच्छपो लुक्। ईरपित्त्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते। मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः। स्वपत्यै। शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः। पा॰ ७. ३. ११३.। इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि। पा॰ ६. १. ८८.। इति वृद्धिः।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं। तथा चानुक्रांतं। दिवश्चिदष्टौ जागतं त्विति। त्वीत्यभिधानात्तुह्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये

मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं। सूत्रितं च। दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नव्येभिरिति च। आ० ६. ४.। इति॥ विषुवति निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं। सूत्रितं च। प्रसंदेवोत्तराणि परं दिवश्चिदस्य। आ० ८. ६.। इति॥ समूलहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूत्रितं। त्वं महां इंद्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महां इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं। आ० ८. ७.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः॥ १॥

दिवः। चित्। अस्य। वरिमा। वि। पप्रथे। इंद्रं। न। मह्ना। पृथिवी। चन। प्रति।

भीमः। तुविष्मान्। चर्षणिऽभ्यः। आऽतपः। शिशीते। वज्रं। तेजसे। न। वंसगः॥ १॥

अस्येंद्रस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि विपप्रथे। विस्तीर्णं बभूव। पृथिवी चन पृथिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति। भूमिरपींद्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति। ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः। भीमः शत्रूणां भयंकरः तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः स्तोपामर्थाय शत्रूणामातपः। आ समंतात्तापकारी। एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते। तनुकरोति तीक्ष्णीकरोति। तत्र दृष्टांतः। वंसगो न। वन-

नीचगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे पुवार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः। पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मह्ना । महिम्ना । वर्णलोपश्छांदसः। यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। तृतीयैकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते। पा॰ २. ३. ८. । इतींद्रशब्दाद्द्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा॰ २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति। भीमः। ञिभी भय इत्यस्माद्भियः षुग्वा । उ॰ १. १४६. । इति मक्प्रत्ययः । भीमो बिभ्यत्यस्मादिति यास्कः । नि॰ १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भिंयोते । यौ तंतुकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । बहुलं च्छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ईं घ्वस्थोरितीत्वं । श्नाभ्यस्तयोरातः लसार्वधातुके । पा॰ ६. १. १८८. । व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः। वन षण संभक्ता वित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः। डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः । दिवोदासा- दित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

• द्वितीयामृचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा
 पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
 विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः ।
 ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रोंतरिक्षं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन्वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्व्याप्तिविशेषैर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीर्वृष्ट्युदकधाराः अर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति । स्वीकरोतीति भावः । स चेंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अव्यक्ते शब्दे इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नदडिति टित्त्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति ङीप् । यस्येति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्यपि उच्यंते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभ्राद्घ इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येयादेशः । तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ग्रहधोर्भ इति

भत्वं । विषिताः । षिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मादौणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा उरुशब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्त्वादात्मनेपदं । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युधः । युध संप्रहार इत्यस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । ... दिवियुधीधिदसिश्याधूसूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।
प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इंद्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।
प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

प्र इंद्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववंतं मेघं नाकार्षीः । न हि हतो भुंक्ते । इंद्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हंति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इंद्रो देवता वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते । कर्मणाभिज्ञातो बभूव । स चोग्र उद्गूर्ण इंद्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे

देवैः सर्वैः पुरोहितः। पुरस्तादवस्थापितः। धर्मणा। धृञ् धारणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हर्यसि। हर्य गतिकांतयोः। ऐश्वर्यं इत्येके। कंड्वादित्वाद्यक्। वीर्येण। शूर वीर विक्रांतौ। चुरादिः। अचो यदिति यत्। णिलोपः। यद्गुणोऽतो वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं। तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं। देवता। देव एव देवता। देवात्तलिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। चेकिते। कित ज्ञाने। अस्माद्यङंताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्यतोलोपयलोपौ। पुरोहितः। पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इंद्रियं।
वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा
यदिन्वति॥ ४॥

सः। इत्। वने। नमस्युऽभिः। वचस्यते। चारु। जनेषु।
प्रऽब्रुवाणः। इंद्रियं।
वृषा। छंदुः। भवति। हर्यतः। वृषा। क्षेमेण। धेनां।
मघऽवा। यत्। इन्वति॥ ४॥

स इत् स एवेंद्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋत्विग्भिर्वचस्यते। वच इच्छन् क्रियते। स्तूयत

इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेंद्र आत्मीयेषु जनेष्विंद्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच स त्वया कामानां वर्षको इयंतः प्रेप्सावतो यियचतश्छंदुरुपच्छंदयिता भवति । यियचतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । त्वया वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः चेमेणेंद्रकृतेन रचनेन युक्तः सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलचणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदामीं छंदुर्भवतीति पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा हयेंद्रः चेमेण चेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यंतं कुर्वंति मुनयो वचस्ययंति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतोलोपयलोपौ । यद्वा वचस्यतेर्ण्यंत्यर्थेनाकर्मपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरेणांतोदात्तः । इंद्रियं । इंद्रस्य लिंगमिंद्रियं । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. । इति लिंगाद्ष्वर्थेष्विंद्रशब्दात् घच्प्रत्ययो निपात्यते । चतोऽंतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्तौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्दधति त्विषीमत इंद्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इंद्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेंद्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संग्रामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यद्वेंद्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं वैरिषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इंद्राय सर्वे जनाः श्रद्दधति । श्रदिति सत्यनाम । इंद्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यंते ॥ महानि । महांतीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः । यद्वा महांते पूज्यंत इति महानि प्रवृद्धानि । बहुलं वचनमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयंति संगच्छंतेऽस्मिन्योधा इति समिथानि संग्रामाः । समीणः । उ० २. ११. । इति थक्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्जो शुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । झलां जश् झशि । पा० ८. ४. ५३. । इति सकारस्य जश्त्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्तौ । इन् सर्वधातुभ्यः इतीन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । छंतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं

बहुवचनं च। बहुलं। छंदसीति शपः श्लुः। गमहनेत्यादिनो- पधालोपः। अभ्यासस्य चत्वं। निगागमश्च। आगनीगंतीति च। पा० ७. ४. ६५.। इति चशब्दः प्रकारार्थे इत्युक्तत्वाद्दाध- र्त्यादावेतद्द्रष्टव्यं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्ष्मया वृधान ओजसा विनाशयन्।
ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत्॥ ६॥

सः। हि। श्रवस्युः। सदनानि। कृत्रिमा। क्ष्मया। वृधानः। ओजसा। विऽनाशयन्।
ज्योतींषि। कृण्वन्। अवृकाणि। यज्यवे। अव। सुऽक्रतुः। सर्तवै। अपः। सृजत्॥ ६॥

श्रवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्ष्मया भूम्या समानं वृधानो वर्धनशीलः। यद्वा क्ष्मयेत्योजो- विशेषणं। यत्र भूयामभिभवित्री बलेनेत्यर्थः। ज्योतींषि सूर्या- दीनि वृत्रेणावृतान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन्। कुर्वन्। सुक्रतुः शोभनकर्मसहितः एवंविधः स खल्विंद्रो यज्यवे यष्ट्रे यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टि- लक्षणान्युदकान्यवसृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः॥ कृत्रिमा। डुकृञ् करणे। ड्वितः क्त्रिः। पा० ३. ३. ८८.। इति भावे

क्विप्रत्ययः । वे मेन्निर्वा । पा० ४, ४. २०. । इति निर्वृत्तार्थे मप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे क्विप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । चमा । चमूष् अदने । चमते प्राणिजातमत्रतमुपद्रवमिति चमा । पिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः । ततष्टाप् । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । चमु अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादौणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता । मनः । पा० ४. १. ११. । इति ङीपो निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४. १. १३. । इति डाप् । टिलोपः । हवानः । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।:चित इत्यंतोदात्तत्वं । मधुकानि । हञ् वरणे । सुवभूमृपि-सुपिभ्यः कन् । उ० १, ४६. । इति कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यज्यवे । यजिमनिशुंधि-दसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । कृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । बहुव्रीहौ । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सर्तवै । सृ गतौ । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवै-प्रत्ययः । गुणः । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । सृजत् । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वांचा हरी वंदनश्रुदा कृधि ।
यमिष्ठासः सारथयो य इंद्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवंति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वांचा । हरी इति । वंदनऽश्रुत् । आ । कृधि ।

यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इंद्र । ते । न । त्वा । केताः । दभ्नुवंति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायाऽस्मदभिमतफलप्रदानायास्तु । भवतु । हे वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः । हरी त्वदीयावश्वावर्वांचास्मदस्मदभिमुखावाकृधि । आभिमुख्येन कुरु । हे इंद्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यंतारः । अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः । यद्वा भीतास्त्रोणाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभ्नुवंति । न हिंसंति । सोमपावन् । आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च । अत्संबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वांचा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वंदनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदित्त्वान्नुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्रवणे । क्विपि तुगागमः । यमिष्ठासः । यंतुः शब्दात्तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । सारथयः । सर्तेर्णिच्च । उ० ४. ८०. । इति अथिन्प्रत्ययो णिलोपश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः । कित ज्ञाने । चिकेतति प्रतिकूलं जानातीति केताः । पचाद्यच् । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूलतया ज्ञायंत इति केताः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दभ्नुवंति । दंभु दंभे । स्वादित्वाच्छ्नुः । तस्य ङित्त्वादनिदितामिति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन हुश्नुवोरिति यणादेशाभावेऽचि श्नु धा-

त्वित्यादिनौवडादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । घृणिपृश्निरित्यादावयमाचिप्रत्ययांतो निपात्यते । ऋत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति ल्वादिभ्यः निष्ठावद्भवति । पा० ८. २. ४४. १. । इति निष्ठावद्भावाण्णत्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अपरिचितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥८

अपऽचितं । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हं । सहः ।
तन्वि । श्रुतः । दधे ।
आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
क्रतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रचितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्बिभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्व्यात्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वद्भिर्बलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठंते । तत्र दृष्टांतः । अवतासो न । अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिरावृयंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यंते ॥ अपचितं । चिञ् चय इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अश्वद्यर्थे इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अत एव चियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं चितं

स्य तत्प्रचितं। न प्रचितमप्रचितं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बिभर्षि। डुभृञ् धारणपोषणयोः। लटि सिपि शपः श्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। षषाल्हं। षह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तोपसह। पा॰ ७, २, ४८.। इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे। पा॰ ६. ३. ११३.। इति निपातनादात्वं। यदुक्तं साढेति तृजंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं। तन्वि। असादिषु छंदसि वावचनमिति यञ्च घेः। पा॰ ७. ३. ११९.। इत्यत्वौत्वयोरभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रिंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षड्चं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतमित्युक्तं। अनुक्रांतं च। एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं। विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं। एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिष्ठाय। आ॰ ८, ६.। इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त
भुर्वणिः।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसं ॥ १ ॥

स्त्रित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । घृणिपृश्निपा-
र्ष्णीत्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । अत उत्वं दीर्घश्च ।
यद्वा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्नुदोष्ठ्य-
पूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वद्भवति । पा० ८. २. ४४. १. । इति निष्ठावद्भावान्नत्वं ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रचितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥८

अप्रऽचितं । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हं । सहः ।
तन्वि । श्रुतः । दधे ।
आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
क्रतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रचितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्बिभर्षि ।
स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्व्या-
त्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे ।
धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्वल-
क्षतैः कर्मभिराहतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्ये-
तस्य शरीरमाश्रित्यावतिष्ठंते । तत्र दृष्टांत । अवतासो न ।
अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणि-
भिरावृियंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु
क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यंते ॥ अप्रचितं । चि चय
इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अपस्पर्धं इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः ।
अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं चितं

यस्य तत्प्रचितं। न प्रचितमप्रचितं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बिभर्षि। डुभृञ् धारणपोषणयोः। लटि सिपि शपः श्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। अपालदं। पद अभिभव इत्यस्मादिष्ठायां तकारादौ प्रत्यये लोपसह। पा॰ ७. २. ४८.। इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे। पा॰ ६. ३. ११३.। इति निपातनादात्वं। यदुक्तं साढेति ढ्जंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं। तन्वि। जसादिषु छंदसि वावचनमिति अच्च घेः। पा॰ ७. ३. ११९.। इत्यत्वौत्वयोरभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः॥

एष प्र पूर्वीरिति षड्चं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतमित्युक्तं। अनुक्रांतं च। एष प्र षडिति॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं। विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं। एष प्र पूर्वीरपामदः प्र मंहिष्ठाय। आ॰ ८. ६.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसं॥ १॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । न । अत्यः ।
योषाम् । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।
दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आऽवृत्य ।
हरिऽयोगम् । ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्तैष इंद्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूतायम्रिषश्चमूः चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयंस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्गच्छति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योषाम् । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपगच्छति । स चेंद्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पॄ पालनपूरणयोः । पुभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । पुरु-शब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशः । हलि चेति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्रिषः । चकारस्य रेफश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातु-पाठे तु भर्व हिंसायामिति पठ्यते । भर्वदीपादिकोऽनि-प्रत्ययः । अकारस्योकारश्छांदसः । पाययते । पा पाने । शाच्छा-साह्वाव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः । णिचश्चेत्या-त्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिना हिरण्यशब्दा-दुत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इनुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव

बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते। ऋभ्वसं। उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः॥

द्वितीयामृचमाह॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा॥२॥

तं। गूर्तयः। नेमन्ऽइषः। परीणसः। समुद्रं। न।
संऽचरणे। सनिष्यवः।
पतिं। दक्षस्य। विदथस्य। नु। सहः। गिरिं। न। वेनाः।
अधि। रोह। तेजसा॥२॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः। यद्वा नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवंतः। एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहंति। स्तुवंत इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छंतो वणिजो धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न। यथा नावा समुद्रमधिरोहंति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभार्थमिंद्रं स्तुवंतीति भावः। हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह। स्तुहीति यावत्। तत्र दृष्टांतः। वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न। यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहंति॥ गूर्तयः। गॄ शब्दे। स्तुवंति स्तुवंतीति गूर्तयः। क्तिच्क्तौ चेति क्तिच्। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। नेमन्निषः। णम प्रह्वत्व इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनेत्वं। तकारस्य नकारादेशश्च। नमंत

इष्यंतींद्रं प्राप्नुवंतीति नेमधितः। इषु गताविस्मात् क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा णीञ् प्रापणे इत्यस्मादन्यिमुखिल्यादिना मक्प्रत्ययः। बहुलवचनात्ककारस्येत्संज्ञाभावः। नीताः प्राप्ता इषो येषां। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। परीणसः। णस कौटिल्ये इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात्। परितो नसंति गच्छंतीति परीणसः। क्विप् चेति क्विप्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा नक्षतिर्गतिकर्मा। अस्मात्पूर्ववत् क्विपि षकारस्य सकारः॥ सनिष्यदः। षणु दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः। सनिमात्मन इच्छंतीति क्यच्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः। सुगागमोऽपि वक्तव्यः। पा॰ ७, १, ५१, १.। इति सुक्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। नू। ऋचि तुनुघेति सांहितिको दीर्घः। मह्नः। अस्मादुत्तरस्य मतुपश्छांदसो लुक्॥

तृतीयामृचमाह॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः।
येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि
दामनि॥ ३॥

सः। तुर्वणिः। महान्। अरेणु। पौंस्ये। गिरेः। भृष्टिः।
न। भ्राजते। तुजा। शवः।
येन। शुष्णं। मायिनं। आयसः। मदे। दुध्रः। आभूषु।
रमयत्। नि। दामनि। ३॥

स इंद्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तूर्णमि-
स्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४.। सूर्पसंभजन इति
तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येंद्रस्य शवो बलं पौंस्ये
वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेणुनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न ।
शृंगमिव । तद्यथोन्नतं सद्दीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवच-
युक्तदेहो दृभ्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता । एवंभूत
इंद्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य
शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमायसु कारागृहेषु दामनि
बंधके निगडे निदामयत् न्यवासयत् तद्बलमिति पूर्वेणान्वयः ॥
तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः ।
अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां ।
इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दृभ्रः ।
दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दृभ्रः । धृङ् अवस्थाने इत्यस्मादं-
तर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. ।
यणादेशः । रेफलोपश्छांदसः । दामयत् । अमंतत्वान्मित्त्वे मितां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।
यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयर्ति रेणुं बृहदर्हु-
रिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं ।
सिसक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुं ।
बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इंद्रो धर्षकेण धृष्णुना शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति । समवैति । सेवत इति यास्कः । सूर्यं उषसं न यथोषोदेवता सेवते । नित्यं तस्य वशो भवतीत्यर्थः । तदानीमर्हरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यर्हरयः शत्रवः । तेषां व्ययोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेंद्रो रेणुं रेणवं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियर्ति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धत इति त्वावृत् । क्विप् चेति क्विप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इयर्ति । ऋ सृ गतौ । जुहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लट् । शपः श्लुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः । अनुदात्ते चेत्यभ्यासस्याद्युदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अर्हरिष्वणिः । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चेत्यर्हरयः । तेषां स्वनयिता । ष्वन स्वन ध्वन शब्दे । अस्माण्ण्यंतादौणादिक इन्प्रत्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमोध्यायः ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।
स्वर्मीळ्हे यन्मद इंद्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवं ॥५॥
वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः ।
दिवः । आतासु । बर्हणा ।
स्वःऽमीळ्हे । यत् । मदे । इंद्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रं ।
निः । अपां । औब्जः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इंद्र बर्हणा हंता त्वं व्यतिष्ठिपः । विविधं स्थापयसि चकर्थ । तथा यद्यदा स्वर्मीळ्हे । मीळ्हमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीळ्हं धनं यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हृष्टया प्रज्ञया वृत्रमावरकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौब्जः । अर्णवाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं व्यार्द्रीकार्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ण्यंताल्लुङि चङि चङ्येडादेशः । णिलोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं । चङीति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । सुपां सुलुगिति भोराकारः । स्वर्मीळ्हे । मिह सेचने । निष्ठा । हो ढ इति ढत्वं । झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य ष्टुत्व ढो ढे लोप इति ढलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं ।

स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भक्षन् । छंदसि लुङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । चोक्षः । उक्ष आर्जवे । लक्ष्म्या आगमो बहुलम् ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु माहिनः ।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाष्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इंद्र । सदनेषु । माहिनः ।
त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इंद्र माहिनः महत्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघाद्विरगमयः । वृत्रस्यावरकं वृषं च समया समीपे पाष्या शिलया यद्वा पाष्ण्या व्यरुजः । विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे । दधातेश्छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिनण् च । उ० २. ५७. । इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इनण्प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेषणयोः । क्र्यादिकः । लङि सिप् । प्वादीनां ह्रस्व

इति ह्रस्वत्वं । समया । षम ष्टम वैक्लव्ये । समतीति समा । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाय्या । पिषृ संचूर्णने इत्यस्मा-दौणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदि-कारादक्तिन इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैक-वचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । तौदादिकः । तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिष्ठायेति षड्चं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिष्ठायेति ॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय त्वमू्ष्वितीह तार्क्ष्यं-मंतत । आ॰ ८. ६. । इति ॥ उक्थसंज्ञे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः । आ॰ ६. १. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे
अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे ।
मतिं । भरे ।
अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरं । राधः । विश्वऽआयु ।
शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय । मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः । दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवस

थाकारतः प्रह्वाय। एवंगुणविशिष्टायेंद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे। प्रकर्षेण संपादयामि। यस्येंद्रस्य बलं दुर्धरं। अन्यैर्धर्तुमशक्यं। तत्र दृष्टांतः। प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव। यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत्। तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतृणां बलाय वेंद्रेणापाहृतं। अपगतावरणं क्रियते तस्येंद्रस्येति पूर्वेण संबंधः॥ मंहिष्ठाय। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। तुश्छंदसौ-त्याद्यप्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति टिलोपः। ग्रहते। बृहन्म-हतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। उत्तरयोर्बहुव्रीहि-स्वरः। मतिं। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। अनुदात्तो-पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। दुर्धरं। धृञ् धारणे। ईषद्दुः-सुष्विति कर्मणि खल्। विश्वायु। विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु। एतेर्ण्छंदसीण् इत्युण्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अपाहृतं। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः॥ २॥

अध। ते। विश्वं। अनु। ह। असत्। इष्टये। आपः। निम्नाऽइव। सवना। हविष्मतः।

यत्। पर्वते। न। संऽअशीत। हर्यतः। इंद्रस्य। वज्रः। श्नथिता। हिरण्ययः॥ २॥

अथ द्वानंतामेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागायान्वमत्। अन्वभवत्। यद्वा। इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं। हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थलान्यापः इव त्वां समजंत इति शेषः। हर्यतः अत्र वधं प्रेषत इंद्रस्य। हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः। यद्वा हर्यतः शोभनः। हिरण्यया हिरण्मयः श्नथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्वपति गिलोचये वृत्ते वा यद्वज्रः ससयोत संसुप्तो नाभवत् किंतु जागरितः समभवदित्यर्थः। यदेंद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः॥ अध। छांदसं धत्वं। अमत्। अस्तेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। इष्टये। यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। यद्यादिना षत्वं। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। यद्वा। इण गताविच्य स्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति तस्योदात्तत्वं। निम्नेव सवना। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। ससयोत। शोङ् स्वप्ने। लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुके। पा० ७. ४. २१.। इति गुणाभावः। हर्यतः। हर्य गतिकांत्योः। भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः। श्नथिता। श्नथ क्रथ क्रथ हिंसार्थाः। ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

अत्रोयामृचमाह॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे।
यस्य धाम श्रवसे नामेंद्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इंद्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायास्मा इंद्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७, ३१. । इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेंद्रियमिंद्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्येंद्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसेऽन्नाय हविर्लक्षणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वा अस्मादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति तद्वदिंद्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीतिभावः ॥ उषः । पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । पनीयसे । पनतिः स्तुत्यर्थो बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशायनिक ईयसुनि टेरिति टिलोपः । अकारि । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्मादौणादिकोऽसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

इमे त इंद्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इंद्र । ते । वयं । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभूवसो प्रभूतधन । अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत । ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयत्वयावलंब्य चरामसि । चरामो यागे वर्तामहे । त इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयेंद्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तुतिलक्षणं वचः प्रतिहर्य । कामयस्व । क्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदंतो मसिः । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । षघ हिंसायां । अत्र प्राप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव । हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं१तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण । अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इंद्र । वीर्यं । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघऽवन् । कामं । आ । पृण ।

अनु। ते। द्यौः। बृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते।
पृथिवी। नेमे। ओजसे॥५॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते। तादृशस्य तव वयं स्मसि। त्वदधीना भवामः। हे मघवन् त्वमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिलाषमापृण। आपूरय। बृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि ते तव वीर्यमनुममे। अन्वमंस्त। इंद्रेण सहावस्थानादियं चेयमपि पृथिवी ते तवौजसे बलाय नेमे। प्रह्वीबभूव। त्वद्बलाद्भीता सत्पथ एव वर्तत इति भावः॥ स्मसि। अस भुवि। लटि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। इदंतो मसिः। पृण। पृण प्रीणने। अत्र प्रीणिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते। तुदादित्वाच्छ प्रत्ययः। तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। ममे। माङ् माने शब्दे च। ङित्त्वादात्मनेपदं। लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः। नेमे। णम प्रह्वत्वे। लिट्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ।
अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं
सहः॥६॥

त्वं। तं। इंद्र। पर्वतं। महां। उरुं। वज्रेण। वज्रिन्।
पर्वऽशः। चकर्तिथ।
अव। असृजः। निऽवृताः। सर्तवै। अपः। सत्रा। विश्वं।
दधिषे। केवलं। सहः॥६॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांतं सुरं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववंतं. मेघं वृत्रासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । अकलीचकर्थ । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवे सरणाय गमनाय अवासृजः । अधोमुखमस्राक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्खलु सत्यमेव । सत्रेति सत्यनाम । सत्रं सत्येति तन्नामसु पाठात् । महां । महांतं । नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । चकर्तिथ । कृती छेदने । लिटि थल्यभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवे । तुमर्थे तवेकेनिति भावे तवेप्रत्ययः । कृन्मेजंतः । पा॰ १. १. ३९. । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमपुत्रस्य नोधस आर्षमाग्नेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिन्नव नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबंतमिति । हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके । अभिप्लवषडहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुते इदं जातवेदस्य निविद्धानं । तृतीयस्येति खंडे सूत्रितं । पृक्षस्य वृष्णो वृषणे प्रधाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ॰ ७. ७. । इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः । सूत्रितं च । त्वमग्ने प्रथमा

प्रगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच । पा॰ ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यद्दूतो अभव-
द्विवस्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा
विवासति ॥ १ ॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् ।
दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।
वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ ।
देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः अदृश्यमानत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वायमग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् । हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिक्षलोकं विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच देवताता । देवतातिरिति यज्ञनाम । देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानाविवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमर-

मितमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तंदते। तुद व्यथने। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं। नकारोपजनश्छांदसः। साधिष्ठेभिः। बाढशब्दादातिशायनिक इष्ठन्यंतिकबाढयोर्नेदसाधौ। पा॰ ५, ३, ६३। इति साधादेशः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। देवताता। सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः। तेन तत्स्वंबंधी यज्ञो लक्ष्यते। यद्वा। देवान्हविषाविवामतीति योज्यं। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह॥

या स्वसद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ। स्वं। सद्म। युवमानः। अजरः। तृषु। अविष्यन्। अतसेषु। तिष्ठति।
अत्यः। न। पृष्ठं। प्रुषितस्य। रोचते। दिवः। न। सानु। स्तनयन्। अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमद्मादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन्। तदनंतरं आविष्यन् भक्षयन्। अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसु पठितं। एवंभूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वातिष्ठति। आरोहति। अवातसशब्दः काष्ठवाची। अतसं न शुष्कमिति दर्शनात्। प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते। यथा सततगमनशीलोऽत्योऽश्व इतस्ततो गच्छन् शोभते। एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छंती

शोभत इति भावः। तदानीं दिवो द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छ्रितमश्वं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत्। गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत्॥ युवमानः। यु मिश्रणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। तस्य बहुलं छंदसीति लुगभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते। अजरः। बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अचिक्रदत्। क्रदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। अस्माण्ण्यंताल्लुङि चङ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि॥

तृतीयामृचमाह॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळ-
मर्त्यः।
रथो न विक्ष्वृंजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव
ऋण्वति॥ ३॥

क्राणा। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। पुरःऽहितः। होता।
निऽसत्तः। रयिषाट्। अमर्त्यः।
रथः। न। विक्षु। ऋंजसानः। आयुषु। वि। आनुषक्।
वार्या। देवः। ऋण्वति॥ ३॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रैर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः। एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वृंजसानः स्तूयमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक्

मानुषक्तं यथा भवति तथा व्युखति। विशेषेण प्रापयति। यद्वा वार्याणि वरणीयानि द्रवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा। करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। निपत्तः। पट्ट विशरणगत्यवसादनेषु। अस्मात्कर्मणि निष्ठा। नसत्तनिपत्तेत्यादिना। पा० ८. २. ६१.। निष्ठानत्वाभावो निपातितः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। रयिषाट्। षह अभिभवे। छंदसि सहः। पा० ३. २. ६३.। इति ण्विः। सहेः साडः सः। पा० ८. ३. ५६.। इति षत्वं। ऋंजसानः। ऋंजति स्तुतिकर्मा। ऋसानजित्युनुवृत्तावृंजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित्। उ० २. ८४.। इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। आयुषु। आयव इति मनुष्यनाम। इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः। वृद्ध्यायादेशौ। वार्या। वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। व्युखति। रिवि गतौ। व्यत्ययेन संप्रसारणं। इदित्वान्नुम्। कर्तरि शप्॥

चतुर्थीमृचमाह॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः।
तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर॥४॥

वि। वातऽजूतः। अतसेषु। तिष्ठते। वृथा। जुहूऽभिः। सृण्या। तुविऽस्वनिः।

दृपु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः तृष्वा सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृषेत्यनायासवचनः । वृषानायासेनैवातसेषूक्तेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्वृक्षान्दृपु वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दीप्तज्वाल । अजर जरारहिताग्ने ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । जुहूभिः । हु दानादनयोः । हूयत आस्विति जुहः स्रुचः । द्युयवेति क्विप् । चकाराद्दीर्घः । श्रु वद्भावाद्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । तृष्वा । सृ गतौ । सरतीति तृषिः । सृवृभिभ्यां किदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येम मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करणे औणादिको मनिन् । निस्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः ।
अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । सह्वान् । अव । वाति । वंसगः ।

अभिऽव्रजन् । अचितं । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथं ।
भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूंषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यचितमशोषं रज आर्द्रतृणादिगतं सुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन्वनेऽरण्ये साह्वान् सर्वमभिभवन् आभिमुख्येनावृणाति । व्याप्नोति । तत्र दृष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतनशीलोऽग्नेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साह्वान् । दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः । दोर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्वलोपौ । ह्रस्वत्वं छांदसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थाव्र स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । ञिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्लोरभावः । गुणायादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

पष्ठोमृचमाह ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय
जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं । सुऽहवं । जनेभ्यः ।
होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं । होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यथा देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । स्थिष्ठ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुअस्त्वतद्धुःश्वंतः पादमिति विसर्जनीयस्य यत्वं । सुहवं । ह्वयतेरीषद्दुःसुष्विति खल् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुह्वो३ यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।
अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥७॥
होतारं । सप्त । जुह्वः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।
अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुह्वो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते

संभजंते विश्वेदा सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा ह्रविर्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ भ्रुवते । हुङ् संभक्तौ । क्र्यादिवः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अर्त्तादीणादिको वद्विस्यतिभ्यश्चित् । उ॰ ४.६१. । इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । सपर् पूजायामिति धातुः कंड्वादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।
अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥
अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृऽभ्यः । मित्रऽमहः । शर्म । यच्छ ।
अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःऽभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमहः । अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोऽस्माकं स्तोतृभ्योऽस्मास्विग्यर्मच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अन्नस्य पुत्र । भुक्तेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसीभिरयोमयीभिः । यद्वायोवद्दृढतरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुष्य । रक्ष । उरुष्यती रक्षाकर्मेति यास्कः ॥ अच्छिद्रा ।

ग्रेश्छंदसीति ग्रेर्लोपः। सूनो सहसः। परमपि छंदसीति परस्य पष्ठ्यंतस्य पूर्वांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय- स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। शर्म। सुपां सुलुगिति विभक्ते- र्लुक्। ऊर्जो नपात्। न पातयतीति नपात्। नभ्राण्नपा- दिति नञः प्रकृतिभावः। सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांग- वद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामं- त्रिताद्युदात्तत्वं। पूर्भिः। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् संपदादि- लक्षणो भावे क्विप्। उत्वदोर्घौ। सावेकाच इति विभक्तेरु- दात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ ९॥
भव। वरूथं। गृणते। विभाऽवः। भव। मघऽवन्।
मघवत्ऽभ्यः। शर्म।
उरुष्य। अग्ने। अंहसः। गृणंतं। प्रातः। मक्षु।
धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ ९॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुवते यज- मानाय। वरूथमिति गृहनाम। वरूथमनिष्टनिवारकं गृहं भव। हे मघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव। हे अग्ने गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्य। रक्ष। धिया- वसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्यु- रपि मक्षू शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ वरूथं। वृञ् वरणे। जॄवृञ्भ्यामूथन्नित्यूथन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। गृणते।

यतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्क्वनिति विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं । मघवद्भाः । मघवा बहुलं । पा॰ ६. ४. १२८. । इति मघवत्शब्दस्य तृ आदेशः । स च सानुबंधकत्वमनेकाल्त्वं । पा॰ १. १. ५५. १. । इति वचनात् अलोऽंत्यस्य । पा॰ १. १. ५२. । इत्यंत्यस्य भवति । मघू । ऋचि तुनुघमक्षुइति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सार्वेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्छांदसः । जगम्यात् । गम्लृ सृप्लृ गतौ । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्यग्न वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयंते ।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययंथ ॥१॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयंते ।
वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययंथ ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंतीति यास्कः । नि॰ १. ४. । हे अग्ने येऽन्येऽग्नयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् । शाखा एव । ततस्त्वत्तोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि

प्रति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयंते। हृष्यंति। न हि त्वदतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते। हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबंधिन्नग्ने चितीनां मनुष्याणां नाभिः मंनद्धासि। भवस्थापको भवसि। अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन्। यद्वा। उपमिदित्येतद् दृष्टांतविशेषणं। जनान्ययंथ। अधारयः। तत्र दृष्टांतः। उपमिदुपनिखाता स्थूणेव। वंशधारणार्थं निखातः स्तंभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत्॥ वैश्वानर। विश्वे चेमे नरा विश्वानराः। नरे संज्ञायां। पा० ६. ३. १२९.। इति पूर्वपदस्य दीर्घः। तस्य संबंधी वैश्वानरः। तस्येदमित्यण्। नाभिः। नहो भश्चेतीञ्प्रत्ययो भकारश्चांतादेशः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। असि। तासस्त्योर्लोप इति सलोपः। चितीनां। चि निवासगत्योः। अस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। अंतोदात्तात्स्वरितशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं। उपमित्। डुमिञ् प्रक्षेपणे। अस्मादुपपूर्वाद्बहुलवचनात्कर्मणि क्विप्। तुगागमः। ययंथ। यम उपरमे। लिटि थलि क्रादिनियमादिटि प्राप्ते उपदेशेऽत्वतः। पा० ७. २. ६२.। इति प्रतिषेधः॥

विषुवत्यंशेऽहन्याग्निमारुते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूत्रितं। मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा। आ० ८. ६.। इति॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः। तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय॥२॥

मूर्धा। दिवः। नाभिः। अग्निः। पृथिव्याः। अथ।
अभवत्। अरतिः। रोदस्योः।
तं। त्वा। देवासः। अजनयंत। देवं। वैश्वानर। ज्योतिः।
इत्। आर्याय॥ २॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति। पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः। रक्षक इत्यर्थः। अथानंतरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत्। हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत। उदपादयन्। मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा। नि॰ ७. २७.। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः। पृथिव्याः। पृथिवीशब्दः पिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः। अजनयंत। जनी जृष क्नसु रंजोऽमंतायेति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि।
या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा॥ ३॥
आ। सूर्ये। न। रश्मयः। ध्रुवासः। वैश्वानरे। दधिरे।
अग्ना। वसूनि।
या। पर्वतेषु। ओषधीषु। अप्ऽसु। या। मानुषेषु। असि।
तस्य। राजा॥ ३॥

अग्ना वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे। आहितानि स्थापितानि बभूवुः। तत्र दृष्टांतः। ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयंते तद्वत्। अतस्त्वं पर्वतादिषु

यानि धनानि विद्यंते तस्य धनजातस्य राजसि । अधिपति-र्भवसि ॥ अग्ना । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । या । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । श्रोषधीषु । उप दाहे । श्रोषः पाकः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । श्रोष श्रासु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारा-दिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन श्रोषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा॰ ६, ३, १३२, । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।
स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहती ऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।
स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते। उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावा-पृथिवी भूरिरेतसेति । महती वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-पृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा यह्वीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाग्नये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुष्माय । अवितथबलाय । नृतमाय । अतिशयेन भर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं

क्रमं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत्॥ मनुष्यः। मनोर्जाता-वञ्यतो षुक् चेति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च। तित्स्वरितं इति स्वरितत्वं। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। तत्र हि इरसिव्यनुवर्तते। स्ववते। सुपूर्वादवतेर्भावे क्विप्। ततो मतुप्। मादुपधाया इति वत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं॥
राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ॥ ५॥

दिवः। चित्। ते। बृहतः। जातऽवेदः। वैश्वानर। प्र। रिरिचे। महिऽत्वं।
राजा। कृष्टीनां। असि। मानुषीणां। युधा। देवेभ्यः। वरिवः। चकर्थ॥ ५॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वैश्वानराग्ने ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे। प्रवृद्धं। किंच त्वं मानुषीणां मनोर्जातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि। अधिपतिर्भवसि। तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकर्थ। देवाधीनमकार्षीः॥ वैश्वानर। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। रिरिचे। रिचिर् विरेचने। अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते। कृष्टीनां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। मानुषीणां। मानुषशब्दो मनोर्जातावित्यञ्प्रत्ययान्तः। जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् नित्वादाद्युदात्तत्वं। छान्दसि बहुलं। पा॰ ६. १. १७८.। इति बहुलवचनान्नाम उदात्तत्वा-

भावः। युधा। युध संप्रहारे इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। वरिव इति धननाम। मन्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं॥

षष्ठीमृचमाह॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं
भेत्॥ ६॥

प्र। नु। महिऽत्वं। वृषभस्य। वोचं। यं। पूरवः।
वृत्रऽहनं। सचंते।
वैश्वानरः। दस्युं। अग्निः। जघन्वान्। अधूनोत्। काष्ठाः।
अव। शंबरं। भेत्॥ ६॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते। पूरव इति मनुष्यनाम। पूरवो मनुष्या वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते। वर्षार्थिनः सेवंते। तस्य वृषभस्याभीष्टवर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रवोचं। प्रब्रवीमि। किं तदित्यत आह। अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान्। तथा काष्ठा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत्। अधोमुखान्यपातयत्। शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत्। अवाभिनत्॥ वोचं। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमः। गुणः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। जघन्वान्। हंतेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः। भेत्। भिदिर् विदारणे। लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हल्ङ्याब्भ्य इति तकारस्य लोपः।

पूर्ववदुडभावः॥ अत्र निरुक्तं। प्र ब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रघ्नं मेघहनं सचंते सेवंते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः। काष्ठा अभिनच्छंबरं मेघं। नि॰ ७, २३, । इति॥ अथेदं चिंतनीयं। कोऽसौ वैश्वानर इति। तत्र केचिदाहुः। मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः। तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते। न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति। अन्ये त्वेवं मन्यंते। द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति। युक्तिं चाहुः। प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि। तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत्। तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेऽतिमे यज्ञे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति। कथमिति तदुच्यते। इतरथस्तत्र। स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबंधिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते। ततो मध्यमस्थानसंबंधिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्दैवत्यसूक्तपाठेनावरोहति। तत्र पृथिवीस्थानमग्निं। यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते। तदेतन्मतद्वयमप्ययुक्तमुपपन्नं। अयमेवाग्निर्वैश्वानरः। कुतः। वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात्। विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबंधी वैश्वानरः। तथा चाम्नातं। वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोका इति। यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयंतीति तत्संबंधाद्वैश्वानरः। यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्यतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ। ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच्। लुगभावश्छांदसः। ताभ्यामुत्पन्न-

त्वादयमग्निर्वैश्वानरः। वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमस्थानाज्जायते। अशनिपतनानन्तरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते। आदित्यसकाशादपि अस्तंकाले सूर्यकान्तादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा। तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं। अस्यापि सर्वकर्मणा स्तुतिः संभवति। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात्। भक्त्यवरोधोऽपि न कर्तव्यः। वतोयमवनस्य भक्तस्वर्गत्वात्। एतत्सर्वं यास्केन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं। नि० ७. २१.। अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयं॥

सप्तमीमृचमाह॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान्॥७॥

वैश्वानरः। महिम्ना। विश्वऽकृष्टिः। भरत्ऽवाजेषु।
यजतः। विभाऽवा।
शातऽवनेये। शतिनीभिः। अग्निः। पुरुऽनीथे। जरते।
सूनृताऽवान्॥७॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः। कृष्टिरिति मनुष्यनाम। विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः। भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सु यागेषु। यद्वा। एतत्संज्ञेष्वृषिषु यजतो यष्टव्यः। विभावा विशेषेण प्रकाशयिता। सूनृतावान्। सूनृता प्रिया सत्या वाक्। तद्युक्तः। एवंभूतोऽग्निः शातवनेये। शतसंख्याकान् क्रतून्वनति संभजत इति शतवनिः। तस्य पुत्रः शातवनेयः। तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां

नैतर्यंतस्य यज्ञे राजनि च प्रतिनोभिर्बहुभिः स्तुतिभिर्जरते। स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरंति पोषयंति भोक्तृनिति भरंतः । तादृशा याजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमृदृशियजिपर्वि-पच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । भा दीप्तौ । आतो मनिन्निति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । प्रातवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः प्रतवनिप्रच्छः । इतश्चानिञः । पा० ४. १. १२२. । इति ढक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । प्रतनीभिः । प्रतप्रच्छाभ्यत्वर्थीय इनिः । यस्येति च इति लोपः । पुरुणीथे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ४. ३. । इति णत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

वह्निमिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति नोधि । आ० ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योअर्थं ।
द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥१॥
वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्रऽअव्यं । दूतं । सद्यःऽअर्थं ।
द्विऽजन्मानं । रयिंऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योअर्थं । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गंतारं । यद्वा सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं । रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमकरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना सभाष्येत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमिति । वह्निं । वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्ति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वचनादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशस्शब्दादुत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अर्शआदित्यादच् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपपदादवतेरवितृस्तृतंत्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वं इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योअर्थं । ऋपिऋुपिगातिभ्यस्थन्नित्यर्तेः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गंता सद्योअर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कुनिपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययपदपेन त्रितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्माता अंतरिक्षं । श्वसितिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । यद्वा मातर्यंतरिक्षे आ श्वसति गच्छतीति

मातरिश्वा । अत्र गतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मादौणादिको डन्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि॰ ७. २६. ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य शासुरुभयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ताः ।
दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचंते । हविष्मंतः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।
दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यष्टारोयजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचंते । सेवंते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्मंतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मंतो हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोत्रहोमार्थं विक्षु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणान्यायतने न्यधायि । निक्षिप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छ्यः । आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः । विश्पतिः । विशां प्रजानां पालयिता । वेधाः । विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु अनुशिष्टौ । तन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । उ॰ २. ८०. । इति तृन् । इडागमाभावश्च । षष्ठ्येकवचने ऋकारल्लोपश्छांदसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ।

उशिजः। वशः किदिति वशेरिजिप्रत्ययः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। मर्ताः। मृङ् प्राणत्यागे। असिहसिमृग्रिण्वामी-त्यादिना तन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। आपृच्छ्यः। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। आङ्पूर्वादस्माच्छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। क्यपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। विश्पतिः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं॥

तृतीयो वर्गः॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्व-
मश्याः।
यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो
जीजनंत॥१॥

तं। नव्यसी। हृदः। आ। जायमानं। अस्मत्। सुऽकीर्तिः।
मधुऽजिह्वं। अश्याः।
यं। ऋत्विजः। वृजने। मानुषासः। प्रयस्वंतः। आयवः।
जीजनंत॥१॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्टु कीर्तयित्र्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्हृदो हृदयस्थितात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं। अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव। यः प्राणः स वायुरित्याम्ना-नात्। मधुजिह्वं मादयितृज्वालं। एवंभूतं तमग्निमाश्याः। आभिमुख्येन व्याप्नोतु। वृजने संग्रामे प्राप्ते आयवो मनुष्या यमग्निं जीजनंत। यथार्थमुदपादयन्। कीदृशा मनुष्याः। ऋत्विजः। ऋतौ काले यष्टारः। मानुषासः। मनोः पुत्राः।

प्रशस्ततः। ऋविर्लक्षणायोपेताः॥ नव्यसी। नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छांदसः। हृदः। अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। जायमानं। जनी प्रादुर्भावे। श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अस्मत्। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। अस्याः। असु क्षेपणे। लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ। जीजनंत। जनी प्रादुर्भावे। ण्यंताल्लुङि चङ्युपधाया ह्रस्वः। विभाषित्वलादिशेषः। सन्वद्भावेत्वदीर्घौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां॥ ४॥
उशिक्। पावकः। वसुः। मानुषेषु। वरेण्यः। होता।
अधायि। विक्षु।
दमूनाः। गृहऽपतिः। दमे। आ। अग्निः। भुवत्।
रयिऽपतिः। रयीणां॥ ४॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः। एवंभूतो होताग्निर्विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि। स्थाप्यते। स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकारेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत्। आ समंताद्भवति। न केवलमेकस्य रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति। यद्वा।

रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अभायि । छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्लेश्चिणादेश आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-मिति दमूनाः । दमु उपशमे । दमेरुनसिः । उ॰ ४, २३४, । इत्यौणादिक उनसिप्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । नि॰ ४.४. । इति । दम घां अग्निः । आङोऽनुनासिकश्छंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृति-भावश्च । भुवत् । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मक्षू धियावसुर्ज-
गम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः ।
मतिऽभिः । गोतमासः ।
आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वे-ऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः । प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वंतः । वाजंभरं वाजस्य हविर्लक्ष-णस्यान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आशुं

न। अश्वमिव। यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वदनप्रदेशं हस्तैर्निमृजंति। तद्वदयमप्यग्नेर्हविर्वदनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः। तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं। अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि। यथा युक्त्वा प्रेहि वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्त्वोपचियति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति। धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः प्रभूतस्याह्नः प्रातःकाले मक्षू शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ मतिभिः। मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन्। मंत्रे वृषेषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं। वाजंभरं। अन्नस्यैषा वैदिकी संज्ञा। संज्ञायां भृतृवृजीति। पा॰ ३. २. ४६.। वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्। पा॰ ६. ३. ६७.। इति मुमागमः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। मर्जयंतः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः। पा॰ ७. २. ११४.। इति वृद्ध्यभावः। अदुपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते। जगम्यात्। लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं। नोधस आर्षमैंद्रं त्रैष्टुभं। अनुक्रांतं च। अस्मा इदु षोडशेति। अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टेत्येतद्ब्राह्मणे समाम्नायते। अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति॥ यत्तद्दशरात्रियावायव्यत् चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमद्येनसूक्तसंघमेतच्छंसनीयं। तथा च सूत्रितं। अस्मा इदु प्र तवसे

यामदङ्क्षिरितीतराऽहीनसूक्ते। आ॰ ७. ४. इति। ब्राह्मणं च भवति। त एते प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय।
ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा॥ १॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। प्र। तवसे। तुराय। प्रयः। न।
हर्मि। स्तोमं। माहिनाय।
ऋचीषमाय। अध्रिऽगवे। ओहं। इंद्राय। ब्रह्माणि।
रातऽतमा॥ १॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे। अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति यास्कः। यद्वा। अवधारणार्थौ। तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय। यद्वा तुर्विर्वधार्थः हिंसित्रे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा समाय। यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः। अध्रिगवे। अधृतगमनाय। अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः। तथा च यास्कः। अधृतगमनकर्मवान्। इंद्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते। नि॰ ५. ११. इति। एवंभूतायास्मा इंद्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मि। प्रहरामि। प्रकरोमीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। प्रयो न। प्रय इत्यन्ननाम। यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति। कीदृशं स्तोमं। ओहं। वहनीयं। प्रापणीयं वा। अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः। न केवलं स्तोमं किंतर्हि ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि। कीदृशानि। राततमा। पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि। इंद्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः॥ तुराय। तुर त्वरणे। इगुपधलक्षणः कः। यद्वा। तुर्वी

म। अश्वमिव। यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजंति। तद्वदयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः। तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं। अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि। यथा युक्ता प्रेहि वहेति ब्रूयादेवमेतदग्निं युक्तोपचिनोति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति। धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः प्रातभूतस्याह्नः प्रातःकाले मक्षू शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ मतिभिः। मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन्। मंत्रे वृषेषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं। वाजंभरं। अन्नस्यैषा वैदिकी संज्ञा। संज्ञायां भृतृवृजीति। पा० ३. २. ४६.। वाजशब्द कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्। पा० ६. ३. ६७.। इति मुमागमः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। मर्जयंतः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः। पा० ७. २. ११४.। इति वृद्ध्यभावः। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते। जगम्यात्। लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः॥

द्वितीयामृचमाह॥ सूक्तस्य नोधा ऋषिः। नोधस आर्षमैंद्रं त्रैष्टुभं।

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्यांगूषं बाधे सुवृक्ति। इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत॥ २॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। प्रयःऽइव। प्र। यंसि। भरामि। आंगूषं। बाधे। सुऽवृक्ति।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेंद्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्रयंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति संस्कुर्वंति ॥ प्रयंसि । यम उपरमे इत्यस्माल्लटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाद्घुषेर्घञि पृषोदरादित्वाद्घो इत्यस्य गू आदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधृ विलोडने इत्यस्मात्तुमर्थे तवेकेनिति भावे केन्प्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. । इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्यांगूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वःऽसां । भरामि । आंगूषं । आस्येन ।

मंहिष्ठं। अच्छोक्तिऽभिः। मतीनां। सुवृक्तिऽभिः। सूरिं। वावृधध्यै। ३॥

अस्मा इदु। अस्मा एवेंद्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपमसुपमानहेतुभूतं स्वर्णां सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधध्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः। समर्थैरित्यर्थः। मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिर्मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन सुखेन भरामि। करोमीत्यर्थः॥ उपमं। उपमीयतेऽनेनेत्युपमः। घञर्थे कविधानमिति करणे कप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। स्वर्णां। सुपूर्वादर्तेर्विजंतः स्वर्शब्दः। वण दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। सनोतेरनः। पा० ८. ३. १०८.। इति षत्वं। भरामि। पादादित्वान्निघाताभावः। अच्छोक्तिभिः। अच्छा उक्तयो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मतीनां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। वावृधध्यै। वृधु वृद्धावित्यस्माद्यंतभाविताण्ण्यर्थात्तुमर्थे सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः। कित्वाद्गुणाभावः। द्विर्भावश्छांदसः। यद्वा। यङ्लुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्रीगाद्यभावः। अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय॥ ४॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। स्तोमं। सं। हिनोमि। रथं। न। तष्टाऽइव। तत्ऽसिनाय।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं ।
मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेंद्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेरयामि । तत्र दृष्टांतः । तत्सिनाय । सिनमित्यन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि॰ ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव । तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पदपूरणं । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानायेंद्राय गिरश्च शस्त्रसंबंधिनीः केवला ऋचश्च सुवृक्ति शोभनवर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वेभ्यास सर्वात्तुष्टं हविश्च संहिनोमीत्यनुषंगः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् श्नुः । तष्टेव । तक्षू तनूकरणे । ताच्छीलिकस्तृन् । उदित्वात्तस्य इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरंते चेति सकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय । सिनशब्दः षिञ् बंधन इत्यस्मादिणसिञ्दीङुष्यविभ्यो नक् । उ॰ ३. २. । इति नक्प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वाहिप्राप्रास्थ्यंदसोति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुन्प्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । ऋलि चेति दीर्घाभावश्छांदसः । विश्वमिन्वं । इवि व्याप्तौ । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच् । लुगभावश्छांदसः । यद्वा खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरन्नि-

रथी वक्तव्यौ। पा० ५. २. १०९. ३.। इति मत्वर्थीय ईरन्। निरवादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येंद्रायार्कं जुह्वा३ समंजे।
वीरं दानौकसं वंदध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। सप्तिंऽइव। श्रवस्या। इंद्राय। अर्कं। जुह्वा। सं। अंजे।
वीरं। दानऽओकसं। वंदध्यै। पुरां। गूर्तऽश्रवसं। दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेंद्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं श्रवस्या श्रवस्ययान्नेच्छया। अन्नलाभायेत्यर्थः। जुह्वा ह्वानसाधनेन वागिंद्रियेण समंजे। समक्तं करोमि। एकीकरोमीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। सप्तिमिव। यथान्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत्। एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसंदानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तिमिव। षप समवाये। समवेति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः। वतस्तिप्। उ० ४. १८१.। इति विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। इवेन समास उक्तः। श्रवस्या। श्रवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच्। क्यजंताद्धातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। अर्कं। अर्च स्तुतौ। ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः। सि संघाय

घः प्रायेणेति कारणे घप्रत्ययः। चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः। शुष्णा। बहुलं छंदसीति क्तसंप्रसारणम् श्विो इवः स्पृचेति क्षिप्। घातोर्दीर्घः। धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं। तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः। पा० ६, १, १७५। इति प्रतिषेधः। अंजे। अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। व्यत्ययेनात्मनेपदं। वंदध्यै। वदि अभिवादनस्तुत्योः। तुमर्थे सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः। गूर्तश्रवसं। गॄ शब्दे। निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः। गूर्तं श्रवो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दर्माणं। दॄ विदारणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः। व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। यद्वा। औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं१रणाय।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः॥६॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। त्वष्टा। तक्षत्। वज्रं। स्वपःऽतमं। स्वर्यं। रणाय।
वृत्रस्य। चित्। विदत्। येन। मर्म। तुजन्। ईशानः। तुजता। कियेधाः॥६॥

त्वष्टा विश्वकर्माख्य इदु। अस्मा एवेंद्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत्। तीक्ष्णमकरोत्। कीदृशं वज्रं।

स्वपस्तमं। अतिशयेन शोभनकर्माणं। स्वर्यं। सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्यं। यद्वा स्तुत्यं। तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इंद्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत्। प्राप्नोदित्यर्थः॥ स्वपस्तमं। शोभनमपः कर्म यस्यासौ। अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। स्वर्यं। स्वर्यं ततचेत्ययोर्णां। विदत्। विद्लृ लाभे। लृदित्त्वात् च्लेरङादेशः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तुजन्। तुज हिंसायां। शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। ईशानः। ईश ऐश्वर्ये। शानच्यदादित्वाच्छपो लुक्। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। तुजता। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। कियेधाः। अत्र निरुक्तं। कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वेति। नि॰ ६.२०.। अस्यायमभिप्रायः। कियत् किंपरिमाणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येयत्तां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः। तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्धाः। यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः। उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः। दधातेर्विच्॥

सप्तमीमृचमाह॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता॥७॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः ।
पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।
मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं ।
तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं। यद्वावधारणार्थे। मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान्। यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः। तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरंभादिहविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः। किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरत्। सहीयान् अतिशयेन सहस्वानभिभविताद्रिमस्ताद्रेर्वज्रस्य क्षेपक। एवंभूत इंद्रस्तिरः। सत इति प्राप्तस्येति यास्कः। तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत्। अताडयत्। यद्वा। विष्णुः सत्यदिवसात्मको यज्ञः। यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात्। स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत्। अचूचुरत्। तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत्। अद्रिमस्ता सहीयानिंद्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत्। तथा च तैत्तिरीयकं। वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्तीति। स दर्भपिंजूलमुद्वृह्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति च॥ महः। महतः। अच्छब्दलोपश्छांदसः। यद्वा। मह इत्येतत्पितुविशेषणं। महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः। पपिवान्। पिबतेर्लिटः क्वसुः। वस्वेका-

जे। इमामितोऽत्रागमः। आतो लोप इति चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। पाठ। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। सुपायत्। सुप स्तोथे। घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः। सुपमात्मन इच्छति। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्अपि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः। अस्मात्क्यजंतात्लटः शतृ। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। द्वितीयपक्षे तु क्यजंतात्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अत्र स्तोथेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते। पचतं। भृमृदृशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। विध्यत्। व्यध ताडने। लङि दिवादित्वात् श्यन्। तस्य ङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। वराहं। वरमुदकमाहारो यस्य। यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्वराह इत्युच्यते। अत्र निरुक्तं। वराहो मेघो भवति वराहारः। वरमाहारमाहार्षीदिति च ब्राह्मणमिति। नि॰ ५. ४.। पक्षपक्षे तु वरं च तदह्नो वराहः। राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्प्रत्ययः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। अस्ता। असु क्षेपण इत्यस्मात्ताच्छीलिकारिणि तृनोऽभावश्छांदसः। न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायार्कमहिहत्य ऊवुः। परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः॥ ८॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। ग्नाः। चित्। देवऽपत्नीः। इंद्राय। अर्कं। अहिऽहत्ये। ऊवुरित्यूवुः।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य ।
ते इति । महिमानं । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इंद्रायाहिहत्येऽहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्त्रियो देवपत्नीर्देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूहुः । समतन्वन् । अकुर्वन्नित्यर्थः । स चेंद्र उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः । ऊहुः । वेञ् तंतुसंताने । लिटि वेञो वयिः । पा॰ २. ४. ४१. । लिटः कित्त्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा॰ ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । पा॰ ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे । हृञ् हरणे । लिटि ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । उर्वी । वोतो गुणवचनादिति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।
स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे
रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः ।
पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः ।
अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवेंद्रस्य महित्वं

परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य ।
ते इति । महिमानं । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेंद्रायाहिहत्येऽहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । अकुर्वन्नित्यर्थः । स इंद्र उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः । ऊवुः । वेञ् तंतुसंताने । लिटि वेञो वयिः । पा० २. ४. ४१. । लिटः कित्त्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधादुकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे । हृञ् हरणे । लिटि ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । उर्वी । वोतो गुणवचनादिति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।
स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे
रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः ।
पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः ।
अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येत् । इदिति पादपूरणः । अस्येंद्रस्य महित्वं

माहात्म्यं प्ररिरिच। अतिरिच्यते। अधिकं भवतीत्यर्थः। प्रत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे। यथा प्रसरणं प्रस्थानमिति। कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह। दिवः। द्युलोकात्। पृथिव्याः। भूलोकात्। अंतरिक्षात्। द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च। पर्युपर्यर्थः। त्रींल्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः। दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्ता विश्वासिनूकार्य उद्यूर्णः समर्थः। यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः। स्वरिः। शोभनशत्रुकः। शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते। यथाकवारिं दिव्यं शासमिंद्रमिति। अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः। अमत्रः। युद्धादिषु गमनकुशलः। मापयेयत्तया रहितो वा। अमवोऽमात्रो महाभवत्यभ्यमितो वेति यास्कः। नि० ६, २३.। एवंभूत इंद्रो रणाय रणं युद्धमाववक्षे। आवहति। मेघान्प्रापयति। मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः। यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। रिरिचे। रिचिर् विरेचने। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट्। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। स्वराट्। राजृ दीप्तावित्यस्मात्सत्सूद्विषेति क्विप्। व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वं। दमे। दमु उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः। पा० ७, ३, ३४.। इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। विश्वगूर्तः। गॄ निगरणे। अस्मान्निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यथा गूर्तो उद्यमे।

छंदसीति यको लुक्। आनचो ङित्वादगुणाभावे यणादेशः। अयनीः। अयतेः करणेऽतिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। दावने। आतो मनिन्क्वनिबिति वनिप्। चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपाभावश्छांदसः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत्।
ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः॥ ११॥

अस्य। इत्। ऊं इति। त्वेषसा। रंत। सिंधवः। परि।
यत्। वज्रेण। सीं। अयच्छत्।
ईशानऽकृत्। दाशुषे। दशस्यन्। तुर्वीतये। गाधं।
तुर्वणिः। करिति कः॥ ११॥

अस्येंद्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः। यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत। स्वे स्वे स्थाने रमंते। यद्यस्मादयमिंद्रो वज्रेण सीमेनान्सिंधून्पर्ययच्छत्। परितो नियमितवान्। अपि च। ईशानकृत् ब्रह्मादिपदस्य धनेनात्मानमैश्वर्यवंतं कुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णभजनः। तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः। यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता। एवंभूत इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं स्थिरं प्रदेशं कः। अकार्षीत्। रंत। रमु क्रीडायां। छांदसे लङि बहुवचने बहुलं छदसीति शपो लुक्। धातोरंत्यलोपश्छांदसः। अयच्छत्। यम उपरमे। इषुगमियमां छ इति छत्वं। कः। करोतेर्लुङि मंत्रे घसह्वरणशेत्यादिना। पा॰ २, ४, ८०,।

धेर्लुक् गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽप्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय ।
वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।
गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि ।
अपां । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्त्वरमाणः । यद्वा वज्रं निंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय वज्रं प्रभर । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चार्णांसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृत्रात्प्रार्थयंस्त्वमपां चरध्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वाण्यवयवसंधीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरद । विलिख । छिंधीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. । इति । भर । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति सांहितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायां । कानचि

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । छंदस्युभयथेति कानचः सार्वधातुकत्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । क्रियेधाः । सुजसा क्रियेधा इत्यत्रोक्तं । रदा । रद विलेखने । तिङ्ङतिङ इति निघातः । तिरश्चा । तिरोंऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । वत्तो‌ऽके‌- वचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । सुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । इष्यन् । इष गता- वित्यस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छतरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं । चरध्यै । तुमर्थे सेसेनिति चरतेरध्यैप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य ।
कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।
युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।
निऽरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इंद्र अस्येदु । अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येंद्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधे योधना- यायुधानि वज्रादीनीष्णान आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन् शत्रूनृघाय- माणो हिंसन्निंद्रो निरिणाति । अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबंधः । पूर्व्यमिति पुराणनाम । पूर्व्यमप्रत्ना- नीति पुराणनामसु पाठात् । तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः

कः। नव्यः। णु स्तुतौ। अचो यदिति यत्। गुणः। धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। इष्णानः। इष आभीक्ष्ण्ये। क्रैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदं। शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं। ऋघायमाणः। न हि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं। निरिणाति। री गतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः॥१४॥

अस्य। इत्। ऊं इति। भिया। गिरयः। च। दृळ्हाः।
द्यावा। च। भूम। जनुषः। तुजेते इति।
उपो इति। वेनस्य। जोगुवानः। ओणिं। सद्यः। भुवत्।
वीर्याय। नोधाः॥ १४॥

अस्येन्द्रस्य भिया परच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृळ्हा निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठन्ते। जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादिन्द्राद्भीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते। तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः। कंपेते इत्यर्थः। किंच वेनस्य कान्तस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरुपशब्दयन्। उपश्लोकयन्नित्यर्थः। एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत्। वीर्यवानभवत्॥ द्यावा च भूमा। द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः। दिवो द्यावेति दिवशब्दस्य द्यावादेशः। सुपां सुलुगिति

विभक्तेर्डादेशः। छांदसमत्वं पदकारैः कृतं। देवताद्वंद्वे चेत्यु॰
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं। पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी।
जनुषः। जनी प्रादुर्भावे। जनेरुसिरित्यौणादिक उसिप्रत्ययः।
जोगुवानः। गुङ् अव्यक्ते शब्दे। अस्माद्यङ्लुगंताद्यत्ययेन
शानच्। चदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्। उवङादेशः।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। श्रोषिं। श्रोषृ अपनयने।
अस्मादौणादिक इप्रत्ययः। भुवत्। भवतेर्लेट्यडागमः। बहुलं
छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः। नोधाः।
नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः। नि॰ ४, १६.।
तस्माद्वाजोऽसुन् नवमव्ययस्य नोभावश्च॥

पंचदशीमृचमाह॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिंद्रः॥ १५॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। त्यत्। अनु। दायि। एषां। एकः।
यत्। वव्ने। भूरेः। ईशानः।
प्र। एतशं। सूर्ये। पस्पृधानं। सौवश्व्ये। सुष्विं। आवत्।
इंद्रः॥ १५॥

एक एक एव अव चेतुं समर्थो भूरेर्बहुविधस्य धनस्येशानः
स्वामी यत्स्तोत्रं वव्ने। ययाचे। एषां स्तोतॄणां संबंधि।
यद्वा विभक्तिव्यत्ययः। एतैस्त्वत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इंद्रायो॰
नुदायि। अत्रारोच्यर्थः। उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका॥ स्वश्वो
नाम कश्चिद्राजा। स च पुत्रकामः सूर्यमुपास्तां चक्रे। तस्य
च सूर्य एव पुत्रो बभूव। तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जात॰
मिति तदेतदिहोच्यते। अयमिंद्रः सौवश्व्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये

पस्पृधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतशं प्रकर्षेण आवत्। आरक्षत्॥ दायि। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। वव्रे। वनु याचने। लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः। पस्पृधानं। स्पर्ध संघर्षे। अस्माल्लिटः कानच्। द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते। धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। सौवश्व्ये। स्वश्व इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते। स नामधेयस्य वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। पा० ४. १. १७१.। इत्यपत्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः। न य्वाभ्यां पदांताभ्यां। पा० ७. ३. ३.। इति वृद्धिप्रतिषेधः। ऐजागमश्च। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुष्विं। षुञ् अभिषवे। उत्सर्गश्छंदसि। पा० ३. २. १७१. २.। इत्यस्मात् किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्भावः। यणादेशः। उवङादेशाभावश्छांदसः॥

षोडशीमृचमाह॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ १६॥

एव। ते। हारिऽयोजन। सुऽवृक्ति। इंद्र। ब्रह्माणि। गोतमासः। अक्रन्।
आ। एषु। विश्वऽपेशसं। धियं। धाः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १६॥

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्रथे स तथोक्तः। तस्य स्वामित्वेन संबंधी हारियोजनः। हे हारियोजनेंद्र गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठुवर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि

ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् । अक्रषत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तां धियं धाः । धिया लभ्यत्वाद्धोर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । यज्ञादिबहुविधरूपं धनमग्निष्टोमादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुर्वसुना कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति अमो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंत्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

। श्रीगणेशाय नमः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते। प्रथमे मंडल एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि। प्र मन्मह इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं। तत्रानुक्रम्यते। प्र सप्तोनेति। अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात्‌ सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः। इंद्रो देवता। गतः सामान्यविनियोगः। विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत्।
सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय॥१॥

प्र। मन्महे। शवसानाय। शूषं। आंगूषं। गिर्वणसे।
अंगिरस्वत्।
सुवृक्तिऽभिः। स्तुवते। ऋग्मियाय। अर्चाम। अर्कं। नरे।
विऽश्रुताय॥१॥

शवसानाय। शव इति बलनाम। तद्वदाचरते। यथा बलं शत्रून् घ्नंति तथा शत्रूणां हंतेत्यर्थः। गिर्वणसे। गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय। गिर्वणा देवो भवति

गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । एवंभूतायेंद्राय । शूषमिति सुखनाम । शूषं सुखहेतुभूतं । आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋग्मिये च इंद्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋक्प्रिया स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा नरे यजमाने विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंतीति यास्कः । अर्चाम । पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । पा॰ ६. ४. १०७. । इति मकारादौ प्रत्यये उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति शवस्यति । अस्माल्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । शानचश्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु चकारो ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते । शूषं । शूष प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूषं । आङ्पूर्वाद्घुषेः पचाद्यचि घो इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गॄ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ऋत इद्धातोरितीत्वं । गिर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः ।

इंद्रस्य। अंगिरसां। च। इष्टौ। विदत्। सरमा। तनयाय। धासिं।
बृहस्पतिः। भिनत्। अद्रिं। विदत्। गाः। सं। उस्रियाभिः। वावशंत। नरः॥ ३॥

अत्रेदमाख्यानं। सरमा नाम देवशुनी। पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणाय तां सरमामिंद्रः प्राहैषीत्। यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत्। सा च सरमैवमवोचत्। हे इंद्र मदीयाय शिशवे तद्गोसंबंधि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति। स तथेत्यब्रवीत्। तथा च शाट्यायनकं। अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि यो नो गा अन्वविद इति। ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत्। ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत्। तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति। अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते॥ इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत्। अविंदत्॥ धासिरित्यन्ननाम। धासिरिरेति तन्नामसु पाठात्। तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिंद्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत्। अवधीत्। तेनापहृता गा विदत्। अलभत। ततो नरो नेतारो देवा उस्रियाभिर्गोभिः सह। उस्रियेति गोनाम। संवावशंत। भृशं शब्दमकुर्वन्। यद्वा। गोभिः साधनभूताभिर्मदीयं क्षीरादिकमकामयंत। समगच्छंतेत्यर्थः॥ इष्टौ। इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति क्तिन उदात्तत्वं। विदत्। विद्लृ लाभे। लुङि लृदित्वादङ्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अङ एव स्वरः

गिष्यते । पादादित्वाच्चिघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि॰ ११. २४. । इति यास्कः । सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेट् पाने । धीतये पोयत इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पापणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा॰ ६. १. १५७. । इति सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंतोत्युक्तं । पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत त्वाद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । उस्रियाभिः । निवसत्यस्यां चोरादिकमित्युस्रा गौः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितंचोत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उस्राशब्दात्स्वार्थे घूर्णादरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । वस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाशृ शब्दे । अस्माद्यङंतालङि छन्दसि दृष्टानुविधिरिति तस्य अंदस्यभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वश कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा॰ ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३ नवग्वैः ।
सरण्युभिः फलिगमिंद्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वर्यः । नवऽग्वैः ।
सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टौ । विदत् । सरमा ।
तनयाय । धासिं ।
बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं ।
उस्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं। सरमा नाम देवशुनी। पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणाय तां सरमामिंद्रः प्राहैषीत्। यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत्। सा च सरमैवमवोचत्। हे इंद्र अस्मदीयाय शिशवे तद्गोसंबंधि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति। स तथेत्यब्रवीत्। तथा च शाट्यायनकं। अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति। ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत्। ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत्। तया निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति। अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते॥ इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत्। अविंदत्। धासिरित्यन्ननाम। धासिरिरेति तन्नामसु पाठात्। तया गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिंद्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत्। अवधीत्। तेनापहृता गा विदत्। अलभत। ततो नरो नेतारो देवा उस्रियाभिर्गोभिः सह। उस्रियेति गोनाम। संवावशंत। भृशं हर्षशब्दमकुर्वन्। यद्वा। गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत। समगच्छंतेत्यर्थः॥ इष्टौ। इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति क्तिन उदात्तत्वं। विदत्। विद्लृ लाभे। लुङि लृदित्त्वादङ्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अङ एव स्वरः

गिच्छति। पादादित्वाच्चिघाताभावः। सरमा। सरमा सरणात्। नि॰ ११.२४.। इति यास्कः। सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः। धासिं। धेट् पाने। धीतये पीयत इति धासिः। औणादिकः सिप्रत्ययः। यद्वा। दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः। बृहस्पतिः। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। पा॰ ६.१.१५७.। इति सुडागमस्तलोपश्च। बृहच्छब्दोऽन्तोदात्तः। तत्र केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंतीत्युक्तं। पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत आद्युदात्तः। अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। उस्रियाभिः। निवसत्यस्यां चौरादिकमित्युस्रा गौः। वस निवासे इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणे रक्। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। उस्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं। घस्येयादेशः। प्रत्ययस्वरः। वावशंत। वाशृ शब्दे। अस्माद्यङंताल्लिङि छस्यांतादेशे अति तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं। यद्वा। वश कांतावित्यस्माल्लिङि न वशः। पा॰ ६.१.२०.। इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया॥

चतुर्थीमृचमाह॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३नवग्वैः।
सरण्युभिः फलिगमिंद्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः॥४॥

सः। सुऽस्तुभा। सः। स्तुभा। सप्त। विप्रैः। स्वरेण। अद्रिं। स्वर्यः। नवऽग्वैः।
सरण्युऽभिः। फलिऽगं। इंद्र। शक्र। वलं। रवेण। दरयः। दशऽग्वैः॥४॥

अंगिरसो द्विविधाः। सत्रयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः। नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ। नि० ११. १८.। ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः। तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः। सप्त ह्येव मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यंते। एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोमयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिस्वरोपेतेन। यद्वा। मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्यः शब्द प्राप्यः। यद्वा। शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः। हे शक्र शक्तिमन्निंद्र। एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं। वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः। फलिगं। प्रतिफलं प्रतिबिंबं। तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं। तन्नच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः। यद्वा व्रीह्यादि फलं। तदस्मिन्भवतीति फलि वृष्टिजलं। तद्गच्छतीति फलिगः। एवभूतं वलं मेघं रवेणाक्रोशेन शब्देन दरयः। अभांक्षयः। त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः। यद्वा। अद्रिः पर्वतः। पश्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति। फलिगो मेघः। फलिग उदर इति तन्नामसु पाठात्। वलोऽसुरः। देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात्। एते अयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाबिभयुरित्यर्थः॥ स ऽत्येकः पादपूरणः। सुष्टुभा। स्तोभतिः स्तुतिकर्मा। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। स्तुभा। करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्विप् चेति कर्तरि क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सप्त। सुपां सुलु

गिति भिसो लुक्। स्वर्यः। स्वृ शब्दोपतापयोः। ऋहलोर्ण्य-दिति ण्यत्। ह्रस्वभावश्छांदसः। तित्स्वरित इति स्वरितत्वं। नवग्वैः। नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्यूकारांतादेशः। नवभिर्गमनं येषां ते नवग्वाः। यकारोपजनश्छांदसः। यद्वा। गमेर्भावे डुप्रत्ययः। पूर्ववद्बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सरण्युभिः। सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः। क्यच्यंत्यलोपश्छांदसः। क्याच्छंदसीत्युः। फलिगं। फल्युदकं गच्छतीति फलिगः। डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डः। वलं। वृणोतीति वलः। पचाद्यच्। कपिलकादित्वाल्लत्वं। दरयः। दॄ विदारणे। दॄ भय इति घटादिषु पाठान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः।
वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्त-
भायः॥ ५॥

गृणानः। अंगिरःऽभिः। दस्म। वि। वः। उषसा।
सूर्येण। गोभिः। अंधः।
वि। भूम्याः। अप्रथयः। इंद्र। सानु। दिवः। रजः।
उपरं। अस्तभायः॥ ५॥

हे दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितर्वेंद्र त्वमंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैर्भिरंधकारं विवः। व्यवृणोः। व्यनाशय इत्यर्थः। तथा हे

हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्रथयः। विशेषेण विस्तीर्णमकरोः। विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः। तथा दिवोऽंतरिक्षस्य रजो रंजको लोकस्योपरमुपरं मूलप्रदेशमस्तभायः। अस्तभ्नाः। यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथा कार्षीरित्यर्थः॥ गृणानः। कर्मणि लटः शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं। दस्म। दसु उपक्षये। इषियुधींधिदसीत्यादिना मक्। वः। वृञ् वरणे। लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणे हल्ङ्याब्भ्य इति सलोपः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अंधः। तमोऽप्यंध उच्यते। नास्मिन्ध्यानं भवति। नि० ५. १.। इति यास्कः। रजः। लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वाद्रजःशब्दो लोकवचनः। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अस्तभायः। लङि स्तंभुस्तुंभ्वित्यादिना। पा० ३. १. ८२.। श्नाप्रत्ययः। छंदसि शायजपि। पा० ३. १. ८४.। इत्यत्रापि व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः। अनिदितामिति नलोपः। अडागमः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तदु प्रयक्षतममित्येषा। पयोत्तरमित्यत्र सूत्रितं। तदु प्रयक्षतममस्य कर्माश्विनचभो दुह्यते घृतं पयः। आ० ४. ७.। इति॥

तामिता सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः।
उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः॥ ६॥

तत् । ऊं इति । प्रयक्षऽतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य ।
चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।
उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः ।
चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येंद्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिंद्र उपह्वर उपह्वर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समीपदेश उपरा उप्ताः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमं । यक्ष पूजायां । यक्षत इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिस मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे । ह्वृ कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षण-गतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरंति गच्छंत्यस्मिन्नित्युपह्वरो भूप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ-चतसृ इति चतुरशब्दस्य चतसृआदेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुरशब्द-स्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यादजादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानि-वद्भावाच्चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति

स्थानिवद्भावप्रतिषेधः। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव। पा० १. १. ५८. १.। इति नियमात्॥

सप्तमीमृचमाह॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः।
भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः॥ ७॥

द्विता। वि। वव्रे। सनऽजा। सनीळे इति सऽनीळे।
अयास्यः। स्तवमानेभिः। अर्कैः।
भगः। न। मेने इति। परमे। विऽओमन्। अधारयत्।
रोदसी इति। सुऽदंसाः॥ ७॥

अयास्यः। यासः प्रयत्नः। तत्साध्यो यास्यः। न यास्योऽयास्यः। पुरुषैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः। कथं साध्यत इत्यत आह। स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः। अर्कैः स्तुतिरूपैर्मंत्रैः स्तूयमानः सन्निंद्रः सुसाध्यो भवति। यद्वा। अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः। स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रामति। तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते। तथा च छंदोगैराम्नातं। तं हायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे। एतमु एवायास्यं मन्यंते। आस्याद्यदयते तेनेति। अथवा। अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः। तथा च वाजसनेयकं। ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येंऽतरितीति। पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः। तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरर्कैर्मंत्रैः करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा। सनेति निपातो नित्यार्थः। नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः। प्रथमभावविकार-

धाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते। यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्वत्‌। सनीळे समानं नीळमोको निवासस्थानं ययोस्ते। संलग्ने इत्यर्थः। एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विवव्रे। विवृते प्रकरोत्‌। भेदेनास्थापयदित्यर्थः। मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन्‌ विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेंद्रो रोदसी द्यावापृथिव्याव-धारयत्‌। अपोषयत्‌। यद्वा मेनेति स्त्रीनाम। तथा च यास्कः। नि॰ ३. २१.। मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना इति। स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुष्यदित्यर्थः॥ द्विता। द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः। सनजा। जनी प्रादुर्भावे। अस्माद्विड्‌न्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्‌ केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः। सना नित्यं जा जननं ययोस्ते सनजे। पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः। एवमादित्वादंतोदात्तत्वं। तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। भयास्यः। यसु प्रयत्ने। यासः प्रयत्नः। तत्र भवो यास्यः। भवे छंदसीति यत्‌। न यास्योऽयास्यः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। मेने। सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः। शे इति प्रगृह्यत्वं। यद्वा मन्यत इति मेना। पंचाद्यच्‌। नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं। पा॰ ६. ४. १२०. ५.। इत्येत्वं। ततष्टाप्‌। द्विवचन ईदूदेद्द्विवचनं। पा॰ १. १. ११.। इति प्रगृह्यत्वं। सुदंसाः। दंस इति कर्मनाम। असुन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्‌ छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सनाद्दिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।
कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूम । विरूपे इति विऽरूपे ।
पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।
कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ ।
चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णत्वाभ्यां विसदृशरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिनं संजायमाने युवती तरुण्यौ । रात्र्युषसौ सर्वदैकरूप्यादेकरूपे रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूमा भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्यावर्तेते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता । उषाश्च रुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता । अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तेते । हे इंद्र । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डादेशः । कीदृशो भूमः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । वपुर्भिः । अर्तिपृवपीत्यादिनोस् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा० ८. १. १२. ८. । इति द्विर्भावे तस्य परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।
आमासु चिद्दधिषे पक्वमंतः पयः कृष्णासु रुशद्रोहि-
णीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा ।
सुऽदंसाः ॥
आमासु । चित् । दधिषे । पक्वं । अंतरिति । पयः ।
कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । अपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः । शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इंद्र सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रथयाः सनेमीति पाठात् । किंच । आमासु चित् । आर्द्रासु अपरिपक्वासु गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुशद्रोच्यमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्वं । रोहिणीषु । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । रुहे रश्च लो वेतीतन्प्रत्ययांतो रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षंते अमृताः सहोभिः।
पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यंति स्वसारो
अह्रयाणं ॥ १० ॥

सनात्। सऽनीळाः। अवनीः। अवाताः। व्रता। रक्षंते।
अमृताः। सहःऽभिः।
पुरु। सहस्रा। जनयः। न। पत्नीः। दुवस्यंति। स्वसारः।
अह्रयाणं। १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थाना अवाताः। वातं गमनं। तद्रहिताः। एकत्रावस्थानाः। अवनय इत्यंगुलिनाम। एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरूणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानींद्रसंबंधीनि कर्माण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षंति। पालयंति। अपि च स्वसारः। स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयित्रीरह्रयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः। यद्वा। अह्रीतयानं प्रशस्तगमनमिंद्रं जनयो न। जनय इति देवानां पत्न्य उच्यंते। देवानां वै पत्नीर्जनय इति श्रुतेः। ता इव दुवस्यंति। परिचरंति। अंजलिबंधनेनेंद्रं प्रीणयंतीत्यर्थः॥ अवनीः। अवनयोऽंगुलयो भवंत्यवंति कर्माणीति यास्कः। सुपां सुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। अवाताः। वा गतिगंधनयोः। असिहसीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। व्रता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। दुवस्यंति। दुवस्यतिः परिचरणकर्मा। कंड्वादिः। अतो यक एव स्वरः शिष्यते। पादा-

दित्वान्निघाताभावः। अह्रयाणं। ह्री लज्जायां। बहुलं छंदसीति श्लोरभावः। व्यत्ययेन शानच्। मुगभावश्छांदसः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावे गुणायादेशौ। पूर्ववत्समासस्वरौ। यास्कस्त्वेवं व्याख्यत्। अह्रयाणोऽह्रीतयान इति। नि० ५, २५, ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः।
पतिं न पत्नीरुशतीरुशंतं स्पृशंति त्वा शवसावन्म-
नीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः। नमसा। नव्यः। अर्कैः। वसुऽयवः। मतयः।
दस्म। दद्रुः।
पतिं। न। पत्नीः। उशतीः। उशंतं। स्पृशंति। त्वा।
शवसाऽवन्। मनीषाः ॥ ११ ॥

हे दस्म दर्शनीयेंद्र। अर्कैः शस्त्ररूपैर्मंत्रैर्नमसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि। सनायुवः सनातनमग्निष्टोमादि नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छंतो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां दद्रुः। बहुना प्रयासेन जग्मुः। हे शवसावन् बलवन्निंद्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशंति। प्राप्नुवंति। तत्र दृष्टांतः। उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्न्य उशंतं कामयमानं पतिं न। यथा पतिं संभजंते तद्वत्। सनायुवः। सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे। तेन च तद्वान् लक्ष्यते। सना सनातनं कर्मात्मन इच्छं-

तीति सनायुवः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्यये-नोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यंत इति मतयः स्तोतारः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । चित्वा-दंतोदात्तत्वं । दद्रुः । द्रा कुत्सायां गतौ । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । उशतीः । वश कांतौ । शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छंद-सीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्वान् । मतुप्याकारोपजनश्छांदसः । यद्वा मत्वर्थीयो वनिप् ॥

द्वादशीमृचमाह ।

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।
द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः
शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयंते । न ।
उप । दस्यंति । दस्म ।
द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिक्ष ।
शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेंद्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न नश्यंति । नोपदस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्धस्तगतं धनमुपचयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान् लोकरक्षणरूपेणोत्तमकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्म-

वज्रिंद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्गिर्वणस्यं धनं शिक्षा। देहि। शिक्षतिर्दानकर्मा॥ चीयंते। चीञ् हिंसायां। क्र्यादिः। यस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे। तत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं। चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः। शचीवः। शचयस्यास्तीति शचीवान्। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। संबुद्धौ मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय।
सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ १३॥

सनाऽयते। गोतमः। इंद्र। नव्यं। अतक्षत्। ब्रह्म। हरिऽयोजनाय।
सुऽनीथाय। नः। शवसान। नोधाः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १३॥

स इंद्र सनायते। नित्य इवाचरति। सर्वेषामाद्यो भवति। हे शवसान बलवन्निंद्र हरियोजनाय। हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः। सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे। एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मैतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतक्षत्। अकरोत्। अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिंद्रः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ सनायते। सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः। तस्मादाचा-

रार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । णीञ् प्रापणे. इत्यस्मादौणा-
दिकस्थक्प्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैंद्रं ।
अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति॥ समूळ्हे दशरात्रे द्वितीये
छंदोमे मरुत्वतीये भस्य एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति
खंडे सूत्रितं । ता सु ते कीर्तिं त्वं महां इंद्र यो ह । आ॰ ८.
७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महाँ इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे
धाः ।
यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा
नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः ।
पृथिवी इति । अमे । धाः ।
यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया ।
दृळ्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः
खलु त्वमसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः
सन् शुष्मैः बलैर्या शोषकैरायुधैर्वा द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्भयादमूमुच इत्यर्थः ।
किंच । यद्ध ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा
विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् गिरयश्च
शिलोच्चयाः । अभ्वा । महन्नामैतत् । अन्यान्यपि महांति यानि

इति तेऽपि सर्वे इत्पृत्वासो दृढा अभ्येजन्। अकंपिषत। तत्र दृष्टांतः। किरणा न। यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपंते तद्वत्॥ जज्ञानः। जनी प्रादुर्भावे। लिटः कानच्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। स्थानिवद्भावाद्विर्भावादि। चित इत्यंतोदात्तत्वं। द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः। यत्। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अभ्वा। आ समंताद्भवंतो सद्भावं प्राप्नुवंतीत्यभ्वा महांतः। आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिको क्वुन्प्रत्ययः। उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च। यद्वा। नञ्पूर्वाद्भवतेः प्रातर्यार्थाभि भुवो डिदिति क्वन्प्रत्ययः। महांतो हि प्राप्तुं न शक्यंते। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। किरणाः। कीर्यंते विक्षिप्यंत इति किरणाः कॄ विक्षेपे। कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः। योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। ऋत इद्धातोरितीत्वं। ऐजन्। एजृ कंपने। लङ्याडागमः। स चोदात्तः। वृषिय॥

द्वितीयामृचमाह॥

आ यद्धरी इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात्।
येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः॥२॥

आ। यत्। हरी इति। इंद्र। विऽव्रता। वेः। आ। ते। वज्रं। जरिता। बाह्वोः। धात्।
येन। अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो। अमित्रान्। पुरः। इष्णासि। पुरुऽहूत। पूर्वीः॥२॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्वावावेः। रथ आगमयसि। यद्वा योजयसीत्यर्थः। तदानीं

ते तव वाह्वोर्बाह्वोस्तयोर्जरिता स्तोता वज्रमाधात्। स्तोत्रेण स्थापयति। स्तोतुः स्तुतेः प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वद्धस्ते न दृश्यत इत्यर्थः। हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेप्सितकर्मन्निंद्र। अमित्रान् शत्रून्येन वज्रेणेष्णासि। अभिगच्छसि। हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वोक्तैः पुराऽसुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः॥ विव्रता। व्रतमिति कर्मनाम। विविधं व्रतं ययोस्तौ। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेः। वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु। अंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसे लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। धात्। दधातेश्छांदसे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। पूर्ववदडभावः। अविहर्यतक्रतो। हर्यतिः। प्रेप्साकर्मेति यास्कः। हर्य गतिकांत्योः। कांतिरभिलाषः। विहर्यतोऽभिलषितः। अविहर्यतोऽनभिलषित इत्यर्थः। तादृशाः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः। अमित्रान्। न संति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। इष्णासि। इष आभीक्ष्ण्ये। अत्र गत्यर्थः। क्र्यादिभ्यः श्ना। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

तृतीयामृचमाह॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट्।
त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन्॥ ३॥

त्वं। सत्यः। इंद्र। धृष्णुः। एतान्। त्वं। ऋभुक्षाः। नर्यः। त्वं। षाट्।

त्वं । शुष्णं । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय ।
द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्य भवः। सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः। एतान् शत्रूनभिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कर्ता। किंच त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः। तेषु ख्यातनिवासो वा। यद्वा महन्नामैतत्। महान्प्रवृद्धोऽसि। नर्यो नृभ्यो हितः। तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता। हंतेत्यर्थः। किंच वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि। अत्र पूर्वे विशेषणे। वृजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि वीराः पुरुषा वर्जंते हिंस्यंते। पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैर्योद्धुं प्राप्तव्ये। एवंविध आणौ संग्रामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरमहन्। अवधीः॥ ऋभुक्षाः। ऋभुरिति मेधाविनाम। उरु विस्तीर्णं भाति। यद्वा। ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः। उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा मृगय्वादयश्च। उ० १. ३७। इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। तेषामीष्ट इत्यृभुक्षाः। यद्वा क्षि निवासगत्योः। तेषु निवसतीति पतेस्थ इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति। टिलोपश्च। भौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं। प्रत्ययस्वरः। षाट्। षह अभिभवे। छंदसि सह इति केवलादपि ण्विः। षत्वं छांदसं। द्युमते। द्योतिर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति द्युमान्। स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥४॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृत्रं । यत् ।
वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्नाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् ।
योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यत्तत्प्रसिद्धं धनं अपलायनं यथा वा चोदीः । प्रेरितवान् । अकार्षीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्टयुदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवन्निंद्र वृत्रं सर्वस्य धनस्यावरोतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभ्नाः । अतुभ्नाः । अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केंद्र वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्ध यदा खलु योनौ घोरैर्मिश्रयोधे संग्रामे दस्यून्कुत्सस्योपक्षयितॄनन्यान् शत्रून्पराचैः पराग्गमनैर्व्यकृतः । पराङ्मुखा यथा भवंति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः । चोदीः । चुद प्रेरणे । लुङि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभ्नाः । उभ उंभ हिंसायां । क्र्यादिकः । लङि सिपि तलोपश्छांदसः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नीचैरुच्चैरितिवदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचनैरिति निरुक्तं । नि॰ ११. २५. । दस्यून् । दीर्घादटि समानपादे इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यूकारस्य सानुनासिकता । अकृतः ।

छातो छेदने। लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यन्दृळ्हस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ।
व्य१स्मदा काष्ठा अर्वते वर्घनेव वज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रान्॥५॥

त्वं। ह। त्यत्। इंद्र। अरिषण्यन्। दृळ्हस्य। चित्।
मर्तानां। अजुष्टौ॥
वि। अस्मत्। आ। काष्ठाः। अर्वते। वः। घनाऽइव।
वज्रिन्। श्नथिहि। अमित्रान्॥५॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृळ्हस्य चित् दृढस्य कस्यचिदप्यरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि। देवतात्वेनानुपक्षीणत्वात्। तथापि मर्तानां स्तोतॄणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वते अस्मदीयायाश्वाय गंतुं काष्ठा दिश आ समंतात् विवः। विवृताः कुरु। यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमंतरेण गच्छंति तथा कुर्वित्यर्थः। किंच तत्रत्यानमित्रान् हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण श्नथिहि। श्नथय। जहीत्यर्थः। यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्त्वय्यप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दृढस्याप्यरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे। यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चकर्थ। अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पूर्ववत्। त्यत्। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अरिषण्यन्। रिषशब्दात् क्यचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। पा० ७. ४. ३६.। इति रिषणभावो निपात्यते। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अस्मत्। पूर्ववत् षष्ठ्या

लुक्। अर्वंते। अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः। वनिप्सुपौ पित्वादनुदात्तौ। परिशेष्याद्धातुस्वरः। घनेव। मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने हंतेरप्प्रत्ययांतो निपात्यते। श्नथिहि। श्नथ हिंसार्थः। एतस्माल्लोटि बहुलं छंदसीति श्नो लुक्॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह।

त्वां ह त्यदिंद्रार्णसातौ स्वर्मीळ्हे नर आजा हवंते।
तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत्॥ ६॥
त्वां। ह। त्यत्। इंद्र। अर्णऽसातौ। स्वःऽमीळ्हे। नरः।
आजा। हवंते।
तव। स्वधाऽवः। इयं। आ। सऽमर्ये। ऊतिः। वाजेषु।
अतसाय्या। भूत्॥ ६॥

हे इंद्र। अर्णसातावर्णसां मंतृणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन्। स्वर्मीळ्हे। मीळ्हमिति धननाम। सुष्ठु अरणीयं धनं यस्मिन्। एवंभूते आजा आजौ संग्रामे त्यत्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं हवंते। आह्वयंति। यद्वा। अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः। वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयंतीति भावः। यस्मादेवं तस्मात् हे स्वधावः। हे बलवन् बलवन्निंद्र समर्ये संग्रामे तव संबंधिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ आभिमुख्येन भूत्। भवतु। वाजेषु संग्रामेषु अन्यैरतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति॥ त्यत्। सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक्। अर्णसातौ॥

मन गतौ। बहुलवचनादौणादिको नग्प्रत्ययः। पण दाने इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वं। बहु-व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। उदके नुट् चेत्यतेरसुन् प्रत्ययो नुडागमश्च। पोषोपयसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः॥ पा॰ ६. ३. १०८. ८.। इति सलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः। स्वर्मीळ्हे। स्वरशब्दो व्यङ्परौ स्वरिताविति स्वरितः। बहुव्रीहिस्वरेण स एव शिष्यते। धाजा॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः। स्वधावः। मतुवसो रुरिति मतुपो रुत्वं। असमाय्या। षत सातत्यगमने। औणादिकः साय्यप्रत्ययः। तस्याडागमश्च। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। भूत्। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वं ह त्यदिंद्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः।
बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः॥७॥
त्वं। ह। त्यत्। इंद्र। सप्त। युध्यन्। पुरः। वज्रिन्।
पुरुऽकुत्साय। दर्दरिति दर्दः।
बर्हिः। न। यत्। सुऽदासे। वृथा। वर्क्। अंहो। राजन्।
वरिवः। पूरवे। करिति कः॥७॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निंद्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः। व्यदारयः। अभैत्सी-रित्यर्थः।। अपि च सुदासे एतत्संज्ञाय राज्ञे दोरेतत्संज्ञस्या-सुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्धनानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव

हे इंद्र ते तव गोतमेभिर्गोतमैरेतद्ब्रह्म ऋषिभिरकारि। स्तोत्रं कृतमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टीकरोति। ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्य ओक्ता। आभिमुख्येनोक्तानि। यद्वा मर्यादायामाकारः। यथायोग्यं प्रयुक्तानि। स त्वं सुपेशसं। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तं वाजमन्नं नोऽस्मभ्यमाभर। आहर। देहीति यावत्। धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रः प्रातःकाले-ऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात्। आगच्छतु। ओक्ता। गमेश्छंदसि बहुलमिति श्लोर्विः। सुपेशसं। पिश अवयवे। असुन्। बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भर। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं। नोधस आर्षं मारुतं। अंत्या त्रिष्टुप्। शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुबंतमिति। चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निविद्धानीयं। सूत्रितं च। पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं। आ॰ ७. ४.। इति॥ आभिप्लविके पंचमेऽहन्यप्येतदाग्निमारुते मारुतं निविद्धानीयं। सूत्रितं च। पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं। आ॰ ७. ७.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समंजे
विदथेष्वाभुवः॥ १॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं ।
प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।
अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे ।
विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन ऋषिर्नोधाः वदति । हे नोधः । त्वं आत्मानं वाक्येन सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुण्यफलानां कर्त्रे । यद्वा मति हि पुण्यानि फलानि धान्यति । एवं-विधाय मरुद्गणाय । शिमिश्चानाय । मरुतां विभक्तित्वात् मरुद्भ्यः वृषभाय सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं एतत् सुस्तुतं वा स्तोत्रं प्रभर । प्रेरय । सुष्ठीति यावत् । स्तुता प्रहता नाम भाव । धीरः धीमान् सुहस्तः शोभनाङ्गुलिपूतः । उपात्मनिबद्धं । अप-स्तुतामिव मनसा गिर स्तुतिलक्षणा वाच सं अञ्जे । सम्यग्व्याप्ताः करोमि । या गिरः विदथेषु यज्ञवाक्येषु । आभुवः मर्यादया । यज्ञमध्ये अनुस्था भवन्त्यभूव । देवतामियमुख्याश्चरणाय अथवा । अयमर्थः स्तोत्रमेनं पूर्वं मरुद्भ्यः स्तोमानि भाव । तत्र दृष्टान्तः । अपो न । यथा धीरः सुमतिः सुहस्तः विदथेषु यज्ञेषु अपानि यज्ञे अनयत् । तथा । तद्वि चिन्ते । अनिवृत्तस्थितस्थापिता आत्मनृत्यस्य । किञ्चित्कामार्थी निरुद्धापूर्णात्मन । चतुर्भिः कृष्यैः आपाद्य तद्वारेणापः । अनयत् । शून्य मध्यमे । शाखीर दधपुदिशेन तत्तादिकमिति सर्वं समस्य । अवत धन्व विजन्तद्यमिति । सुमखाय । आमना मघा यज्ञ । नञ्सुख्याममन्त मघं अन्योन पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् पादादस्मावितावाद्यु-दात्तत्वं । सुहस्तः । सुहस्ते भवा सुहस्तः । अर्हे इदमादि तत् ।

घसोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। ततः सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं। छान्दसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्षणो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः।
पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः॥ २॥

ते। जज्ञिरे। दिवः। ऋष्वासः। उक्षणः। रुद्रस्य। मर्याः। असुराः। अरेपसः।
पावकासः। शुचयः। सूर्याःऽइव। सत्वानः। न। द्रप्सिनः। घोरऽवर्पसः॥ २॥

ते मरुतो दिवोऽन्तरिक्षाज्जज्ञिरे। प्रादुर्बभूवुः। कीदृशाः। ऋष्वासः। दर्शनीयाः। उक्षणः। सिक्तारः। पुमांस इत्यर्थः। रुद्रस्य मर्याः। मर्यशब्दो मनुष्यवाच्यपि मरुतां मर्त्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यामर्थं पर्यवस्यति। मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंत्रांतरे स्पष्टं। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेत्विति। असुराः। अस्रूणां निरसितारः। अरेपसः। रेप इति पापनाम। पापरहिताः। पावकासः। सर्वेषां शोधकाः। सूर्या इव शुचयो दीप्ताः। सत्वानो न। यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः। तत्सदृशा इत्यर्थः। सत्वान इति भूतगणा उच्यंते। यथा ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात्। द्रप्सिनः। वृष्ट्युदकबिंदुभिर्युक्ताः। मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः। घोरवर्पसः। वर्प इति रूपनाम। घोररूपाः। यथा भूतगणा भयंकररूपाः। तद्वा भयंकररूपा इत्यर्थः। यद्वा

सत्वानो न घोरवर्पसः। यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदिते-पीत्यर्थः॥ ऋभ्वासः। ऋभी गतौ। गत्यर्था बुद्ध्यर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः। सर्वनिघृष्वेत्यादौ। उ॰ १.१५२.। वप्रत्ययांतो निपातितः। आज्जसेरसुक्। उत्वणः। वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः। घोरवर्पसः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सत्वानः। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। प्रष्ट्रैरसद्योस्तुट् च। उ॰ ४.११८.। इति विधीयमानः क्वनिप्प्रत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। घोरवर्पसः। हंतेरच् घुर च। उ॰ ५.६४.। इति हंतेर्घुरादेशः। अच। वृङ्धातोर्वृङ्शीङ्भ्यामित्यसुन्। पुडागमः। बहुव्रीहिस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव।
दृळ्हा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयंति दिव्यानि मज्मना॥ ३॥

युवानः। रुद्राः। अजराः। अभोक्ऽहनः। ववक्षुः। अध्रिऽगावः। पर्वताःऽइव।
दृळ्हा। चित्। विश्वा। भुवनानि। पार्थिवा। प्र। च्यवयंति। दिव्यानि। मज्मना॥ ३॥

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिर्न भोजयंति तेषां हंतारः। अध्रिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः। पर्वता इव दृढांगाः। एवंभूता मरुतो ववक्षुः। स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छंति। अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां

भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृळ्हा चित् दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम । मज्मना शोधकेन बलेन प्रच्यावयंति । प्रचालयंति ॥ अभोग्घनः । भोजयंतीति भोजाः । न भोजोऽभोजः । तेषां हंतारः । बहुलं छंदसीति हंतेः क्विप् । व्हयो होऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । पा॰ ६. ४. १२. । इति नियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छायामन्येभ्यश्च दृश्यत इति दृष्टप्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । लिट्यन्यतरस्यां । पा॰ ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाता वः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चित्रैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।
अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुरृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।
अंसेषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चित्रैर्नानाविधैरंजिभी रूपाभिव्यंजनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वंति । अलंकुर्वंतीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्हारानधियेतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं । शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि

निमिमचुः । निसृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरिचात्स्वधया स्वकीयेन बलेन सार्कं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लिय्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृत्रुः । मृजूष् शुद्धौ । सन्यूटिष्वादिड्भावः । ह्लंताचेति मनः क्वित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतीत्वं । लिय्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।
दुहंत्यूधर्दिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिज्रयः ॥५॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अक्रत ।
दुहंति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽज्रयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वंति । कृत्वा च परिज्रयः परितो गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधऊधःस्थानीयान्यभ्राणि दुहंति । रिक्तीकुर्वंति । जलरहितानि कुर्वंतीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघाविर्गतेनोदकेन जलेन

पिन्वंति । सिंचंति । रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शत्रवः । तानदंतीति रिशादसः । अदन् । निस्वादाद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिशच्छब्दाच्छवंतादस क्षेपण इत्येतस्मात् क्विप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । थंतोदात्तत्वं च । भ्रक्रत । करोतेश्छांदसो वर्तमाने लुङ् । मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । छवः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

मरुत्स्तोत्रप्रश्ने पिन्वंत्यप इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च । अग्निर्नेता त्व सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । आ॰ ५. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाभुवः ।
अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुत्सं दुहंति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः ।
अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । उत्सं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचंति । आभुवः । आभवंतीत्याभुव ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिंचंत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वंतीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्वं सादिनो विनयंति युद्धार्थं शिक्षंत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे

पर्वणाय विनयंति। स्वाधीनं कुर्वंतीति भावः। विनीय च स्तनयंतं गर्जंतमचितमचीश्वसुत्सं। उत्सवंत्समादाय इत्युत्सो मेघः। तं दुहंति। रिक्तीकुर्वंति॥ सुदानवः। नुमत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः। बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्वाच् छंदसीत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वं। मिहे। मिह सेचने। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता। स्तनयंतं। स्तन शब्दे। चुरादिरदंतः। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्‌वृद्धाद्यभावः॥

सप्तमीमृचमाह॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वं॥ ७॥

महिषासः। मायिनः। चित्रऽभानवः। गिरयः। न। स्वऽतवसः। रघुऽस्यदः।

मृगाःऽइव। हस्तिनः। खादथ। वना। यत्। आरुणीषु। तविषीः। अयुग्ध्वं॥ ७॥

महिषः इति महन्नाम। महिषासो महांतः। मायेति ज्ञाननाम। मायिनः प्राज्ञाश्चित्रभानवः शोभनदीप्तयः। गिरयो न स्वतवसः। पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः। रघुष्यदः। शीघ्रगमनाः। हे मरुत.। एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं हस्तिनो हस्तवतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ। भक्षयथ। प्रभंजयथेति यावत्। यदायदारुणीष्वरुणवर्णासु वडवासु तविषीर्बलान्ययुग्ध्वं। संयोजितवतः। तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवंतः सर्वं भंजंतीत्यर्थः।

रघुष्यदः। स्यंदू प्रस्रवणे। रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छंतीति रघुष्यदः। क्विप् चेति क्विप्। अनिदितामिति नलोपः। *वालमूललघ्वलमिति लत्वविकल्पः।* पा॰ ८. २. १८. २. । क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं।· खादथ। खादृ भक्षणे। प्रयुग्ध्वं। युजिर् योगे। युजिं घ्वं: सिच्। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। धि च। पा॰ ८. २. २५। इति सकारलोपः। चोः कुरिति कुत्वं। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

अष्टमोऽध्यायः॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः।
क्षपो जिन्वंतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः॥ ८॥

सिंहाःऽइव। नानदति। प्रऽचेतसः। पिशाःऽइव। सुऽपिशः। विश्वऽवेदसः।
क्षपः। जिन्वंतः। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। सं। इत्। सऽबाधः। शवसा। अहिऽमन्यवः॥ ८॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति। भृशं शब्दं कुर्वंति यथा सिंहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वंति। एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः। तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा। तत्र दृष्टांतः। पिशा इव। पिश इति रुरुनाम। यथा रुरवः स्वशरीरगतैः श्वेतबिंदुभिरलंकृतास्तद्वत्। विश्ववेदसः सर्वज्ञाः। क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः। जिन्वंतः स्तोतृन्प्रीणयंतः। शवसा बलेनाहिमन्यवः आहननशीलमन्युयुक्ताः। यद्विषयः कोपो जायते तस्य

ध्वनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा मननं ज्ञानं मन्युः । यद्दीनज्ञाना उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः श्वेतबिन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैति-हासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः । ताभिरृष्टि-भिरायुधैश्च सहिताः सन्तः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नान-दति । नद अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिन्वा इव । पिवि अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वात्पिश अवयव इत्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् । पृषतीभिः । पृषु सेचने । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । पा० ४. १. ६. १. । इति शतृवद्भावादुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं प्राप्तं बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहि-
मन्यवः ।
आ वन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु
वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः ।
शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।
आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न ।
तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः समगणरूपेणावस्थिताः । नृषाचः । नॄन् यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः शौर्योपेताः । एवंभूता हे मरुतः शवसा बलेनाहिमन्यवः ।

आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसी द्यावापृथिव्यावावदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुर्वंतीति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वासीनो । आतिष्ठति । सर्वस्थितं सर्वैर्दृश्यते । तत्र दृष्टांतद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्दृश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ अवदत । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादित्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिश्लासस्तविषीभिर्विरप्शिनः ।
अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओकसः । संऽमिश्लासः । तविषीभिः । विऽरप्शिनः ।
अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्बलैः संमिश्लासः

संमिश्लाः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरप्शिनः । महन्नामैतत् । महांतः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनंतशुष्मा अनवच्छिन्नबलाः । वृषखादयः । वृषेंद्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्योर्बाह्वोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयंति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि बहुलवचनात्कुत्वमित्योक उचः । के । पा॰ ७, ३, ६४, । इत्यत्रोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमिश्लासः । कपिलकादित्वाल्लत्वं । विरप्शिनः । रप लप व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपंतीति विरप्शाः स्तोतारः । त एषां संतीति विरप्शिनः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शं । तदेषामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वंति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । इडभावश्छांदसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्यांतोऽस्तीत्यनंतः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो बलं येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खादृ भक्षणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नंत आपथ्योऽ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो
भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नंते ।
आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्रऽकृतः ।
मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा गिरीनुज्जिघ्नंते । ऊर्ध्वं गमयंति । स्थानात्प्रच्यावयंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । आपथ्यो न । यथा पथि गच्छन्रथो मार्गे पार्श्वस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं भस्म कुर्वंति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः । पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः । यद्वा पृश्नेः पयसा वर्धमानाः । पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तदर्हाः । अयासः । देवयजनदेशं प्रति गंतारः । स्वसृतः । स्वयमेव प्रेरकमंतरेण सरंतो गच्छंतः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः । दुध्रकृतः । दुध्रं दुर्धरं धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीप्यमानायुधाः । उज्जिघ्नंते । हंतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । व्यत्ययेन स्वरितत्वं ।

यद्वा छंदसीवनिपावितीति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयंत इत्ययाः । पचाद्यच् । आज्जसेरसुक् । दुध्रकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यंते । धृञ् धारणे । दुष्टान् धारयतीति दुध्रः । मूलविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः । यद्वा । ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्द उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छांदसः । तं कुर्वंतीति दुध्रकृतः । करोतेः क्विप् चेति क्विप् । रेफलोपश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा
गृणीमसि ।
रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्चत
श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं ।
हवसा । गृणीमसि ।
रजःऽतुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीषिणं । वृषणं ।
सश्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनमित्युदकनाम । उदकवंतं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं । रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संघं सश्चत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं । पार्थिवस्य

पांसोरीरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । महत् । ऋजीषिणं । वृतीयसवने हि मरुतः स्तूयंते । तत्र च ऋजीषमभिषुण्वंतीति ऋजीषसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वंतं वृषणं कामानां वर्षितारं ॥ हुवसा । ह्वेञोऽसिप्रत्यये बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । गृणी-मसि । गॄ शब्दे । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजस्तुरं । रजांसि तुरतीति रजस्तुः । तुर त्वरणे । क्विप् चेति क्विप् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सश्चत । षश्च षस्ज गताविल्यत्र सश्चिमप्येक इति धातुवृत्ता-वुक्तं । गतिकर्मसु च सश्चतीति पठितं । श्रिये । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

प्र नु स मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्भिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यं । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः । आऽपृच्छ्यं । क्रतुं । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शवसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषा-नति । अतीत्य । नु क्षिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन यं पुरुषमावत । अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वद्भिरश्वैः साधनभूतैर्वाजमन्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धनानि च भरते । संपादयति । तथा-

पृच्छ्यमानप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुमग्निष्टोमादिकर्माचेति । प्राप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ क्रतौ । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं । छंदसि निष्टर्क्येत्यादावाङ्पूर्वात् पृच्छतेः क्यप्प्रत्ययांतो निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।
धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं
हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्ऽसु । दुस्तरं । द्युऽमंतं । शुष्मं ।
मघवत्ऽसु । धत्तन ।
धनऽस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वऽचर्षणिं । तोकं । पुष्येम ।
तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु शुष्मं धत्तन । स्थापयतेति यावत् । कीदृशं शुष्मं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कर्तव्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं । दीप्तिमंतं । शुष्मं । शत्रूणां शोषकं बलवतं । धनस्पृतं । धनानां स्प्रष्टारं धनैः प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थ्यं स्तोत्रं तदर्हं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं ।

तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमंतोपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुषेम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमंतर्तवोऽभिधीयंते । तथा च ब्राह्मणमेवमाम्नायते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानिंधिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । चर्करीतं चेति यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन करोतेर्यङ्लुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तॄ प्लवनतरणयोः । ईषद्दुःसुष्विति खल् । सुषामादिराकृतिगणत्वात् षत्वं । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । धर्वभावश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू ष्ठिरमित्येषा याज्या । सूत्रितं च । शुचो वो हव्या मरुतः शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. । इति ॥

तामिता सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू ष्ठिरं मरुतो वीरवंतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।
सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्ज-
　　गम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं ।
　　अस्मासु । धत्त ।
सहस्रिणं । शतिनं । शूशुऽवांसं । प्रातः । मक्षु ।
　　धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थायुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वर्धितं तद्वंतं। यद्वा वीर्यपितमृतीषाहं गंतॄणां शत्रूणामभिभवितारं। एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त। स्थापयत। सहस्रिणं शति-नमेतत्संख्याकधनवंतं। अत एव शूशुवांसं प्रवृद्धं। अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले जगम्यात्। आगच्छतु॥ नू ष्ठिरं। ऋचि तुनुघेति दीर्घः। पूर्वपदादिति षत्वं। ऋतीषाहं। ऋ गतौ। कर्तरि क्तिच्। षह अभिभवे। छंदसि सहः इति ण्विप्रत्ययः। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। सुषामादित्वात् षत्वं। शूशुवांसं। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। लिटः क्वसुः। विभाषा श्वेः। पा० ६. १. ३०.। इति संप्रसारणं। द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। प्रत्ययस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडल एकादशोऽनुवाकः॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि। तत्र पश्वेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि। तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते। अयुक्संख्यायां तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते। प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव। प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः। सूत्र्यते हि पश्वा न तायुमिति द्वैपदं। आ० ८. १२.। इति। तत्र पश्वेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। पश्वा दश पराशरः शाक्त्यो द्वैपदं तदिति। शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः। तदुक्तं च स्मर्यते। वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति।

द्विपदा विराट् छंदः। विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं। अग्निर्देवता। पश्वा नेत्याग्नेयमित्यादिति परिभाषितं। पश्वा न तायुमित्यारभ्यैतया ज्ञोत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तदर्थः। द्वैपदं तदित्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि। दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं। सूत्रमुदाहृतं॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

पश्वा न तायुं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं।
सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः॥१॥

*पश्वा। न। तायुं। गुहा। चतंतं। नमः। युजानं। नमः।
वहंतं।*

सऽजोषाः। धीराः। पदैः। अनु। ग्मन्। उप। त्वा।
सीदन्। विश्वे। यजत्राः॥१॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मार्गे पादकृतैश्चिह्नैरनुग्मन्। अन्वगमन्। कीदृशं। पश्वापहृतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न। तायुरिति स्तेननाम। यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुःप्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वद् गुहा चतंतं। अनूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं। चततिर्गतिकर्मा। तथा च तैत्तिरीयैरग्नेरप्सु प्रवेशः समाम्नायते। स निलायत सोऽपः प्राविशदिति। यद्वा। अश्वत्थगुहायां गच्छंतं वर्तमानं। श्रूयते च। अग्निर्देवेभ्यो निलायत। अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति। तथा नमो युजानं। हविर्लक्षणमन्नमात्मनः संयुञ्जानं। नमो वहंतं। देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहंतं। यजत्रा यजनीया विश्वे

सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन्। समीपं प्राप्नुवन्। द्दृशुरित्यर्थः॥ पश्वा। तृतीयैकवचनस्य ऋसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। गुहा। भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः। तृपादिषु पाठाद्याद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। युजानं। युजनि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। सजोषाः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। समानं जुषंत इति सजोषसः। समानस्य छंदसीति सभावः। अदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगिति जसः सुः। ग्मन्। गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यजत्राः। यजिमनिभ्योत्यादिनात्रन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम।
वर्धंतीमापः पन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातं॥ २॥

ऋतस्य। देवाः। अनु। व्रता। गुः। भुवत्। परिष्टिः। द्यौः। न। भूम।
वर्धंति। ईं। आपः। पन्वा। सुऽशिश्विं। ऋतस्य। योना। गर्भे। सुऽजातं॥ २॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते। देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनुगुः। अन्वेष्टुमगमन्। तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत्। अभवत्। भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टृभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत्। इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता

इत्यर्थः। अपोऽब्देवता इमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धंति। प्रवर्धयंति। यथा देवा न पश्यंति तथाऽरचयन्नित्यर्थः। कीदृशं। पन्वा स्तोत्रेण सुश्रियं सुष्टु प्रवर्धितं। ऋतस्य योना। योनिरित्युदकनाम। ऋतस्य यज्ञस्याप्यस्य वा कारणभूते अले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्टु प्रादुर्भूतं। एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मरुतः प्रावोचत्। तदनंतरं देवास्तमप्राविषुरिति भावः। तथा च तैत्तिरीयकं। स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छन्। तं मरुतः प्राब्रवीदिति॥ ग्मत। श्रोच्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। गुः। इण् गतौ। इणो गा लुङीति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। आत इति झेर्जुस्। उस्यपदांतादिति पररूपत्वं। परिष्टिः। इषु इच्छायां। शसि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः। मंत्रेवृषेत्यादिनास्वररूपत्वं। पा० ६, १, ८४, २.। तादौ च निती तीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। भूम। सुपां सुलुगिति ङेर्डादेश। ऋतस्यादयः। वर्धंति। छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। पन्वा। पन स्तुतौ। औणादिकों भाव उप्रत्ययः। सुश्रियं। दृष्योक्ष्य यतिछकाराः। आदृगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गश्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। लिङ्यावाङ्हर्माये बहुलं छंदसीत्युकारस्यैत्वं। छांदसो यणादेशः। सुः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं। स्वतौ पूजायामिति प्रादिसमासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

तृतीयामृचमाह ॥

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।
अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ईं वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः न ।
भुज्म । क्षोदः । न । शऽभु ।
अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः ।
कः । ईं । वराते ॥ ३ ॥

रण्वा रमणीया सर्वेषां स्पृहणीया पुष्टिर्न । अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव रण्वा गंतव्यः । शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुंजते तद्वदग्नावपि पचंतः सर्वे भुंजते । यद्वा । अग्नावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुंजते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद्दुष्टातृन्प्रमुंचति । तथा चाम्नायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुंचत्विति । शंभु सुखकरं क्षोदो न । उदकमिव । यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामेऽत्यो न सततगमनशीलो ऽत्यश्व इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा

सादिना प्रेरितो जात्योऽश्वो हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेरितः सन् शत्रून् हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न क्षोदः । स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः । तद्वद्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः । रण्वा । रमणीयेत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रण्वः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि पचाद्यच् । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधींधीति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनाद्वीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । सृज विसर्गे इत्यस्माद्घञंतः सर्गशब्द आद्युदात्तः । तकि गतौ । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृञ् वरणे । अंतर्भावितण्यर्थाल्लेटि लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ।
यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः ॥४॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्रां । इभ्यान् । न ।
राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह ।
दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिर्बंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अग्नेरापः इति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां बंधुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वस्रां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । सोऽयमग्निर्वनानि महांत्यरण्यान्यत्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्यान । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्येभ्याः शत्रवः । तान्यथा समूलं छिनत्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्राजा छिनत्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन्नयमग्निर्वनान्यरण्यानि व्यस्थात् । उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानीमग्निर्ह । असावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबंधीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति । छिनत्ति । भूम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्रां । आमो नुडभावश्छांदसः । अस्थात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् ।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥

श्वसिति । अप्ऽसु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्टः ।
विशां । उषःऽभुत् ।

सादिना प्रेषितो जात्यश्वो गंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्नि-
रपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् यज्ञगृहं तु शीघ्रं गच्छतीति भावः।
अपि च सिंधुर्न क्षोदः। स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्र-
गामी। यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः।
तद्वद्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः। अतो यस्मादेवं तस्मादी-
मेनमग्निं को वराते। को वारयेत्। न कोऽपि वारयितुं
शक्नोतीत्यर्थः। रण्वा। रवि गत्यर्थः। रण्यते प्राप्यत इति
रण्वः। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि प्रत्ययः।
भुज्म। भुज पालनाभ्यवहारयोः। इषियुधींधीति विधीय-
मानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति। सुपां सुलुगिति
सोर्लुक्। अज्मन्। अज गतिक्षेपणयोः। मनिनि वलादा-
वार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्वीभावाभावः। सुपां
सुलुगिति सप्तम्या लुक्। सर्गप्रतक्तः। सृज विसर्गे इत्यस्मा-
द्घञंतः सर्गशब्द आद्युदात्तः। तंचु गतौ। अस्मादंतर्भावित-
ण्यर्थान्निष्ठाया यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। अनिदितामिति
नलोपः। सर्गेण प्रतक्तः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं। वराते। वृञ् वरणे। अंतर्भावितण्यर्थाल्लेटि लेटोऽ-
डाटावित्याडागमः। व्यत्ययेन शप्। वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वस्य
विकल्पितत्वादभावः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

जामिः सिंधूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति।
यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः॥४॥

जामिः। सिंधूनां। भ्राताऽइव। स्वस्रां। इभ्यात्। न।
राजा। वनानि। अत्ति।

यत्। वातऽजूतः। वना। वि। अस्थात्। अग्निः। ह।
दाति। रोम। पृथिव्याः॥ ४॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिर्बंधुः। तासामुत्पादकत्वात्। तथा चाम्नातं। अग्नेराप इति। यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां बंधुर्बभूवेत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। स्वस्रां स्वसृणां भ्रातेव। यथा भ्राताऽतिशयेन हितकरो भवति तद्वत्। तादृशोऽग्निर्वनानि महांत्यरण्यान्यत्ति। भक्षयति। दहतीत्यर्थः। तत्र निदर्शनं। राजेभ्यायं। भियं यंतीति न ऋत्व्यत्वयेभ्याः प्रजाः। तान्यथा समूलं छिनत्ति तद्वत्। यद्वा। इभ्या धनिनः। तान्यथा धनमपहरन्राजा छिनत्ति तद्वदित्यर्थः। अपि च यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात्। उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति। दग्धुं प्रवर्तते। तदानीमग्निर्ह। असावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबंधीनि रामौषधिरूपाणि रोमाणि दाति। छिनत्ति। भूम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः॥ स्वस्रां। आमो नुडभावश्छांदसः। अस्थात्। गुडिगातिस्थेति सिचो लुक्। दाति। दाप् लवने। अदादित्वाच्छपो लुक्॥

पंचमीमृचमाह॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः॥५॥

श्वसिति। अप्ऽसु। हंसः। न। सीदन्। क्रत्वा। चेतिष्ठः।
विशां। उषःऽभुत्।

सोमः। न। वेधाः। ऋतऽप्रजातः। पशुः। न। शिश्वा।
विऽभुः। दूरेऽभाः॥ ५॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति। प्राणिति। निगूढो वर्तत इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। हंसो न सीदन्। उदकमध्य उपविशन्हंस इव। कीदृशोऽग्निः। क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः। अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता। रात्रौ हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानंति। उषर्भुत्। उषस्युषःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः। सोमो न वेधाः। सोम इव विधाता स्रष्टा। सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति। सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतेः। तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति। अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात्। तथा च तैत्तिरीयकं। अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति। वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातं। एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति। ऋतप्रजातः। ऋतमित्युदकनाम। ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा। उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः अयामः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत्। ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभूतः संपन्नः। यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः। दूरेभाः। दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः। एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण संबंधः॥ श्वसिति। श्वस प्राणने। अदादित्वाच्छपो लुक्। रुदादिभ्यः सार्वधातुके। पा० ७. २. ७६.। इतीडागमः। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। क्रत्वा। जसादिषु छंदसि

वचनमिति नाभावाभावः। उषसि बुध्यत इत्युषर्भुत्। बुध अवगमने। क्विप् चेति क्विप्। एकाचो बशो भष् इति भष्भावः। अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं। पा० ८.२.७०.२.। इति मकारस्य रेफादेशः। शिश्वा। शो तनूकरणे। आदेच इत्यात्वं। शः कित्सन्वच्च। उ० १.२०.। इत्युप्रत्ययः। सन्वद्भावादिद्भावित्वे। अत एव नित्वादाद्युदात्तत्वं। किद्भावादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः। द्वितीये तु पूर्वसवर्णाभावाभावः। दुरेभाः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुलवचनादलुक्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः॥

रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयं। अनुक्रांतं च। रयिरिति। विनियोगो लैंगिकः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

रयिर्न चित्रा सूरो न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः।
तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा॥१॥

रयिः। न। चित्रा। सूरः। न। संऽदृक्। आयुः। न।
प्राणः। नित्यः। न। सूनुः।
तक्वा। न। भूर्णिः। वना। सिसक्ति। पयः। न। धेनुः।
शुचिः। विभाऽवा॥१॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा। सूरो न सूर्य इव संदृक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता। आयुर्न प्राणः। आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव

प्रियतमः। यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थापयति। तथा धाम्नायते। यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति। एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता। नित्यो न सूनुः। नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी। यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता। तथा चाम्नायते। पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति। तक्वा न गतिमानश्व इव भूर्णिर्भर्ता। यथाश्व उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयतीति वा तद्वदयमपीत्यर्थः। पयो न धेनुः। पय इव प्रीणयिता। शुचिर्दीप्तः। विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः। एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वना वनान्यरण्यानि सिषक्ति। दग्धुं समवैति। सेवते वा॥ चित्रा। सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। नित्यः। नेर्ध्रुवे। पा० ४.२.१०४ ३.। इति त्यप्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते। तक्वा। तक हसने। गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः। तकति गच्छतीति तक्वा। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्। भूर्णिः। घृणिपृश्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययान्तो निपातितः॥

द्वितीयामृचमाह॥

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानां।
ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो
दधाति॥ २॥

दाधार। क्षेमं। ओकः। न। रण्वः। यवः। न। पक्वः।
जेता। जनानां।
ऋषिः। न। स्तुभ्वा। विक्षु। प्रशस्तः। वाजी। न।
प्रीतः। वयः। दधाति॥ २॥

अयमग्निः क्षेमं रक्षणस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रण्वो रमणीयः । यद्वा गंतव्यः । गृहवद्भिः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः । जनानां जेता । अथ जनानां मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता । विक्षु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः । वाजो न । अश्व इव प्रीतः हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः वयेति नवासु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । अर्तिस्तुसुहस्त्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि वप्रत्ययः । इदित्वानुम् । जेता । तृन्नंत आद्युदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २, ३, ४१ । इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप् ॥

स्तोमाय यमाय ॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै । चित्रो यदभ्राट् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ ।
अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न ।
रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥ २ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः। क्रतुः कर्मणां कर्ता। स इव ध्रुवः। यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः। योनौ गृहे वर्तमाना जायेव। योषिदिव। अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति। यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यष्टृगृहमप्यलंकृतं सद्भवतीत्यर्थः। चित्रश्चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट्। भ्राजते। तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति। रात्रौ यद्वनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति। विक्षु प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संग्रामेषु त्वेषु दीप्तः। एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेणान्वयः॥ दुरोकशोचिः। उच समवाये। ईषद्दुःसुष्विति खल्। बहुलवचनात्कुत्वं। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अर अलमूलेत्यादिना लकारस्य रेफादेशः। अभ्राट्। भ्राजृ दीप्तौ। लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिषत्वे जश्त्वं। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। समत्सु। समानं माद्यंत्येष्विति समदः संग्रामाः। औणादिकोऽधिकरणे क्विप्। समा-

मस्य छेदमीति संभावः। यद्वा सम्यगत्ति भक्षयति वीरानिति संसत्। संपूर्वादत्तेः क्विप् चेति क्विप्॥

चतुर्थीमृचमाह॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका।
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्॥४॥

सेनाऽइव। सृष्टा। अमं। दधाति। अस्तुः। न। दिद्युत्॥
त्वेषऽप्रतीका।
यमः। ह। जातः। यमः। जनिऽत्वं। जारः। कनीनां।
पतिः। जनीनां॥४॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति। विदधाति। करोतीत्यर्थः। यद्वा सृष्टा सेनैवामं बलं दधाति। सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः। निदर्शनांतरमुच्यते। दिद्युदिति वज्रनाम। तेन चात्र पुर्लक्ष्यते। त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत्। चेप्तुः संबन्धिनीषुरिव। सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः। अत्र निरुक्तं। सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि। नि० १०. २१.। यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते। यद्वा। इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वं। अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते। यमो ह जात इंद्रेण सह संगतः। यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति। यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह। अग्निरेव। सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात्। कनीनां कन्यकानां जारो जरयिता। यतो विवाहसमय

अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते। अतो जरयितेत्युच्यते। तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता। तथा चाम्नायते। अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे। स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात्। स च गंधर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ। अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति। इममर्थं काचिदृक् स्पष्टं ब्रूते। सोमो दददगंधर्वाय गंधर्वो दददग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति। यास्कश्चाह। तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति। नि॰ १०. २१.। इति। यद्वा जनीनां पालयितः यतोऽयमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति। सेनेव। इनेन सह वर्तत इति सेना। वोपसर्जनस्येति सभावः। बहुव्रीहिस्वरः। जनित्वं। जनी प्रादुर्भावे। कृत्यार्थे तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः। इडागमः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जारः। जरयतीति जारः। दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते। कनीनां। कन्याशब्दात् षष्ठीबहुवचने बहुलं छंदसीति बहुलवचनात् संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। जनीनां। जन्यंते प्रास्वासु जनयः स्त्रियः। इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षंत इद्धं।
सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवंत गावः स्वर्दृशीके॥ ५॥

तं। वः। चराथा। वयं। वसत्या। अस्तं। न। गावः। नक्षंते। इद्धं।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवंत । गावः ।
स्वः । दृशीके ॥ ५ ॥

च इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्दध्यादिभिः साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवदध्यादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च वयमिव प्रदीप्तमग्निं नक्षंत । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टांतः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं चराथा चरत्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसंत्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. । इति । अयमग्निः सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुद्गच्छतीर्ज्वालाः प्रैनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्निज्वाला ऊर्ध्वं प्रति गच्छतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या । वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षंत । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।

नीचीः । 'निपूर्वादंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भावितण्यर्थाच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्नु । आडागमो वृद्धिश्च । इश्मोके । इश्मिर् प्रचये । अनिहृशिभ्यां चेति कोकन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयं । वनेष्वित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ।

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यं ।
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥१॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं ।
राजाऽइव । अजुर्यं ।
क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः ।
होता । हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा भूतोऽयमग्निः श्रुष्टिं । अश्नुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । *क्षिप्रमेव कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । तथा च यास्कः ।* श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रत्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तत्र दृष्टांतः । राजेवाजुर्यं । अजुर्यं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न

क्रतुः कर्मणां कर्ता। स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा। होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः। तथा चाम्नायते। त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणामिति। एवंभूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत्। भवतु॥ जायुः। जि जये। कृवापाजीत्युण्। अजुर्यं। जूष् वयोहानौ। भावे ण्यत्। वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः। जुर्यं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। भुवत्। भवतेर्लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः॥

द्वितीयामृचमाह॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद् गुहा निषीदन्।
विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मंत्राँ अशंसन्॥ २॥

हस्ते। दधानः। नृम्णा। विश्वानि। अमे। देवान्। धात्। गुहा। निऽसीदन्।
विदंति। ईं। अत्र। नरः। धियंऽधाः। हृदा। यत्। तष्टान्। मंत्रान्। अशंसन्॥ २॥

विश्वानि सर्वानि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानि धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्धात्। अस्थापयत्। अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः। नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काले ईमेनमग्निं विदंति। जानंति। यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्धा

तष्टाभिर्मितानग्निस्तुतिपरान्मंत्रानशंसन्। अस्तुवन्। अर्चा-चन्नित्यर्थः॥ निषीदन्। सदेरप्रतेरिति षत्वं। विदंति। विद ज्ञाने। अदादित्वाच्छपो लुक्। प्रत्ययस्वरः। धियंधाः। आतोऽनुपसर्गे क इति कः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया अलुक्। तष्टान्। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः॥

तृतीयामृचमाह॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंत्रेभिः सत्यैः।
प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं
गाः॥ ३॥

अजः। न। क्षां। दाधार। पृथिवीं। तस्तंभ। द्यां।
मंत्रेभिः। सत्यैः।
प्रिया। पदानि। पश्वः। नि। पाहि। विश्वऽआयुः।
अग्ने। गुहा। गुहं। गाः॥ ३॥

अजो न। अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः। यद्वा न जायत इत्यजः। जन्मरहित इत्यर्थः। स इव क्षां। क्षेति पृथिवीनाम। क्षां भूमिं दाधार। अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति। पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव। द्यां द्युलोकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रैरभिमंत्रैस्तस्तंभ। स्तभ्नाति। यथाधो न पतति। उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः। मंत्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीयैः समाम्नातं। देवा वा आदित्यस्य स्वर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपातादबिभयुः। तं छंदोभिरदृंहन्धृत्या इति। यद्वा सत्यैर्मंत्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यां तस्तंभेति। हे अग्ने विश्वायुः।

विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि। नितरां पालय। मा धाक्षीरित्यर्थः। तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह। गुहा गुहायां अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः। गच्छ। तत्रैव निवसेत्यर्थः॥ पश्वः। जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। गुहा। सुपां सुलुगिति सप्तम्या आजादेशः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। गुहं। व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं। गाः। छांदसो लुक्। इणो गा लुङीति गादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

य ईं चिकेत गुहा भवंतमा यः ससाद धारामृतस्य।
वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै॥ ४॥

यः। ईं। चिकेत। गुहा। भवंतं। आ। यः। ससाद। धारां। ऋतस्य।
वि। ये। चृतंति। ऋता। सपंतः। आत्। इत्। वसूनि। प्र। ववाच। अस्मै॥ ४॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत। जानाति। यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद। आसीदति। उपास्त इत्यर्थः। ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा पुरुषा एतमग्निं विचृतंति। अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रथ्नंति। कुर्वंतीत्यर्थः। आदित् स्तुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच। प्रकथयति। चिकेत। कित ज्ञाने। लिटि

घत्ति लित्स्वरः। चृतंति। चृती हिंसाग्रंथनयोः। तौदादिकः। सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। ववाच। लिटि ब्रुवो वचिः। लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छंदसि। पा० ६. १. १०८. १. इति विकल्पनाद्यणादेशः॥

पंचमीमृचमाह॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वंतः।
चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः संमाय चक्रुः॥ ५॥

वि। यः। वीरुत्ऽसु। रोधत्। महिऽत्वा। उत। प्रऽजाः।
उत। प्रऽसूषु। अंतरिति।
चित्तिः। अपां। दमे। विश्वऽआयुः। सद्मऽइव। धीराः।
संऽमाय। चक्रुः॥ ५॥

योऽग्निर्वीरुत्स्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि विरोधत्। विरुणद्धि। विशेषेणावृणोति। नावशेषयति। उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वंतर्मध्ये विरुणद्ध्येव। द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः। तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः। तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा। स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः। चक्रुः। कर्माणि कुर्वंति। तत्र दृष्टांतः। सद्मेव। यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरंति तद्वत्॥ वीरुत्सु। विपूर्वाद्रोहतेः क्विप्। न्यंक्वादिषु वीरुध् इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो

धकारस्थानादेशः। उक्तं च। वीरुध ओषधयो भवंति। रोधत्। रुधिर् आवरणे। लेख्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। मंमाय। माङ् माने शब्दे च। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। पा॰ ७, १, ३७.। न ल्यपि। पा॰ ६, ४, ६९.। इतीत्वप्रतिषेधः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तं। तत्राध्ययनतः पंचर्चं। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। विनियोगो लैंगिकः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

श्रीणन्नुप स्थाद्दिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत्।
परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा॥ १॥

श्रीणन्। उप। स्थात्। दिवं। भुरण्युः। स्थातुः। चरथं।
अक्तून्। वि। ऊर्णोत्।
परि। यत्। एषां। एकः। विश्वेषां। भुवत्। देवः।
देवानां। महिऽत्वा॥ १॥

भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुपस्थात्। उपतिष्ठति। प्राप्नोतीत्यर्थः। स्थातुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्तून् सर्वा रात्रीश्च व्यूर्णोत्। स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति। हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः। विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिंद्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः। एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि

यद्यस्मात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानाऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वेण न्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा । पा० ७. २. ३. । इति वृद्धिविकल्पः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषंत शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजंत विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपंतो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषत । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।
भजंत । विश्वे । देवऽत्वं । नाम । ऋतं । सपंतः । अमृतं । एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्प्रज्वलन् शुष्काद्वीरुत्पादरविकपालकाष्ठाद्यद्यदा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मथनेनोत्पद्यसे । आदित् अनंतरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवंते । अनुतिष्ठंति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजंत । भजंते प्राप्नुवंति । किं कुर्वंतः । अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गंतृभिः स्तोत्रैः सपंतः समवयंतः प्राप्नुवंत इत्यर्थः ॥ जुषंतेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यंति स्तोतव्याभिमुख्येन गच्छंतीत्येवानि स्तोत्राणि । इणशीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः।
यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्रयिं
दयस्व॥ ३॥

ऋतस्य। प्रेषाः। ऋतस्य। धीतिः। विश्वऽआयुः। विश्वे।
अपांसि। चक्रुः।
यः। तुभ्यं। दाशात्। यः। वा। ते। शिक्षात्। तस्मै।
चिकित्वान्। रयिं। दयस्व॥ ३॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियंते। धीतिः। धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः। सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते। अतः सोऽग्निर्विश्वायुः। विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति। अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि चक्रुः। कुर्वंति। हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात्। चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति। यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात्। त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासमितीच्छति। उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं रयिं दयस्व। धनं देहि॥ दाशात्। दाशृ दाने। लेट्याडागमः। शिक्षात्। शक शक्तौ। इच्छार्थे सन्। सनि मीमाघुरभलभशकेत्यकारस्येसादेशः। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। स्कोः संयोगाद्योरितीष्टः सलोपः। पूर्ववल्लेट्याडागमः। चिकित्वान्। कित ज्ञाने। लिटः क्वसुः। दयस्व। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्न्वासां पती रयीणां ।
इच्छंत रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु ।
आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः ।
दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तो निषण्णः। मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं। स चिन्नु स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी। अतस्ताः प्रजास्तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः परस्परमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमिच्छंत। ऐच्छन्। त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभंतेति यावत्। लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत। सम्यक् अवगच्छंति। चिरकालं जीवंतीत्यर्थः। यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः। स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वयैव सर्वे जानंति। इच्छंत। व्यत्ययेनात्मनेपदं। जानत। छांदसो लङ्। ज्ञाजनोर्जादेशे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। अमूराः। मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एव व्याचख्यौ। मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि। नि० ६. ८.। इति। अतोऽत्राप्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते। वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः। यद्वा मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। राल्लोप

इति च्छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन्ये अस्य शासं तुरासः ।
वि राय और्णोद्दुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥५॥
पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । श्रोषन् । ये । अस्य ।
शासं । तुरासः ।
वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकं ।
स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनं तुरास्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् । शृण्वंति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवंते । तत्र दृष्टांतः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं त्रायकाः पुन्नाम्नो नरकाच्च रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वंति तद्वत् । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । नि॰ २, ११, । इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यन्ननाम । बह्वन्नः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायो धनानि व्यौर्णोत् । विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्त्यकं दुःखमस्मीति नाको द्युलोकः । तं । स्तृभिरिति नक्षत्रनाम । स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु श्रवणे । लेट्यडागमः । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । धतश्च लोप इतोकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥ ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति दशर्चं षष्ठमध्यायनंतः पंचमे पंचमं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयं। शुक्र इत्यनुक्रांतं। विनियोगो लैंगिकः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

शुक्रः शुशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः।
परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन्॥१॥

शुक्रः। शुशुक्वान्। उषः। न। जारः। पप्रा। समीची इति संऽईची। दिवः। न। ज्योतिः।
परि। प्रऽजातः। क्रत्वा। बभूथ। भुवः। देवानां। पिता। पुत्रः। सन्॥१॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निः उषो न जारः। उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्वान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति। तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा। स्वतेजसा पूरयिता। हे अग्ने। अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा प्रज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत्परिबभूथ। परितो व्याप्नोषि। दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः। तेषां पुत्रः सन् पुत्रस्थानो नरकात्त्रायकः सन् पिता भुवः। पालयिता भवसि। यद्वा देवानामिंद्रादीनामिव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि॥ शुशुक्वान्। शुच दीप्तौ। लिटः क्वसुः। व्यत्ययेन कुत्वं। पप्रा। पृ पालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः। सुपां सुलुगिति डादेशः। समीची। समूपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। समः समि। पा० ६. ३. ९३.। इति सम्यादेशः। अंचतेश्चेति वक्तव्यमिति ङीप्।

अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। यदि तु संऽईचोः इति पदविभागः क्रियते। तर्ह्युदं ईत्। पा० ६. ४. १४८.। इति विधीयमानमीत्वं मम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं। बभूथ। बभूथाततंथ। पा० ७. २. ६४. इति निपातनादिडभावः॥

द्वितीयामृचमाह॥

वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनां।
जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे॥ २॥

वेधाः। अदृप्तः। अग्निः। विऽजानन्। ऊधः। न। गोनां।
स्वाद्म। पितूनां।
जने। न। शेवः। आऽहूर्यः। सन्। मध्ये। निऽसत्तः।
रण्वः। दुरोणे॥ २॥

वेधाः। मेधाविनामैतत्। मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ता अदृप्तः दर्परहितः विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबंधिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितूनामन्नानां स्वाद्म स्वादयिता रसयिता। यथा गवामूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः। अपि च। एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः। जनपदे लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषण्णो रण्वो रमयिता स्तुत्यो वा भवति॥ गोनां। गोः पदान्ते। पा० ७. १. ५७.। इत्यपादान्तेऽपि नुट्। स्वाद्म। स्वद आस्वादने। अंतर्भावितण्यर्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति

मनिन्। सुपां सुलुगिति ङीलुक्। पितॄणां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। आह्वर्यः। आङ्पूर्वात् ह्वयतेरचो यदिति यत्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। हल इति दीर्घः। रेफलोपश्छांदसः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥

वसौयासचसाद॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि
तारीत्।
विशो यदह्वे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः॥३॥
पुत्रः। न। जातः। रण्वः। दुरोणे। वाजी। न। प्रीतः।
विशः। वि। तारीत्।
विशः। यत्। अह्वे। नृऽभिः। सऽनीळाः। अग्निः।
देवऽत्वा। विश्वानि। अश्याः॥३॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रण्वो रमयिता भवति। वाजीव अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वितारीत्। विशेषेण तरति। अतिक्रामति। अपि च नृभिश्च त्विग्रूपैर्मनुष्यैः सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाह्वे। आह्वयामि। तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः। अश्नुते प्राप्नोति। स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः। तथा च मंत्रांतरमाम्नायते। त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि। अश्याः। अशू व्याप्तौ। लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्।

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिष्ट एता व्रता मिनंति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थं ।
तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ४ ॥
नकिः । ते । एता । व्रता । मिनंति । नृऽभ्यः । यत् ।
एभ्यः । श्रुष्टिं । चकर्थं ।
तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः ।
यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नकिर्मिनंति । राक्षसादयो बाधका न हिंसंति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । श्नाश्नुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकर्थ । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । हंति नाशयति । तदानीं समानैः समगणरूपैः सहभूतैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसंतीति योज्यं ॥ मिनंति । मीञ् हिंसायां । क्र्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिप्यदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहंतो दुरो व्यृण्वन्नवंत विश्वे स्व१र्दृशीके ॥ ५ ॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । संज्ञातऽरूपः ।
चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहंतः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवंत । विश्वे ।
स्वः । दृशीके ॥ ५ ॥

उषो न जारः । उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उस्रो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । अस्य इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्त्मनात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वंतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् । विशेषेण गच्छंति । व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वर्नभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छंति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः । उस्रः । वस निवासे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा॰ ७, ३, ८७, २ । इति वचनादभ्यस्तस्यापि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋण्वन् । इति रिवि धिवि गत्यर्थाः । इदित्वान्नुम् । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वर्नेमेति दैवदमेकादशर्चमष्टमनत: षड्चं षष्ठं सूक्तं। ऋष्याद्या: पूर्ववत्। अनुक्रांतं च। वर्नेमैकादशेति। विनियोगो लैंगिक: ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वर्नेम पूर्वीरर्यो मनीषा अग्नि: सुशोको विश्वान्यश्या: ।
आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥१॥
वर्नेम । पूर्वी: । अर्य: । मनीषा । अग्नि: । सुऽशोक: ।
विश्वानि । अश्या: ।
आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वी: प्रभूता हव्यान्यन्नानि वर्नेम। संभजेमहि। अग्निस्ता-न्हव्यान्यन्नानि ददात्वित्यर्थ:। मनीषा। मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्य: प्राप्तव्य:। यद्वा मनीषयार्य: स्वामी। सुशोक: शोभनदीप्ति:। एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्या:। अश्नुते व्याप्नोति। किं कुर्वन्। दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ। समंताज्जानन्। तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान्। आभिमुख्येन जानन्। द्यावापृथिव्यो: मध्ये यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थ: ॥ वर्नेम। वन षण संभक्तौ। आशि प्रार्थे व्यत्ययेन श:। अदुपदे-शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर: शिष्यते। पूर्वी:। पुरु-शब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष्। हलि चेति दीर्घ:। मनीषा। ईषा अचादित्वात्प्रकृतिभाव:। सुशोक:। शुच दीप्तौ। भावे घञ्। चजो: कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं। शोभन: शोको

यस्य। आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अश्व्याः। देवत्वा विश्वान्यश्व्या इतिवत्। चिकित्वान्। कित ज्ञाने। लिटः क्वसुः॥

द्वितीयामृचमाह॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां।
अद्रौ चिदस्मा अंतर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः॥२॥

गर्भः। यः। अपां। गर्भः। वनानां। गर्भः। च। स्थातां।
गर्भः। चरथां।
अद्रौ। चित्। अस्मै। अंतः। दुरोणे। विशां। न। विश्वः।
अमृतः। सुऽआधीः॥२॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती। अपांनपात्संज्ञः। यश्च वनानामरण्यानां गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते। यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽन्तरवस्थितः। चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते। एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे गृहे यजमानैरद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः। सोऽयममृतोऽमरणधर्माऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मसंयुक्तः शोभनध्यानो वा। अस्माकं भवतीति शेषः। तत्र दृष्टांतः। विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न। प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मसंयुक्तो भवति तद्वत्॥ स्थातां। तिष्ठतेः क्विपि छान्दसस्तुक्। यद्वा। औणादिकस्तुप्रत्ययः। आम्यंत्यलोपश्छांदसः। चरथां। शीङ्शपिरुगमि। उ॰ २, ११२। इति विधीयमानोऽथप्रत्ययो बहुलवचनाच्चरेरपि द्रष्टव्यः। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामो नुडभावे सवर्णदीर्घः। विश्वः। विश प्रवेशने।

अस्मादंतर्भावितण्यर्थाद्दशिगृधिप्रत्यादिना क्वनिप्प्रत्ययः। नित्स्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः।
एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताँश्च
विद्वान्। ३॥

सः। हि। क्षपाऽवान्। अग्निः। रयीणां। दाशत्। यः।
अस्मै। अरं। सुऽउक्तैः।
एता। चिकित्वः। भूम। नि। पाहि। देवानां। जन्म।
मर्तान्। च। विद्वान्॥ ३॥

स ह्यग्निः क्षपावान्। क्षपेति रात्रिनाम। रात्रिमान्। आग्नेयी वै रात्रिरिति श्रुतेः। रात्रेरग्निसंबंधोऽप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात्। यद्वा। राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः। एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत्। दाशति प्रयच्छति। यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुष्ठूक्तैर्यथायथं प्रयुक्तैर्वचोभिरलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः। हे चिकित्वः। चिकित्वांश्चेतनावानिति यास्कः। हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिंद्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नेतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि। नितरां पालय। यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि। अत एवमुच्यत इत्यर्थः॥ रयीणां। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। दाशत्। दाशृ दाने। लेट्यडागमः। अरं। बालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः। सूक्तैः। सूपमानात् क्त इत्यु-

स्वरपदांतोदात्तत्वं। चिकित्वः। मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं। भूम। सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः। पदकाले छन्दस्यादेसः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतं।
अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या॥४॥

वर्धान्। यं। पूर्वीः। क्षपः। विऽरूपाः। स्थातुः। च।
रथं। ऋतऽप्रवीतं।
अराधि। होता। स्वः। निऽसत्तः। कृण्वन्। विश्वानि।
अपांसि। सत्या॥४॥

पूर्वीर्बह्व्य उषसः क्षपा निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धान्। वर्धयंति। तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धंति। सोऽग्निः स्वः सुष्ठु रणीये देवयजने निषत्तो निषण्ण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाताराधि। संसिद्धोऽभूत्। यद्वा ऋत्विग्भिरराधि। आराधित इत्यर्थः। किं कुर्वन्। विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्य यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन्॥ वर्धान्। वृधेर्ण्यंतात्लेट्याडागमः। छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः। इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः। ऋतप्रवीतं। व्येञ् संवरणे। अस्मात्कर्मणि निष्ठा। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। ऋदुत्तरे गतिकारकपूर्वस्य इत्युत्त-

स्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेश्चिण् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।
वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।
वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे । दधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्ठरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु विसपर्यन् । विविधं पूजयंति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत । त्वत्तो विशेषेण हरंति । गृह्णंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । जिव्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरंति तद्वत् । धिषे । छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । भरंत । हृञ् हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छांदसो लङ् । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जिव्रेः । जृष् वयोहानौ । जृशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् । ऋत इद्धातोरितीत्वं । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिव्रिक्रियोर्गुणयोरित्येवमादिषु

दीर्घो न भवति। पा० ८. २. ७८. २.। इत्युक्तत्वात् छलि चेति दीर्घस्याभावः। रेफवकारयोर्विपर्ययः। उक्तं च। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च। पा० ६. ३. १०९. ९.। इति नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वेद इति धननाम। विद्यते लभ्यत इति वेदः। विद्लृ लाभे। कर्मण्यसुन्॥

द्विपदास्वृक्संख्यासु यां व्याख्यास्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं। उत्तरा तादृशी द्विपदा॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह॥

साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु॥ ६॥

साधुः। न। गृध्नुः। अस्ताऽइव। शूरः। याताऽइव।
भीमः। त्वेषः। समत्ऽसु॥ ६॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्नुर्गृह्णीता। यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः। तथायमग्निरस्तेव शूरः। यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति। तथा यातेव भीमः। याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो भवति। तद्वदग्निरपि दृष्टमात्र एव सर्वेषां भयमुत्पादयति। अत एवंविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः॥ गृध्नुः। गृधु अभिकांक्षायां। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। शूरः। शृ गतौ। अंतर्भावितण्यर्थादस्मात् शुसिचिमीनां दीर्घश्चेति क्रन्।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। उप प्र दशेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर

त्रुपि: । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमाग्नेयमैंद्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमाद्यानि त्रीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूत्रितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ॰ ४, १३, । इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं । पतयान्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्रञ्चित्रमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥१॥
उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।
स्वसारः । श्यावीं । अरुषीं । अजुष्रन् । चित्रं । उच्छंतीं । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळं निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकबाहुस्थानात् । स्वसारः इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्रजिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयंति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवत । तत्र दृष्टांतः । श्यावीं श्यावर्णां रात्रिसंबंधात्कृष्णां । तत उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयंतीं । अत एवारुषीमारोचमानां । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवंते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धाः ।

एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुल्यो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वान्नुम् । लेट्यडागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सपर्यः । सपर्यु इत्यस्मात् आसेचनम् । उ॰ २, ८२, । इति क्वन् । न षट्स्वस्रादिभ्यः । पा॰ ४, १, १०, । इति ङीप्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्यावीं । सृ गतौ । इणसोड्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । अरुषीं । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । अर्तिनिभ्यामुषन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । इगुपधलक्षणे बहुलं छंदसीत्यमाडिष्वपि चडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वीळु चिद्दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नंगिरसो रवेण ।
चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः ॥२॥
वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिं ।
रुजन् । अंगिरसः । रवेण ।
चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुं । अस्मे इति । अहरिति ।
स्वः । विविदुः । केतुं । उस्राः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽगिरस एतन्नामका ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीळु चिद्दृळ्हा । वीळ्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमप्यद्रिमसारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातं मार्गमस्मे अस्माकं

चक्रुः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं ज्ञात्वा च स्वः सुदृश्णीयमसुराद्दित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवंतो वा । तथा केतुमज्ञां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुस्राः पणिनापहृता गाय विविदुरित्यनुषंगः । वोलु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृढा । हृढः स्थूलबलयोरिति निपातितः । सुपां सुलुगिति ड्यादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विद्लृ लाभ इति वा लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो३विभृत्राः ।
अतृष्यंतीरपसो यंत्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् ।
अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृत्राः ।
अतृष्यंतीः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म ।
प्रयसा । वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयंति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽर्याः धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृत्रा आहितानग्नीनग्निहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽतृष्यंतीर्विषयांतरतृष्णारहिताः । अत एवापसोऽपसा कर्मणा

युक्ताः । एवंभूताः यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रथमा हविर्लक्षणेनान्नेन देशमिंद्राटीष्वत्र । जाताः अनुष्यांय वर्धयंतोवैर्धयंत्यः सत्य एनमग्निमच्छाभिमुख्येन यंति । प्राप्नुवंति । परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययौ । अर्यः स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । डुधाञ् धारणपोषणयोः धो भतकर्मणोत्याभ्यामंदृह्टंभूजंबुकफेलूकर्कंधूर्दिधिषूः । उ० १. ८३. । इति कूप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं । बिभ्रतः । हृञ् हरणे । विपूर्वाटक्षाटौणादिकः क्रुप्रत्ययः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । अक्षयंतोः । जिदया पिपासया । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसशब्दादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसीति बहुलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. । विनंतस्य चित्लिंगत्वेन नञ्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । जायंत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंते इति मनिन् । सुपां सुलुगिति शसो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

मथीदर्दीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् । आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं१ भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत्। यत्। ईं। विऽभृतः। मातरिश्वा। गृहेऽगृहे।
श्येतः। जेन्यः। भूत्।
आत्। ईं। राज्ञे। न। सहीयसे। सचा। सन्। आ।
दूत्यं। भृगवाणः। विवाय॥ ४॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणः ईमेनमग्निं यदा यदा मथीत्। अमथ्नात्। अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य छंदोगैराम्नातं। अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मंथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति। मंत्रांतरं च भवति। आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति। कीदृशो मातरिश्वा। विभृतः। प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः। तदपि प्राणसंवादे तैरेवाम्नातं। तान्वरिष्ठः प्राण उवाच। मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामीति। मंथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्वेतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वेष्वग्न्यगृहे यदा जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत्। यद्वा रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत्। तथा च तैत्तिरीयकं। देवासुराः संयत्ता आसन्। ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्। तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति। तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्निति। ऐतरेयिणोऽप्यामनंति। ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नतेति। आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमेनमग्निं भृगवाणः। भृगुर्ऋषिः। स इवाचरन्यजमानो दूत्यं दूतस्य कर्म विवाय। शास्त्रमर्यादया प्रापयामास। तत्र

वर्धौ इति। अग्ने। वयः। अस्य। द्विऽबर्हाः। यासत्।
राया। सऽरथं। यं। जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः। एक आकारो मर्यादायां। यथायोग्यमाविभाति। आ समंतादिध्मादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति। अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात्। हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात्। अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृद्धो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धौ। वर्धयेः। सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि। युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत्। संगच्छते॥ तुभ्यं। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। दाशात्। दाशृ दाने। लेट्याडागमः। उशतः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी। अनु द्यून्। द्युरित्यहर्नाम। लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया। वर्धौ। वृधु उ। वृधेर्लेटाडाट छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उञा सहैकादेश उञः। पा० १, १, १७.। इति प्रगृह्यत्वं। यासत्। या प्रापणे। सिब्बहुलं लेटीति सिप्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। जुनासि। जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना॥

सप्तमीमृचमाह॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः
सप्त यह्वीः।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं
चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचंते । समुद्रं । न ।
स्रवतः । सप्त । यह्वीः ।
न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः ।
देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृषदाज्यपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमंगनादिगुणयुक्तमेनमभिसचंते । आभिमुख्येन समवयंति । प्राप्नुवंति । तत्र दृष्टांतः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छंति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसंख्याकाः । इमं मे गंगे इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयंते ॥ यह्वीः । महन्नामैतत् । महत्यः । असंख्यकस्मिन्पात्रे सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः । तैर्नोऽस्मादीयं वयोऽन्नं न चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यंतीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लंभय । यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः । वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् । पृचो संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः सुगागमश्च । यद्वा । अपुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । स्रु गतौ । स्रवंत इति स्रवः । तत्कुर्वंति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप् । एतदंताद्धातोः क्विप चेति क्विप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् । क्विबंताद्धातोः सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । यह्वीः । पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगण-

वर्धौ इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽबर्हाः । यासत् ।
राया । सऽरथं । यं । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । पक्ष आकारो मर्यादायां । यथायास्तमाविभाति । आ समंतात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसमुषतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दायात् । हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धौ । वर्धयेः । सरथं रथेन सहितं युयुक्षं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते । तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दायात् । दाण् दाने । लेट्याडागमः । वयः । अन्नं । द्युतस्तुम इति विभक्तेर्दात्त्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी । अनु द्यून् । द्युरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया । वर्धौ । वृध उ । छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाल्लेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उभा यद्देव्यादिश्च वक्तः । पा॰ १. १. १७. । इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अपि श्नासे व्यत्ययेन श्ना ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः
सप्त यह्वीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं। विश्वाः। अभि। पृक्षः। सचंते। समुद्रं। न। स्रवतः। सप्त। यह्वीः।

न। जामिऽभिः। वि। चिकिते। वयः। नः। विदाः। देवेषु। प्रऽमतिं। चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षश्चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमंगनादिगुणयुक्तमेनमभिसचंते। आभिमुख्येन समवयंति। प्राप्नुवंति। तत्र दृष्टांतः। स्रवतः समुद्रं न। यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छंति तद्वत्। कीदृश्यो नद्यः। सप्त। सप्तसंख्याकाः। इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयंते। यह्वीः। महन्नामैतत्। महत्यः। अस्मत्संबन्धिभिर्ज्ञातिभिः सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः। तैर्नोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न चिकिते। न ज्ञायते। तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः। अतो हे अग्ने त्वं देवेषु। दीव्यंतीति देवा धनपतयः। तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवयच्छन्विदाः। अस्मभ्यं लंभय। यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः। वेदय ज्ञापय॥ पृक्षः। अन्ननामैतत्। पृचौ संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः पुगागमश्च। यद्वा। अन्नानि सुपां सुलुगिति जसो लुक्। स्रवतः। स्रु गतौ। स्रवणं स्रवः। तत्कुर्वंति। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप्। एतदंताद्धातोः क्विप् चेति क्विप्। ह्रस्वस्य पितीति तुक्। क्विबंताद्धातोः सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं। यह्वीः। पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगण-

योजने। एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति। शीघ्रगमने दृष्टांतः। मनो न। यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत्। स च सूरो वस्वो धनस्य सत्रा सदैव युगपदेवेशे। ईष्टे। यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति। तथा राजाना राजमानौ सुपाणी साधनवाहू मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तेते। हे अग्ने तत्सदृशेन त्वमेव वर्तस इति भावः॥ वस्वः। लिंगव्यत्ययः। जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः। ईशे। ईश ऐश्वर्ये। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। मित्रावरुणा। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि
विदुष्कविः सन्।
नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्ते-
रधीहि॥ १०॥

मा। नः। अग्ने। सख्या। पित्र्याणि। प्र। मर्षिष्ठाः।
अभि। विदुः। कविः। सन्।
नभः। न। रूपं। जरिमा। मिनाति। पुरा। तस्याः।
अभिऽशस्तेः। अधि। इहि॥ १०॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः। मा विनाशय। अत्र मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थांतरे वृत्तिः। यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अस्माभि-

मुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथांतरिक्षं रूपवंतः सूर्यरश्मय आच्छादयंति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं छिनत्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यच्च । पा॰ ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः । रीङृतः । पा॰ ७. ४. २७. । इति रीङादेशः । यस्येति चेतीकारलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिक्षायां । मार्थनायां छांदसो लुङ् । न माङ्योग इत्यडभावः । विदुः । विद ज्ञाने । बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । छंदसि वाप्राम्रेडितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वं । नभः । नह्देर्दिवि भश्च । उ॰ ४. २१०. । इत्यसुन् । जरिमा । जॄष् वयोहानौ । औणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीञ् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । इक् स्मरणे । लोण्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभाव ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्षं । अनुक्रांतं च । नि काव्येति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि
विश्वा॥ १॥

नि। काव्या। वेधसः। शश्वतः। कः। हस्ते। दधानः।
नर्या। पुरूणि।
अग्निः। भुवत्। रयिऽपतिः। रयीणाम्। सत्रा। चक्राणः।
अमृतानि। विश्वा॥ १॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः। नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति। किं कुर्वन्। नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः। हस्ते धारयन्। ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः। स्तोतृभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह। अग्निरिति। अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत्। धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति। किं कुर्वन्। विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि। हिरण्यनामैतत्। अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः। सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रा सदैव चक्राणः कुर्वन्। युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः॥ कः। करोतेश्छांदसो लुङ्। मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः। नर्या। नरशब्दाद्धितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो

द्रष्टव्यः । यद्वा तव साधुरिति यत् । चक्राणाः । करोतेर्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि षंतं न विंदन्निच्छंतो विश्वे अमृता
अमूराः ।
श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विंदन् । इच्छंतः ।
विश्वे । अमृताः । अमूराः ।
श्रमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे ।
चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रियं । यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः । तथा चाम्नायते । ममैव सन्वह्व्यान्यग्ने पुत्रः पिता लोककृज्जातवेदः इति । परिषंतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्यो निर्गत्याश्वत्थवेण्वादिषु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंतो विश्वेऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमूढा मरुतश्च न विदन् । तमग्निं नालभंत । अलभमानाश्च ते श्रमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन श्रमेण क्लेशेनैकीभूताः ।

तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः। धियंधा धियामग्नः प्रयनाग्नस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः। एवंविधाः संतश्चारु चारुणि शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽस्थे पदे। यत्र ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः। तस्मिन्पदे तस्थुः। स्थितवंतः। बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः। परियंत। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। पा० ८. ३. ८७.। इति षत्वं। अमयुवः। यु मिश्रणे। अमेण युवत इति अमयुवः। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतादिना विधीयमानो क्विप् दीर्घवचनादपि धातोर्भवतः। तन्वादित्वादुवङ्। पदव्यः। वी गत्यादिषु। पादेन वियंति गच्छंतीति पदव्यः। क्विप् चेति क्विप्। धियंधाः। आतोऽनुपसर्गे क इति कः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया अप्यलुक्। तस्थुः। पादादित्वान्निघाताभावः। चारु। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्॥

तृतीयामृचमाह॥

तिस्रो यदंग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचंयः सपर्यान्।

नामांनि चिद्दधिरे यज्ञियान्यसूंदयंत तन्वः सुजाताः॥३॥

तिस्रः। यत्। अग्ने। शरदः। त्वां। इत्। शुचिं। घृतेन।

शुचंयः। सपर्यान्।

नामांनि। चित्। दधिरे। यज्ञियांनि। असूंदयंत। तन्वः।

सुऽजाताः॥३॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा त्वामिद्देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः

शरदस्त्रोन् संवत्सरान्पूर्वेनान्येन यद्यदा सपर्यान्। पूजां कुर्युः। तदानीं त्वमाविरभूः। तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे। अधारयन्। नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायंते। ईदृङ् चान्यादृङ् च तादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि। एतैश्चाग्निचयने मारुताः-सप्तकपाला इष्यंते। नामानि धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनमरुत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत। स्वर्गं प्रापितवंतः॥ तिस्रः। त्रयि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः। त्रिशब्द. फिष् इत्यंतोदात्तः। तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्व उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं। शरदः। शृ हिंसायां। शदेरंतश्चासो-पधश्च इति शरत्संवत्सरः। शृदृभसोऽदिः। उ° १, १२८.। इत्यदिप्रत्ययः। कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे। पा° २, ३, ५.। इति द्वितीया। सपर्यान्। सपर पूजायां। कंड्वादिः। लेट्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। यज्ञियानि। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञावित्यर्थे घप्रत्ययः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे

यज्ञियासः।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे

तस्थिवांसं॥ ४॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र ।
रुद्रियाः । जभ्रिरे । यज्ञियासः ।
विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे ।
परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावाविविदाना अत्यर्थं व्यापयंतः । कुत्राग्निर्वर्तत इति परस्परं वदंतो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं धनमपहृत्य गतवंतमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्बलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्न्यकामयत । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् । तदस्य सहसादित्संत । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यापत्यानि स्तोत्राणि प्रजभ्रिरे । प्रजभ्रिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्धस्य । नि॰ ३.२०. । इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इंद्रः । सर्वे देवा एकोऽर्धः । इंद्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो देवानां भूयिष्ठभाक्तम इति । तेनेंद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम उत्तमेऽन्त्ये पदे स्थानेऽन्तरिक्षादौ तस्थिवांसं स्थितवंतमग्निं

चिकित्वाञ्ज्ञानन्विदत्। अलभत ॥ वेविदानाः। विदेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वा यङंतात्लटः शानच्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। छंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। विदत्। विद्लृ लाभे। लुङि लृदित्त्वात् च्लेरङादेशः। नेमधिता। दधातेः कर्मणि निष्ठा। सुधित वसुधित नेमधित। पा॰ ७, ४, ४५। इति धिभाव निपात्यते। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः। तस्थिवांसं। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः॥

धर्माभिष्टये संजानाना इत्येषा। अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं। संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु दशभिर्विवस्वतः। आ॰ ४, ७, । इति॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन्।
रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः॥५॥

संऽजानानाः। उप। सीदन्। अभिऽज्ञु। पत्नीऽवंतः। नमस्यं। नमस्यन्ऽइति नमस्यन्।
रिरिक्वांसं। तन्वः। कृण्वत। स्वाः। सखा। सख्युः। निऽमिषि। रक्षमाणाः॥५॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानंतो देवा उपसीदन्।

उपसीदंति प्राप्नुवंति। उपसत्तिं कृत्वा च पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन्। अपूजयन्। पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखाः सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्वांसः। अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन विरक्तीकुर्वंतः शोषयंतः सश्चत। यागानकुर्वन्। देवा वै यज्ञमतन्वतेति श्रुतेः॥ नमस्यन्। नमोवरिवश्चित्रङ इति पूजार्थे क्यच्। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। रिरिक्वांसः। रिचिर् विरेचने। लिटः क्वसुः। निमिषि। मिष स्पर्धायां। अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। रक्षमाणाः। कर्मणि लटः शानच्। यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह।

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः।
तेभी रक्षंते अमृतं सजोषाः पशूंश्च स्थातॄंचरथं च पाहि॥६॥

त्रिः। सप्त। यत्। गुह्यानि। त्वे इति। इत्। पदा।
अविदन्। निऽहिता। यज्ञियासः।
तेभिः। रक्षंते। अमृतं। सऽजोषाः। पशून्। च। स्थातॄन्।
चरथं। च। पाहि॥ ६॥

र्त्विः सप्त। एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि विद्वैकसमधिगम्यानि यज्ञानि पदा पदानि। पद्यते गम्यते स्वर्गं एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यंते। ते चैकविंशति-संख्याकाः। औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः। अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः। अग्निष्टोमात्य-ग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः। एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे दृत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि। तेषां सर्वेषां त्वदधीनत्वात्। न ह्यग्निमंतरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यंते। यज्ञियास्ते यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्य-वैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः। तथा चोक्तं। अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारीति। एवंविधलक्षणो-पेता यजमानास्तानि पदान्यविदन्। अलभंत। लब्ध्वा च तैर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृततममरणधर्माणं त्वां रक्षंते। पालयंति। यजंतीत्यर्थः। संजोषाः सैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशूंश्च स्थातॄन् व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पश्वति-रिक्तमन्यच्च प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि। रक्ष। तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यंते नान्यथा। अतस्त्वमेव-मुभयत इत्यर्थः॥ यज्ञ। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। गुह्यानि। गुहायां भवानि। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्यु-दात्तत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। अविदन्। विदॢ लाभे। लुङि लृदित्वादङ्। पशून् स्थातॄन्। उभयत्रो-भयथर्क्षितुमयथाभावायकारस्य दत्वाभावः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुरुधो जीवसे धाः ।
अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् अत्र तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानंस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा विधाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानानामनुग्रहं कृत्वानन्तरं हविर्वाट् तेभ्यो देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहन्दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अन्तर्विद्वान् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा यैर्मार्गैर्यान्ति गच्छन्ति तांस्तानित्यर्थः । अतन्द्रः । पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अज गतिक्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३. ६१ । इति कर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्व्यघञपोरिति वीभावः । क्षितीनां । क्षियति

निवसंतीति क्षितयो मनुष्याः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच्। अंतोदात्ताद्ध्रस्वांतात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं। शुरुधः। शुचं रुंधंतीति शुरुधः। क्विप् चेति क्विप्। पूर्वपदस्यांत्यलोपः पृषोदरादित्वात्॥

अष्टमीमृचमाह॥

स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन्।

विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते

विट्॥ ८॥

सुऽआध्यः। दिवः। आ। सप्त। यह्वीः। रायः। दुरः।

वि। ऋतऽज्ञाः। अजानन्।

विदत्। गव्यं। सरमा। दृळ्हं। ऊर्वं। येन। नु। कं।

मानुषी। भोजते। विट्॥ ८॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यह्वीर्यह्व्यो महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहंतीति शेषः। हे अग्ने। ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः। अग्नौ होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति। तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता। अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते। तथा ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं जानंतोऽगिरसो रायो बलनाम्नासुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन्। त्वया ज्ञातवंतः। त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इंद्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान्। सा च सरमा गवां स्थान-

मवगत्येंद्रस्य न्यवेदयत्। इंद्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत्। अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान्। अंगिरोभ्यः सकाशाद्गव्यं गवि भवं द्रव्यं स्थूलं। बहुलमित्यर्थः। एवंविधं पयोलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत्। अलभत। कमित्येतत्पादपूरणं। येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते। इदानीं भुंक्ते। तद्गव्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति॥ क्षाध्यः। सुधाङ्पूर्वोद्दीधयःदाद्ध्येरनेकाच इति यणादेशः। यह्वोः। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। गव्यं। सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यदुक्तव्यमिति भावार्थे यत्। ऊर्वं। ऊर्वी हिंसार्थः। ऊर्वति घ्नंत हिनस्तीत्यूर्वमन्नं। पचाद्यच्। भोजते। भुज पालनाभ्यवहारयोः। अमि मासि व्यत्ययेन शप्॥

नवमीमृचमाह॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं।

मह्ना महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः॥ ९॥

आ। ये। विश्वा। सुऽअपत्यानि। तस्थुः। कृण्वानासः। अमृतऽत्वाय। गातुं।

मह्ना। महत्ऽभिः। पृथिवी। वि। तस्थे। माता। पुत्रैः। अदितिः। धायसे। वेरिति वेः॥ ९॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माण्यातस्थुः। आस्थितवंतः। कृतवंत इत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। आदित्या अकामयंत सुवर्गं लोकमियामेति। त एतं षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन्। तमाहरंत तेनायजंतेति च। महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः पुत्रैः सहिता माता जनयित्र्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मह्ना स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्थे। विशेषेण तिष्ठति। हे अग्ने यतस्त्वं वेः। आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यभक्षयः। अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः॥ कृण्वानासः। कृवि हिंसाकरणयोश्च। व्यत्ययेनात्मनेपदं। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च। तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः। शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। आज्जसेरसुक्। मह्ना। महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः। धायसे। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति दधातेर्भावेऽसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक्। वेः। वी गतिप्रजनकांत्यसनखादनेषु। लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः॥

दशमीमृचमाह॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यद॒क्षी अ॒मृता॒ अकृ॑ण्वन्।

अध क्षरंति सिंधवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीर-
जानन् ॥ १० ॥

अधि । श्रियं । नि । दधुः । चारुं । अस्मिन् । दिवः । यत् ।
अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।
अध । क्षरंति । सिंधवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने ।
अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नौ चारु शोभनां श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधिनिदधुः । यजमानाः स्थापितवंतः । निधाय च यदाक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् । कुर्वंति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छंतीति शेषः । अधाज्यभागानंतरं सृष्टा अग्ने त्वत्तः सिंधवो न शीघ्रं गच्छंत्यो नद्य इव नीचीर्नितरामर्वाक्षु दिक्षु गच्छंतीररुषीरारोचमानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरंति । संचलंति । सर्वासु दिक्षु गच्छंतीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं कामयितृभ्यो ज्वाला उत्पन्ना इति सृष्टाः अतः प्रकर्षेण जानंति ॥ अक्षी । परत्वान्नुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यक्षिशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकार-

लोपे चाविति दीर्घत्वं। अम्बो चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अरुपो। अरूपमिति रूपनाम। ऋद्दनिभ्यासुपच् इंत्यतैरुपच्। छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्षं चैष्टुभमाग्नेयं। अनुक्रांतं च। रयिर्नेति। प्रातरनुवाकाश्विनयस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न

शासुः।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव सद्म विधतो वि

तारीत् ॥ १ ॥

रयिः। न। यः। पितृऽवित्तः। वयःऽधाः। सुऽप्रनीतिः।

चिकितुषः। न। शासुः।

स्योनऽशीः। अतिथिः। प्रीणानः। होताऽइव। सद्म।

विधतः। वि तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशाल्लब्धो रयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधा अन्नस्य दाता। यथा पैतृकं धनं विघ्नेण व्यवह्रियमाणं सदन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विघ्नेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः। चिकितुषो विदुषो धर्म

शास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तदंगत्वनिर्णयाय नीयते । तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्याद्यायतनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासने उपवेशितोऽर्घ्यपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सद्म गृहं वितारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । होता होमकर्तास्त्विक्स्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् । पितृवित्तः । विद्लृ लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति वसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि 'विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिर्गृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे तत्पुरुषे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । भृमृशीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र नित्त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति स्योनशीः । क्विप् चेति क्विप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानच् व्यत्ययेन श्ना । विधतः । विध विधाने ।

विभ्रति: परिचरणकर्मेति नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । मतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।
पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।
पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः क्रत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति । नितरां पालयति । वर्ज्यते छिद्यतेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूप्येण नित्यं भवति । तद्वदग्निरप्युपायवत्सु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टांतः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानंदस्वरूप आत्मा यथा सर्वान् सुखयति । एतस्यैवानं-

दैवो न द्योतमानः सूर्यं इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता। यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्धत्ते। एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृतस्नस्य जगतो धारयिता। सोऽग्निः पृथिवीं पृथिव्यामुपचेति। सर्वेषां प्रियः सन्सर्वगृहादौ निवसति। तत्र दृष्टांतः। हितमित्रो न राजा। हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत्। यथा सर्वजनमित्रो राजा। एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः। न श्वग्निं कश्चन दिष्टे। यश्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितुरङ्के वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तंते। पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकानवतीति भावः। सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कामं योग्यो भवति। तत्र दृष्टांतः। अनवद्यानिंदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्त्रीजाता योषिदिव। स यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति। एवमग्निरपि॥ विश्वधायाः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक चिण्कृतोरिति युक्। मन्क्तृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। उपचेति। चि निवासगत्योः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अनवद्या। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। पतिजुष्टेव। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नारी। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीनंत आद्युदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिषु

ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचन्त ।

क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव ।

विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु शत्रुरहितासु भूमिषु निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धं सततं समिद्भिः प्रज्वलितं कृत्वा सचन्त । अभिमुख्येन सेवंते किंच । अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवंतः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुरन्नप्रकारेण सर्वात्मा भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त । षच समवाये । छांदसो वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । भव । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारेर्धृञ्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमोऽध्यायः ॥

वि पृर्वी अग्ने मघवानो अश्युर्वि सूरयो दर्दतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृर्वीः । अग्ने । मघऽवानः । अश्युः । वि । सूरयः ।

दर्दतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । सऽइथेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे ।

दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृथ्वाऽन्नानि व्यश्युः । व्याप्नुवंतु । त्वयानुग्रहीताः सर्वाण्यन्नानि लभंतां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवंति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छंतो वर्तते ते सर्वं विश्वमायु सर्वं जीवितं व्यश्युः । व्याप्नुवंतु । वयं च समिथेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं वाजमन्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनंतरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विंद्रादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयंतो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्युः । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्या-द्युदात्तत्वं । सनेम । षन षण संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । ऋरिशब्दात्पष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङि-तीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दः अथ इरितीप्रत्ययां-तोऽंतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ।

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयंत द्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया सस्रुरद्रिं ॥६॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः ।
पीपयंत । द्युऽभक्ताः ।
पराऽवतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः ।
समया । सस्रुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्नि-होत्रादिहविषां दोग्ध्र्यो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूध्नीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः । द्युभक्ता । दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्रिताः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः सुमतिमस्मादग्नेः शोभनामनु-ग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमानाः सत्योऽद्रिं समया अद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशादिपस्तुः । विशेषेण गच्छंति प्रवर्तंति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवर्तंतीत्यर्थः । ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वश कांतौ । यङंताच्छानच् । न वश इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति यङो लुक् । छंदस्यु-भयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । अत एव

लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते। स्वादूभ्रीः। स्वात् नित्याभ्रूरंसि यासां। ऊधसोऽनङ्। पा॰ ५. ४. १३१.। इत्यनङादेशः समासांतः। संख्याव्ययादेर्ङीप्। पा॰ ४. १. २६.। इति ङीप्। अमंत्रायामल्लोपोऽन इत्यल्लोपः। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते। पीपयंत। पा पाने। अस्माद्धेतुमर्ण्यन्यचि शाच्छासाह्वेति युक्। ण्यंतात्‌ लिङि च्छेयङादेशादि। चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः। परावतः। परागतात्। दूरं हि परागतं भवति। अस्मिन्नात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे। पा॰ ५. १. ११८.। इति वतिः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वे अ॑ग्ने सुम॒तिं भिक्ष॑माणा दि॒वि श्रवो॑ दधिरे य॒ज्ञिया॑सः।

नक्ता॑ च च॒क्रुरु॒षसा॒ विरू॑पे कृ॒ष्णं च॒ वर्ण॑मरु॒णं च॒ सं धुः॥७॥

त्वे इति॑। अ॒ग्ने॒। सु॒ऽम॒तिं। भिक्ष॑माणाः। दि॒वि। श्रवः॑।

दधि॒रे॒। य॒ज्ञिया॑सः।

नक्ता॑। च॒। च॒क्रुः। उ॒षसा॑। विरू॑पे इति॒ विऽरू॑पे। कृ॒ष्णं।

च॒। वर्णं॑। अ॒रु॒णं। च॒। सं। धु॒रिति॑ धुः॥ ६॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे। अस्थापयन्। अग्निर्देवानामवम इति श्रुतेः। तदनंतरं तादृशे हविर्भिर्यागानुष्ठानाय

विरूपे विविधरूपे उपमोषः कालोपलक्षितमहनीं क्षपा च नक्तं रात्रिं च चक्रुः। अकुर्वन्। एतदेव स्पष्टयति। कृष्णं च वर्णं रात्र्याः श्यामलवर्णमन्धकारमरुणमरोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च सध्रुः। सम्यक् स्थापितवन्तः॥ त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। नक्ता। तेनैव द्वितीयाया डादेशः। उषसा। तेनैव विभक्तेराकारः। धुः। डुधाञ् धारणपोषणयोः। लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। आत इति झेर्जुसादेशः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥

अष्टमीमृचमाह॥

यान्राये मर्तान्त्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम्॥८॥

यान्। राये। मर्तान्। सुसूदः। अग्ने। ते। स्याम।

मघऽवानः। वयम्। च।

छायाऽइव। विश्वम्। भुवनम्। सिसक्षि। आऽपप्रिवान्।

रोदसी इति। अन्तरिक्षम्॥८॥

यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्राये धनाय सुषूदः। अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि। ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम। भवेम। रोदसी द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा उदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसक्षि। सेवसे। अनुग्रहार्थं सर्वं रक्षसीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। छायेव। यथा छत्रादिच्छायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत्॥

राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुषूदः । षूद प्रेरणे । लेटयडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसक्ति । सच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । इदित्वनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

नवमीमृचमाह ॥

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो

अश्युः ॥ ८ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः ।

वीरान् । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः ।

शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वद्भिरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबंधिनोऽश्वान्नृभिरस्मदीयैर्भटैर्नॄन् शत्रुभटान् । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य

रायो धनस्येशानास्स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः संतो व्यश्युः । विशेषेण भुंजतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान् हेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा हेमंतानि धिषीयेति यावेतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंतसंघो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्युः । अश भोजने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥१०॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु ।

मनसे । हृदे । च ।

शकेम । रायः । सुऽधुरः । यमं । ते । अधि । श्रवः ।

देवऽभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नग्ने । एतान्युचथानि तानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वति मतेंऽतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि

सवंतु। ते तव संबंधिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य। [यद्वा शोभनं धूर्वंति दारिद्र्यं हिंसंतीति सुधः। तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शकेम। शक्ता भूयास्म। किं कुर्वंतः। देवभक्तं देवैः संभजनीयं वयो हविर्लक्षणमन्नमधिदधानाः। अन्नस्योपरि धारयंतः। अस्मै हविर्भिर्होमं कुर्वंत इत्यर्थः॥ उचथानि। वच परिभाषणे। रुदिविदिभ्यां ङिदिति विधीयमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति। वच्यादिना संप्रसारणं। जुष्टानि। जुष्टार्पिते च छंदसि नित्यं मंत्रे। पा॰ ६. १. २०९, २१०.। इत्याद्युदात्तत्वं। हृदे। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। शकेम। शक्लृ शक्तौ। लिङ्याशिष्यङ्। सुधुरः। धुर्वी हिंसार्थः। क्विप् चेति क्विप्। राल्लोप इति वकारलोपः। न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः। देवैर्भक्तं देवभक्तं। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः॥

त्रयोदशेऽनुवाक एकादश सूक्तानि। तत्राग्निप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं। तथानुक्रम्यते। अग्निप्रयंतो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं त्विति। अस्यायमर्थः। रहूगणनामा कश्चिदृषिः। तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः। गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं। परमाग्नेयमैंद्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते। सूत्रितं च। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते। आ॰ ४. १३.। इति। आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात्॥ पृष्ठ्यषडहस्य प्रथमेऽहन्येत-

देव सूक्तमाद्यमस्त्रं। सूक्तितं च। उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽ-
ध्याये। आ० ७, १०, । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नये। आरे अस्मे च शृण्वते ॥१

उपऽप्रयंतः। अध्वरं। मंत्रं। वोचेम। अग्नये। आरे।

अस्मे इति। च। शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसारहितमविनाशरहितमग्निष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः। प्रासादविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः। तादृशा वयमग्नये गमनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम। वक्तारो भूयास्मेत्याशास्महे। कीदृशायाग्नये। आरेऽस्मे च शृण्वते। चशब्दोऽप्यर्थ आरेशब्दात्परो द्रष्टव्यः। आरे च दूरेऽपि स्थितानस्माकं स्तुतीः शृण्वते। अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः। वोचेम। ब्रुवो वचिः। लिङ्याशिष्यङ्। वच उमित्युमागमः। शृण्वते। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु। अरक्षद्दाशुषे गयं ॥ २ ॥

यः। स्नीहितीषु। पूर्व्यः। संऽजग्मानासु। कृष्टिषु।

अरक्षत्। दाशुषे। गयं ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्रोहितीषु वधकारिणीषु शत्रुषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत्। रक्षति। तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वेण संबंधः। स्रोहितीषु। स्रिधु क्लेदने। चुरादिः। स्रेधयतीति वधकर्मसु पठितः। स्रेधंते हिंसंते प्रजा अभिरिति स्रेधितयः। कर्त्तरि क्तिन्। तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाविटडीतिनिषेधाभावादिड़ागमः। व्यत्ययेनैकारस्यैकारादेशः। क्तिनो दीर्घश्च। निस्वादाद्युदात्तत्वं। संजग्मानासु। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अरक्षत्। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ्॥

अग्निमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया। प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितं। धिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः। आ॰ २. १६.। इति॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या। सूत्रितं च। प्र मरुद्भः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतव इति॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निर्वृत्रहाजनि। धनंजयो रणेरणे॥३॥

उत। ब्रुवंतु। जंतवः। उत्। अग्निः। वृत्रऽहा। अजनि।

धनंऽजयः। रणेऽरणे॥३॥

अग्निरुदजनि। अरण्योः सकाशादुत्पन्नः। उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवंतु। तमग्निं स्तुवंतु। कीदृशोऽग्निः। वृत्रहा। वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे

सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः सन् धनानां जेता ॥ धनंजयः । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा° ३. २. ४६. । खच् । अरुर्द्विषदजंतस्य । पा° ६. ३. ६७. । इति मुम् । तिङ्स्वरेणांतोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । घञर्थे कविधानं । पा° ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । आम्रेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्यं दूतो असि क्षये वेषिं हव्यानिं वीतये ।

दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्यं । दूतः । असिं । क्षयें । वेषिं । हव्यानिं । वीतयें ।

दस्मत् । कृणोषिं । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि । भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि । गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि । करोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितण्यर्थाल्लट् । अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधींधीत्यादिना मक् । दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । यस्येत्यनुषंगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह॥

तमित्सुहव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो। जना आहुः

सुबर्हिषं॥ ५॥

तं। इत्। सुऽहव्यं। अंगिरः। सुऽदेवं। सहसः। यहो

इति। जनाः। आहुः। सुऽबर्हिषं॥ ५॥

हे सहसो यहो। बलस्य पुत्र। अंगिरः। अंगनादिगुण-युक्ताग्ने। यो यजमानः पूर्वसूक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहव्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदेवतं सुबर्हिषं। बर्हिरिति यज्ञ-नाम। शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः। कथयंति॥ सुहव्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सहसो यहो। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्या-ष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह।

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये। हव्या सुश्चंद्र

वीतये॥ ६॥

आ। च। वहासि। तान्। इह। देवान्। उप। प्रऽशस्तये।

हव्या। सुऽचंद्र। वीतये॥ ६॥

हे सुश्चंद्र शोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्म-त्समीपं प्रशस्तये स्तुतय आवहासि च। आवह प्रापय च।

आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः। वक्षसि। वह प्रापणे। लेट्यडागमः। प्रशस्तये। शंसु स्तुतौ। भावे क्तिन्। नित्त्वं तीदप्रतिषेधः। अनिदितामिति नलोपः। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। स्वयं। छन्दस्यचंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट्॥

सप्तमीमृचमाह॥

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन। यदग्ने यासि दूत्यं॥७॥

न। योः। उपब्दिः। अश्व्यः। शृण्वे। रथस्य। कत्। चन। यत्। अग्ने। यासि। दूत्यं॥७॥

हे अग्ने यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि। प्राप्नोषि। कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योर्गच्छतस्तव रथस्याश्वोऽश्वैरित्यादित उपब्दिः शब्दार्थः शब्दो न शृण्वे। न श्रूयते। रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः। योः। या प्रापणे इत्यस्मात् यो द्वे च। उ॰ १. २१.। इत्यौणादिकः डुप्रत्ययः। बहुलवचनाद्द्विर्भावाभावः। उपब्दिरित्येतत् खोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या। तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं [अशब्दमुपब्दिमत्। तै॰ प्रा॰ २. ११.। इति। शृण्वे। श्रु श्रवणे। कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति श्नुप्रत्ययेन शृः आभावश्च। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः॥

अष्टमोमृचमाह ॥

त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्रयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति । हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् त्वोत-स्त्वयातो रक्षितो वाज्यन्नवान् अह्रयो लज्जारहितः । एवंभूतः सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्रयः । ह्री लज्जायां जिह्रेतीति ह्रयः । न ह्रयोऽह्रयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाशृ दाने । दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवासिसि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥९॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवासिसि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरो-डाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रौढं धनं विवासिसि गमयितुमिच्छसि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमत् । अतिशयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ॥ सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवासिसि । वा

गतिगंधनयोः। सनि द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं। दाशुषे। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः॥

जुषस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं। अनुक्रांतं च। जुषस्व पंचेति। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः। प्रथमा स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता। सूत्रितं च। प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं। आ॰ ३.४. इति॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं। हव्या जुह्वान आसनि॥ १॥

जुषस्व। सप्रथःऽतमं। वचः। देवप्सरःऽतमं। हव्या। जुह्वानः। आसनि॥ १॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व। सेवस्व। कीदृशं। देवप्सरस्तमं। देवानां प्रीणयितृतमं। किं कुर्वन्। आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि जुह्वानः प्रक्षिपन्। इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि यथा मा भुवन् तथैव त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः॥ देवप्सरस्तमं। प्सृ प्रीतिचलनयोः। देवान् प्सरति प्रीणयतीति देवप्सराः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। सकारपकारयो

स्थानविपर्ययः। अतिशयेन देवपरा देवपरस्तमः। जुह्वानः।
जुहोतेर्व्यत्ययेन शानच्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं।
आसनि। पद्दन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अर्धा ते अंगिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं। वोचेम ब्रह्म

सानसि॥ २॥

अर्ध। ते। अंगिरःऽतम। अग्ने। वेधःऽतम। प्रियं।

वोचेम। ब्रह्म। सानसि॥ २॥

हे अंगिरस्तम। अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त। यद्वा।
अंगिरसां वरिष्ठ। वेधस्तम। वेधा इति मेधाविनाम।
अतिशयेन मेधाविन्नग्ने। अधानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं
प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम। वक्तारो भूयास्म॥
वोचेम। लिङ्याशिष्यङ्। वच उमित्युमागमः। सानसि। वन
षण संभक्तौ। सानसिवर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययांतो निपात्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः।

को ह कस्मिन्नसि श्रितः॥ ३॥

कः। ते। जामिः। जनानां। अग्ने। कः। दाशुऽअध्वरः।

कः। ह। कस्मिन्। असि। श्रितः॥ ३॥

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा
दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने ।
शंऽतमा । का । मनीषा ।
कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षं । ते । आप । केन । वा । ते ।
मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत्। कीदृशमुपगमनं भवेत्। न क्वाप्यस्ति। तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः। मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत्। तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः। को वा यजमानो यज्ञैस्तव संबंधिभिर्यागैर्दक्षं हविः बलं वा पर्याप। पर्याप्नोत्। न कोऽपीत्यर्थः। तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः। उपगमनादिकं तावदास्तां। तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह। केनेति। हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम। हवींषि प्रयच्छाम। तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः। उपेतिः। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। वराय। वृञ् वरणे। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। भुवत्। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः। दक्षं। दक्ष वृद्धौ। भावे करणे वा घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह ॥

एह्यग्न इह होता नि षीदादब्धः सु पुरएता भवा नः ।
अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः ।
सु । पुरःऽएता । भव । नः ।
अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ।
यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने । एहि । आगच्छ । इह । अस्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गंता सु भव । सुष्ठु भव । यस्मात्त्वमदब्धः । राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि । तादृशं त्वा विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिंद्रादीन्यज । हविर्भिः पूजय ॥ निषीद । सदेरप्रतेरिति षत्वं । सौमनसाय । सुमनसो भावः सौमनसं । तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यण्प्रत्ययः । स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा हायनांतयुवादिभ्योऽण् । पा° ५. १. १३० । इति भावेऽण् । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा ।
अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा
सुदाव्ने ॥ २ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव ।
यज्ञानां । अभिशस्तिऽपावा ।
अथ । आ । वह । सोमऽपतिं । हरिऽभ्यां । आतिथ्यं ।
अस्मै । चकृम । सुऽदाव्ने ॥ २ ॥

हे अग्ने विद्वान्सर्वज्ञस्त्वं राक्षसान् सु धक्षि । प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावाभिशस्तेर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिंद्रं हरिभ्यां तदीयाभ्यामश्वाभ्यामावह । अस्मद्यज्ञं प्रापय । आगतायास्मै सुदाव्ने शोभनस्य फलस्य दात्र इंद्रायातिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चकृम । कुर्मः ॥ धक्षि । दह भस्मीकरणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा । शसु हिंसायां । अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् । अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा । पा रक्षणे । आतो मनिन्क्वनि वनिप् । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदाव्ने । पूर्ववद्दातेर्वनिप् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।
वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयंतर्जनितर्वसूनां ॥४॥

प्रजाऽवता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे ।
नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।
वेषि । होत्रं । उत । पोत्रं । यजत्र । बोधि । प्रऽयंतः ।
जनितः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया ज्वालया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निषत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयाग्ने होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि । कामयस्व । वसूनां धनानां प्रयंत । प्रकर्षेण नियंतः । वसून्यस्मदायत्तानि कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पद्दन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । ह्वो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि । बुध अवगमने । अस्माण्ण्यंताच्छंदस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । हुझल्भ्यो हेर्धिः । धातोरत्यलोपश्छांदसः । हेरपित्त्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे। यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः। आ० ३. ७.। इति॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन्।
एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व॥ ५॥

यथा। विप्रस्य। मनुषः। हविःऽभिः। देवान्। अयजः। कविऽभिः। कविः। सन्।
एव। होतरिति। सत्यऽतर। त्वं। अद्य। अग्ने। मंद्रया। जुह्वा। यजस्व॥ ५॥

कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः। एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतर अतिशयेन सत्य मार्गो अग्ने त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मंद्रया हर्षयित्र्या जुह्वा होमसाधनभूतया स्रुचा यजस्व। देवान्हविर्भिः पूजय॥ मनुषः। मन ज्ञाने। बहुलमन्यत्रापीति मनेरुसिप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः॥

कयेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं वेत्रुभं गोतमस्यार्षमाग्नेयं। अनुक्रांतं च। कयेति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहास्य सूक्तविनियोगः॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।
यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।
यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्नये कथा दाशेम । कथं हवींषि दद्याम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्मै भामिने तेजस्विनेऽग्नये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्युच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि वक्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति । हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्नये कथा दाशेमेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । था हेतौ च छंदसीति थाप्रत्ययः । भामिने । भा दीप्तौ । अर्तिस्तुस्वादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा

कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शंऽतमः । ऋतऽवा । होता । तं ।

ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति ।

मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयं तमू तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान्वेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवंतीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेट्याडागमः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । सकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः। हि। क्रतुः। सः। मर्यः। सः साधुः। मित्रः न।

भूत्। अद्भुतस्य। रथीः।

तं। मेधेषु। प्रथमं। देवऽयन्तीः। विशः। उप। ब्रुवते। दस्मं। आरीः ॥ ३ ॥

स ह्यग्नि क्रतुः कर्मणां कर्ता। स एव मर्यो मारयिता विघ्नस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत्। भवति। तत्र दृष्टान्तः। मित्रो न। तथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत्। एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते। स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति। कीदृश्यो विशः। दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीरागच्छन्त्यः। भजन्त्य इत्यर्थः। मर्यः मृङ् प्राणत्यागे। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्दसि निष्टर्क्येत्यादौ निपातनाद्यत्। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। देवयन्तीः। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। आरीः। ऋ गतौ। जनिघसिभ्यामिण् इति बहुलग्रहणादस्मादपीण्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं।

चतुर्थीमृचमाह ॥

स नो॑ नृ॒णां नृत॑मो रि॒शादा॑ अ॒ग्निर्गिरोऽव॑सा वेतु धी॒तिं

तना॑ च॒ ये म॒घवा॑नः॒ शवि॑ष्ठा॒ वाज॑प्रसूता इ॒षय॑न्त

मन्म॑ ॥ ४ ॥

सः । नः॒ । नृ॒णाम् । नृऽत॑मः । रि॒शादाः॑ । अ॒ग्निः । गिरः॑ ।

अव॑सा । वे॒तु॒ । धी॒तिम् ।

तना॑ । च॒ । ये । म॒घऽवा॑नः । शवि॑ष्ठाः । वाज॑ऽप्रसूताः ।

इ॒षय॑न्त । मन्म॑ ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतॄणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशाद

रिशानां शत्रूणामत्ता भक्षयिता । यद्वा रिशतां हिंसतामसित

निरसिता । एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवस

हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि

च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघवान

धनवन्तः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च सन्तो वाजप्रसूताः प्रसू

प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा मन्मास्मदीयं मनन

स्तोत्रमिषयन्त । इषयन्ति । ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति

तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ

चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदा

त्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस

सुपां सुलुगित्याकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं

शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधेति मत्वर्थीय

गिनिः । तत आतिशयनिक इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्माण्यंताच्छांदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाणौ लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।

पंचमीमृचमाह ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रेभिर्मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा । तान्पीनपाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदोत्येव । एवं समस्तघर्मचरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमाचिकित्वान् । आ समंताज्जानन् पुष्टिं याति । पोषं प्राप्नोति । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥

गोतमेभिः । ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति विहितस्याणोऽत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । पा० २. ४. ६५. । इति बहुषु लुक् । अस्तोष्ट । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिण्भावश्छांदसः । पीपयत् । पा पाने । ण्यंतात् लुङि चङ्यडादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । ञित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रं । तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गोतमं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि
प्र णोनुमः ॥ १ ॥
अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे ।
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः । एवंभूताग्ने त्वा त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्याभिमुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि त्वां द्युम्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मंत्रैरभि प्रणोनुमः । आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः । नोनुमः । णु स्तुतौ । अस्माद्यङ्लुगंताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

यं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकाम ।

दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति । परिचरति । तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस उपतापे परिचरणे च । कंड्वादिः ।

तृतीयामृचमाह ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वद्धवामहे ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । हवामहे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव हवामहे । आह्वयामः ।

शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अंगिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा वृत्रहंतमं यो दस्यूँरवधूनुषे ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमं । यः । दस्यून् ।

अवऽधूनुषे । द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुषे । अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहंतमं वृत्राणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां द्युम्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहंतमं । अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाद्घस्य ।(पा॰ ८.२.१७.) इति तमपो नुट् । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यकारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम। रहूगणाः। अग्नये। मधुऽमत्। वचः।
द्युम्नैः। अभि। प्र। नोनुमः॥ ५॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति। रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा अग्नये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम। प्रावादिष्म। तद्वचनरूपैर्द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः। आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं। रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्षं। अत्रानुक्रम्यते। हिरण्यकेशो द्वादशाद्यो त्र्यचौ त्रैष्टुभौष्णिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमायेति। पूर्ववद्गायत्रं त्विरयुक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं। एतासांतु विशेषः। आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः। द्वितीयस्त्वौष्णिहः। प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता। शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः। सूत्रितं च। हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते। आ॰४. १३. । इति॥ कारीरीष्टावग्नेर्धाम च्छदो हिरण्यकेश इति द्वे अभी याज्यानुवाक्ये। सूत्रितं च। हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्वा विद्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिश्रितं। आ॰ २. १३. । इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान्।
शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः॥१॥

हिरण्यऽकेशः। रजसः। विऽसारे। अहिः। धुनिः।
वातःऽइव। ध्रजीमान्।
शुचिऽभ्राजाः। उषसः। नवेदाः। यशस्वतीः। अपस्युवः।
न। सत्याः॥ १॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः। सुवर्णवद्दीप्यमानज्वालो वा। अहिरागत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः। एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघाद्विगमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघावस्थानानि निर्गमयितुं जानाति। उषस उषोदेवता नवेदाः। न विदंति इति नवेदाः। मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानंतीत्यर्थः। अत्रापि दृष्टांतः। यशस्वतीर्यशोयुक्ता अपस्युवोऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन इच्छंत्यः सत्या अवितथारंभा न। एवंभूताः प्रजा इव। अथवो-षसामसाधनेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निंद्यंते। न हि निंदा निंद्यं निंदितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात्॥ ध्रजीमान्। ध्रज गतौ। इन् सर्वधातुभ्य इति भाव इन्प्रत्ययः। ततो मतुप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्व इनो नित्त्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्व। नवेदाः। नञ्पूर्वाद्विदेः पचाद्यच्। नभ्राण्नपा-

दित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। अपत्युवः। अयसशब्दात् प्र थामनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ्॥

द्वितीयामृचमाह॥

आ ते सुपर्णा अमिनंतँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा॥२॥

आ। ते। सुऽपर्णाः। अमिनंत। एवैः। कृष्णः। नोनाव।
वृषभः। यदि। इदं।
शिवाभिः। न। स्मयमानाभिः। आ। अगात्। पतंति।
मिहः। स्तनयंति। अभ्रा॥२॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गंतृभिर्मरुद्भिः सहामिनंत। आ समंतान्मेघं हिंसंति। वर्षणार्थं ताडयंति। अनंतरं कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव। भृशं शब्दमकरोत्। यदि यदेदमीदृशं कर्म तदाभीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरद्भिर्वैद्युताद्भिर्वा सहागात्। वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति। तदनंतरं मिह आपः पतंति। दिवः सकाशात्प्रसृष्टा भवंति। अभ्राण्यब्भिः पूर्णा मेघाः स्तनयंति। इतस्ततः शब्दं कुर्वंति॥ अमिनंत। मीञ् हिंसायां। क्र्यादिकः। व्यत्ययेनांतादेशः। ईर्यां एवा-दित्वात्प्रकृतिभावः। अपोऽप्रग्रहस्य। पा॰ ८, ४, ५७,।

इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगंतात्लिट्यामंत्र इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । श्वयमानाभिः । श्विड् वर्धने । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयंति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । चरंति स्तनयंतीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।
अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृंचंत्युपरस्य योनौ ॥३॥

यत् । ईं । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृंचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीं यदायमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोविकारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् । आप्यायितं च जगदृतस्योदकस्य संबंधिभी रजिष्ठैर्ऋजुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते । तदानीमर्यमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गंता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृंचंति । वृष्ट्युदकस्याच्छादक प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयंति । उद्घाटयंतीति यावत् । पियानः । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । धात्वोर्व्यत्ययेन पीभावः । अनुदात्ते त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः

ध्रियते। रजिष्ठः ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोश्छंदसि। पा० ६. ४. १६२.। इत्यकारस्य रत्वं। टेरिति टिलोपः। पृंचंति। पृची संपर्के। रौधादिकः।

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावौष्णिहे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र ऋचः। सूत्रितं च। अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने। आ० ४. १३.। इति॥

तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह।

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः॥ ४॥

अग्ने। वाजस्य। गोऽमतः। ईशानः। सहसः। यहो इति।

अस्मे इति। धेहि। जातऽवेदः। महि। श्रवः॥ ४॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येशान ईश्वरस्त्वमसि। अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितर्वाग्ने महि प्रभूतं श्रवोऽन्नं धेहि स्थापय॥ सहसो यहो। परांगवद्भावादामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते। अस्मे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः॥

पंचमीमृचमाह ।

स इ॑धानो वसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒ळेन्यो॑ गि॒रा ।

रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इ॒धा॒नः । वसुः॑ । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒ळेन्यः॑ । गि॒रा ।

रे॒वत् । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेळेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्बहुभिरनीकस्था-नीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने। अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । ञि इंधी दीप्तौ । ताच्छी-लिकश्चानश्। बहुलं छंदसीति श्नमो लुक् । ईळेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक एन्यप्रत्ययः । रेवत् । रयिर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

षष्ठीमृचमाह ।

क्षपो॑ राजन्नु॒त त्मनाग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोषसः॑ ।

स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑ ॥ ६ ॥

क्षपः॑ । रा॒ज॒न् । उ॒त । त्मना॑ । अग्ने॑ । वस्तोः॑ । उ॒त । उ॒षसः॑ ।

सः । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ॒ । र॒क्षसः॑ । द॒ह॒ । प्रति॑ ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने चपः । चपय । राक्षसादीन् । स्वकीयैः पुरुपैर्वाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्बाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोषसः । उषःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्णमुखाग्ने रक्षसो राक्षसाञ्जप्रकारेण चपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किंचिदवशिष्यमित्यर्थः ॥ चपः । चपि चांत्यां । लोडर्थे छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोप । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा॰ ३, ४, ७४, । अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा क्षांतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययस्य । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे च्छंदस्यवा नो अग्न इत्याद्याः षड़ृचः । सूत्रितं च । अवा नो अग्न इति षद्भिर्मीळे ऽग्निं दूतं । आ॰ ४, १३, । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

षट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।

विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

अग्ने । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि ।

विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गायत्रीछंदस्कस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्ष ॥ अवा । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं ।

विश्वासु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसहं । वरेण्यं ।

विश्वासु । पृत्ऽसु । दुस्तरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रासाहं । सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं ॥ सर्वैर्वरणीयं । विश्वासु । पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरं । शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं । सत्रासाहं । छंदसि सह इति णिः । वरेण्यं । वृङ एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्या प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्ने इति । सूत्रितं च । आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने सुचेतुना । आ॰ २. १०. । इति । सत्रापिद्वयर्थ्योऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च । जीवातुमंतौ सद्योत्सर्पस्याः । आ॰ २. १८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो॑ अग्ने सुचे॒तुना॑ र॒यिं वि॒श्वायु॑पोषसं ।

मा॒र्डी॒कं धे॑हि जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

आ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽचे॒तुना॑ । र॒यिं । वि॒श्वायु॑ऽपोषसं ।

मा॒र्डी॒कं । धे॒हि॒ । जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमाधेहि । आस्थापय । कीदृशं । मार्डीकं । मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । चिती संज्ञाने । औणादिक उप्रत्ययः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायुपोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । तत्पुष्णातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्छांदसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पू॒तास्ति॒ग्मशो॑चिषे॒ वाचो॑ गोतमा॒ग्नये॑ ।

भर॑स्व सु॒म्नयु॒र्गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मऽशो॑चिषे । वाचः॑ । गो॒त॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ।

भर॑स्व । सु॒म्नऽयुः । गिरः॑ ॥ १० ॥

हे गोतम युक्तद्रवः सुम्नयुः सुम्नं धनमाक्षन् इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्नये पूताः शुद्धा वाचोऽन्नं गुणान् सम्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभरस्व। प्रकर्षेण संपादय॥ तिग्मशोचिषे। तिज निशाने। युजिरुचितिजां कुत्वं चेति मक्। तिग्मानि शोचींषि यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुम्नयुः। सुम्नशब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥

एकादशीमृचमाह॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः।

अस्माकमिद्वृधे भव॥११॥

यः। नः। अग्ने। अभिऽदासति। अंति। दूरे। पदीष्ट।

सः। अस्माकं। इत्। वृधे। भव॥११॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति। उपक्षपयति। स शत्रुः पदीष्ट। पततु नश्यतु। त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव। अभिदासति। दसु उपक्षये। अस्मादेण्यंताल्लेटि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाच्चेरनिटीति णिलोपः। अंतिकादित्लोपो बहुलमिति वक्तव्यमंत्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः। वृधे। वृधु वृद्धौ। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं।

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति ।

होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यद्वा निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षडृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं पंक्तिछंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्था षोडैंद्रं पांक्तं हि । हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिछंदस्के ॥ पृष्ठ्यषडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अपितासोस्या इंद्र पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ॰ ७. १२. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं । इत्था हि सोम इन्मद उभे यदिंद्र रोदसी इति । महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष इत्था हीत्येका ।

तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । इत्था हि सोम इन्मद इति पंक्तिरिति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।
शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु
स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः ।
अहिं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवन्निंद्र । इत्था हि । इत्थमेव । अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं । अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृत्रं निःशशाः । निःशेषेणाशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टौ । लङि लुकि धातोर्बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् इति यक् । तत्र हि राजन् इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । कर्मधारये राज्यं । पा० ६, २, १३०, । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामदद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।
येना वृत्रं निरद्भ्यो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्ननु स्वराज्यं ॥२॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः ।
सुतः ।
येन । वृत्रं । निः । अत्ऽभ्यः । जघंथ । वज्रिन् । ओजसा ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्षकारी । श्येनाभृतः । श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्रवन्निंद्र येन सोमेन सामर्थ्येनौजसा बलकरेणाद्भ्योऽन्तरिक्षसकाशाद्वृत्रं निर्जघंथ । हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षे । अस्माण्णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । अद्भ्य । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८. । इति पकारस्य तत्वं । जघंथ । क्रादिनियमप्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वत इति प्रतिषेधः । *अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।* यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।
इंद्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।
इंद्र । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। अभीहि। हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि। प्राप्य च धृष्णुहि। तान् शत्रूनभिभव। ते तव वज्रो न नियंसते। शत्रुभिर्न नियम्यते। अप्रतिहतगतिरित्यर्थः। तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणामस्मकमभिभावकं। हि यस्मादेवं तस्माद्वृत्रमसुरं मेघं वा हन। जहि। ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयः। हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः। अन्यत्समानं। यंसते। यमेः कर्मणि लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। लेटोडाटावित्यडागमः। हनः। लोडर्थे छांदसो लङ्। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः। जयाः। जयतेर्लेट्याडागमः। पूर्ववत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

निरिंद्र भूम्या अधि वृत्रं जंघंथ निर्दिवः ।
सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इंद्र । भूम्याः । अधि । वृत्रं । जघंथ । निः । दिवः ।
सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ४ ॥

हे इंद्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृत्रं निर्जघंथ । नि.शेषेण हतवानसि । तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृत्रादकान्यवसृज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।
अभिक्रम्याव जिघ्नतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु
स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीळितः ।
अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ५ ॥

हीळित. क्रुद्ध इंद्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं

कंपमानस्य वृत्रस्य सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणावजिघ्रते। प्रहरति। किं कुर्वन्। अपो वृष्ट्युदकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन्। प्रेरयन्॥ दोधतः। धुञ् कंपने। अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्यल्लोपयलोपौ। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। जिहृतः। हेडृ होडृ अनादरे। हेडृत इत्येतस् म्युमतिकर्मसु पठितं। अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्येकारः। जिघ्रते। हंतेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। इदित्युत्तरो बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। समीय। सृ गतौ। अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः। निस्वादाद्युदात्तत्वं।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पञ्चोनत्रिंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा।
मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यं॥ ६॥

अधि। सानौ। नि। जिघ्नते। वज्रेण। शतऽपर्वणा।
मंदानः। इंद्रः। अंधसः। सखिऽभ्यः। गातुं। इच्छति।
अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं॥ ६॥

इंद्र. शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि निजिघ्नते। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी। समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति। स इंद्रो मंदानो मंदमानः

स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽधमो-ऽधमस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति। अन्यत्पूर्ववत्॥ मंदानः। मदि स्तुतौ। कर्मणि शानचि यक्। छंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक एवोदात्तत्वं। अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते॥

सप्तमीमृचमाह॥

इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं।
यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु
स्वराज्यं॥ ७॥

इंद्र। तुभ्यं। इत्। अद्रिऽवः। अनुत्तं। वज्रिन्। वीर्यं।
यत्। ह। त्यं। मायिनं। मृगं। तं। ऊं इति। त्वं।
मायया। अवधीः। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं॥ ७॥

अद्रिरिति मेघनाम। हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवन्निंद्र तुभ्यमित्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तवैव वीर्यं सामर्थ्य-मनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं। यद्यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्यं तं प्रसिद्धं वंचयितारं। लोकोपद्रव-कारिणमित्यर्थः। मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृत्रं त्वमपि माययैवा-वधीः। हतवानसि। अनुत्तं। नसत्तनिषत्तेति निपातनाच्छिद्रान-

त्वाभावः । अवधोः । हंतेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लिचि वृद्ध्यभावः ।

अष्टमीमृचमाह ॥

वि ते वज्रा॑सो अस्थिरन्नव॒तिं ना॒व्या॒३॒॑ अनु॑ ।
म॒हत्त॑ इंद्र वी॒र्यं॑ बा॒ह्वोस्ते॒ बलं॑ हि॒तमर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥८॥

वि । ते । वज्रा॑सः । अ॒स्थि॒र॒न् । न॒व॒तिम् । ना॒व्याः॑ । अनु॑ ।
म॒हत् । ते॒ । इं॒द्र॒ । वी॒र्य॑म् । बा॒ह्वोः । ते॒ । बल॑म् । हि॒तम् ।
अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव वज्रासो वज्रास्तवत्कायाद्विनिर्गतान्यायुधानि नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका स्रवंत्यः निरुद्धा नदीरनुलक्ष्य व्यस्थिरन् । विविधमस्थिषत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किंच । इंद्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं । व्यत्ययेन झस्य रनादेशः । नाव्याः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । बाह्वोः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

इंद्रः । वृत्रस्य॑ । तवि॑षीं । निः । अहन् । सह॑सा । सह॑ः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं॑ । वृत्रं । जघन्वान् । असृजत् ।

अर्चन् । अनु॑ । स्वराज्य॑ ॥ १० ॥

इंद्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन्। हतवान्। सहसा सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन्। अस्येंद्रस्य तत्पौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं। यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान्। हत्वा च तन्निरुद्धा अपोऽसृजत्। तस्माद्बलान्निरगमयत्। अन्यत्पूर्ववत्॥ पौंस्यं पुंम् अभिवर्धने। चुरादिः। अचो यदिति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। जघन्वान्। छंदसि लिटः क्वसुः। विभाषा गमहनविदेतीटो विकल्पादभावः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य घत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही।

यदिंद्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु

स्वराज्य॑ ॥ ११ ॥

इमे इति॑ । चित् । तव॑ । मन्यवे॑ । वेपे॑ते इति॑ । भियसा॑ ।

मही इति॑ ।

यत् । इंद्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रं । मरुत्वान् । अवधीः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

सद्यो महत्यावपि इमे द्यावापृथिव्यावपि हे इंद्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाद्भियसा भीत्या वेपेते । कंपते । हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमोजसा बलेन यद्यदा वृत्रमवधीः । तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपितामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपृ कंपने । भियसा । ञिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेपसा न तन्यतेंद्रं वृत्रो वि बीभयत् ।
अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यं ॥१२॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इंद्रं । वृत्रः । वि । बीभयत् ।
अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृत्र इंद्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विबीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन न विबीभयत् । अपि च । इंद्रेण विसृष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिर्धाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृत्रमभ्यायत । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन शब्दे । ऋतन्यंजीव्यादिना तनोतिर्विधीयमानो यतुद् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं ।

बीभयत्। ञिभी भये। हेतुभयाभावादिभितेर्हेतुभये। पा० ६. १. ५६.। इत्यात्वाभावः। छांदसे लुङि च्लेश्चङादि। प्रायत। पय पय गतौ। भौवादिरात्मनेपदी॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः।
अहिमिंद्र जिघांसतो दिवि ते बद्बधे शवोऽर्चन्ननु
स्वराज्यं॥१३॥

यत्। वृत्रं। तव। च। अशनिं। वज्रेण। सम्ऽअयोधयः।
अहिं। इंद्र। जिघांसतः। दिवि। ते। बद्बधे। शवः।
अर्चन्। अनुं। स्वऽराज्यं॥१३॥

हे इंद्र यदा वृत्रं तव हननार्थं तेन सृष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः। सम्यक् प्राहार्षीः। तदानीमहिमागत्य हतारं वृत्रं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्बधे। बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत्। शिष्टं पूर्ववत्॥ जिघांसतः। हंतेरिच्छार्थे सन्यज्झनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं। बद्बधे बध बंधने। कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते।
त्वष्टा चित्तव मन्यव इंद्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं॥१४॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च ।

रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्र । वेविज्यते । भिया ।

अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निंद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्थाः । तिष्ठतेः क्विप् चेति क्विप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अनुदात्तेत्त्वं धातुप्रकृतिस्वरेण यङ एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नहि नु यादधीमसींद्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु

स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्रं । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं ।

दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यांतं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीसमि वयं न खलु गच्छामः। यतो वयमशक्ताः। पर इत्येतदकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे। परो दिवा पर एनेति यथा। परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात्। न कोऽपीत्यर्थः कस्मादिति चेत्। उच्यते। तस्मिन्निति। यस्मात्तस्मिन्निंद्रे देवा नृम्णं धनं। उत अपि च क्रतुं वीर्यं कर्मौजांसि बलानि संदधुः। स्थापयां चक्रुः। तस्मादित्यर्थः। यात्। या प्रापणे। अस्माल्लटः शतृ। सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक्। अधिसमि इणं गतौ। इदंतो मसिः। वीर्या। सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः।

षोडशीमृचमाह।

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम्॥

याम्। अथर्वा। मनुः। पिता। दध्यङ्। धियम्। अत्नत।
तस्मिन्। ब्रह्माणि। पूर्वऽथा। इंद्रे। उक्था। सं
अग्मत। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं॥ १६॥

अथर्वनामक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुः दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमत्नत यज्ञमातन्वत। अकुर्वन्। तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हवींषि संचयान्यन्नान्यथवा शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निंद्रे समग्मत। समगच्छंत। तत्र दृष्टा

पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा पूर्वाणि स्तोत्राणि चेंद्रेण संगच्छंते तद्वत् । य इंद्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन् । अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं । प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अतत । तनु विस्तारे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीतीवार्थे पूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ववक्षुः । ग्रीन्श्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । समग्मत । समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।
धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याख्यातानि । इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषेरन्यत्वादृषिरिति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पांक्तं चोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं । यत्रादेशपरिभाषयेंद्रो देवता । पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यमस्त्विदं सूक्तं । सूत्रितं च । मेदं ऋभ्वेंद्रो मदाय मत्वा मदाय इति निष्केवल्यं । आ॰ ७. १२. । इति ॥ आरंभणीये चातुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः अत्र इंद्रो मदायेत्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । स्तोत्रियाणामिति खंडे सूत्रितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिः । आ॰ ७. ४. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो मदायेत्येषा शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सुददोहाः ।

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र

नोऽविषत्॥ १॥

इंद्रः। मदाय। ववृधे। शवसे। वृत्रऽहा। नृऽभिः।

तं। इत्। महत्ऽसु। आजिषु। उत। इं। अर्भे।

हवामहे। सः। वाजेषु। प्र। नः। अविषत्॥ १॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता। यद्वा। आवरकाणां शत्रूणां हंतेंद्रो मदाय हर्षार्थं शवसे। बलनामैतत्। बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्वावृधे। स्तोत्रशस्त्रहव्याभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव। स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते। तमित्तमेवेंद्रं महत्सु प्रभूतेष्वाजिषु संग्रामेषु हवामहे। अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे। उत अपि चेमेनमर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे। अस्माभिराहूतः स चेंद्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान् प्राविषत्। प्रावतु। प्रकर्षेण रक्षतु॥ वावृधे। वृधेः कर्मणि लिट्। संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयते। नृभिः। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः। हवामहे। ह्वयतेर्लटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। अपि गुणावादेशौ। अविषत्। अव रक्षणे। लेट्यडागमः।

इतश्च लोप इतीकारलोपः। सिब्बहुलं लेटीति सिप्। तस्मादधातुकत्वादिडादिलक्षण इट्॥

द्वितीयामृचमाह॥

अभि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु॥ २॥

असि। हि। वीर। सेन्यः। असि। भूरि। पराऽददिः।

असि। दभ्रस्य। चित्। वृधः। यजमानाय। शिक्षसि।

सुन्वते। भूरि। ते। वसु॥ २॥

हे वीर मतृबीपघ्नकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि। सेनार्हो भवसि। त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवतीत्यर्थः। हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं मघवा धनं पराददिः। परादाता। मघवा पराङ्मुखं यथा भवति तथा दातासि। भवसि। दभ्रस्य चित्। अल्पनामैतत्। अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि। तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि। अपेक्षितं धनं ददासि। शिक्षतिर्दानकर्मा। यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्माद्दास्यतीति भावः॥ पराददिः। डुदाञ् दाने। आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचने ञलोपः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। वृधः। तृषिवृधादिरुपधलक्षणः कः। सुन्वते। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इंद्र

वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ ।

दधः । अस्मान् । इंद्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेंद्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातं । गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदीरते । उद्गच्छंति । उत्पद्यंते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इंद्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वंतं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरंतं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि । यतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इंद्रास्मान्मदीयान्राज्ञो वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ ।

आदादिकः। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरं एवं शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। धना। सुपां सुलुगिति डादेशः। युक्ष्वा। युजिर् योगे। अंतर्भावितण्यर्थाल्लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। इनः। इंतेर्लोटि सिप्यडागमः। इनश्च दधयेति धायसतोवेयादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघात-प्रतिषेधः। वसो। लिंगव्यत्ययः। दधः। दध धारणे। लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

क्रत्वा महाँ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे

हस्तयोर्वज्रमायसं॥४॥

क्रत्वा। महान्। अनुऽस्वधं। भीमः। आ। ववृधे। शवः।

श्रिये। ऋष्वः। उपाकयोः। नि। शिप्री। हरिऽवान्।

दधे। हस्तयोः। वज्रं। आयसं॥४॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इंद्रोऽनुष्वधं। स्वधेत्यन्ननाम। स्वधायां। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः। शव आत्मीयं बलमाववृधे। आभिमुख्येन प्रावर्धयत। तदनंतरमृष्वो

दर्शनीयः शिप्रो। शिप्रे हनू नासिके वा। तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इंद्र उपाक्रयोः। श्रांतकनामैतत्। समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्वा द्वोरायसमयोमयं वज्रं शिये संपदर्थं निदधे। निदधाति। स्थापयति। सोमपानेन हृष्टः प्रबल इंद्र शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः॥ श्रत्वा। जनादिषु छंदसी वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः। आयसं। तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः॥

पंचमीमृचमाह॥

आ पंप्रौ पार्थिवं रजो बद्बधे रोचना दिवि।
न त्वावाँ इंद्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ॥५॥

आ। पप्रौ। पार्थिवं। रजः। बद्बधे। रोचना। दिवि।
न। त्वाऽवान्। इंद्र। कः। चन। न। जातः। न।
जनिष्यते। अति। विश्वं। ववक्षिथ॥५॥

इंद्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबंधि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोकं चापप्रौ। आपूरयति। तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्बधे। बबंध। स्थापितवान्। अतो हे इंद्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति। न च जनिष्यते। उत्पत्स्यमानोऽपि नास्ति। तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिपर्याप्य। अतिशयेन वोढुमिच्छसि। सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः॥ पप्रौ। प्रा पूरणे। लिट्यात औ णलः। पा० ७, १ ३४.। इत्यौकारादेशः।

पार्थिवं। पृथिव्या आञावित्यञ्प्रत्ययः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। रजः। रंजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं। रंज रागे। भूसुनि रंजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः। बद्धे। बध बंधने। लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः। एकहल्मध्यगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपि न स्तः। पादादित्वान्निघाताभावः। त्वावान्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप्। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। अवक्षियः। यक्ष प्राप्तौ। अस्यादिभ्यःसनि सन्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभावः। सनंताच्छिव्यसमंच इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे।

इंद्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भजा भूरि ते वसु भक्षीय तव

राधसः॥ ६॥

यः। अर्यः। मर्तऽभोजनं। पराऽददाति। दाशुषे।

इंद्रः। अस्मभ्यं। शिक्षतु। वि। भज। भूरि। ते। वसु।

भक्षीय। तव। राधसः॥ ६॥

अर्यः स्वामी पोलयिता य इंद्रो मर्तभोजनं सर्वमनुष्योपभोग्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय। पराददाति प्रयच्छति। स इंद्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु। तादृशमन्नं ददातु। अथ शिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं। हे इंद्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज। विभक्तं कुरु। यतस्ते तव वसु धनं भूरि

बहुलमसंख्यातं। अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय। भजेय। प्राप्नुयां ॥ पराददाति। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। दाश्वे। दाशृ दाने। दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपात्यते। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। भक्षीय। भज सेवायां। प्रार्थनायां लिङि तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छबभावः। सलोपाभावश्च। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे मदे हि नो ददिरिति विकल्पितोऽनुरूपस्तृचः। होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं। मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये। आ० ७. ४.। इति ॥

हचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुक्रतुः।

सं गृ॑भाय पु॒रू श॒तोभ॑याह॒स्त्या वसु॑ शिशी॒हि रा॒य आ भ॑र ॥ ७ ॥

मदेऽमदे। हि। नः। ददिः। यूथा। गवां। ऋजुऽक्रतुः।

सं। गृभाय। पुरु। शता। उभयाहस्त्या। वसु। शिशीहि। रायः। आ। भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुः सुकर्मा स इंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिष्टि। गवां यूथानां दाता खलु। हे इंद्र स त्वं पुरु पुरूणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि। अपरिमितानीत्यर्थः। वसु वसूनि धनान्युभयाहस्त्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय। अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण। शिशीहि। अस्मांस्तीक्ष्णान् कुरु। निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः। रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्याभर। आहर प्रयच्छ। ददिः। डुदाञ् दाने। आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः। यूथा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। गवां। सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। गृभाय। ग्रह उपादाने। लोटि श्नः छंदसि शायजपीति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः। हग्रहोर्भ इति भत्वं। उभयाहस्त्या। उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति ड्यादेशः। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। समासान्तोदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। वसु। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। शिशीहि। शो तनूकरणे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। आदेच इत्यात्वं। इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। ई हल्यघोरिति आतोईत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। रायः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् ।

ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निंद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व । तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थं । शवसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरूवसुं बहुधनं विद्म हि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मदीयान् कामान् माता गवा वत्सानिव त्वय्युपससृज्महे हि । त्वया स्वस्वीकुर्मः । अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मदतृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । यदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । अत्राविद्यमानानुषंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांक्षं । पा॰ ८. १. ३५. । इति निघातप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

एते त इंद्र जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद

आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इंद्र । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां ।

तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति। वर्धयंति। अदाशुषां हविषामदातॄणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि। पश्यसि हि। जानासीत्यर्थः। तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर। आहर। प्रयच्छेति यावत्। अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्व्यर्थमेव भवेत्। अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः॥ ख्यः। ख्या प्रकथने। अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने छांदसो लुङ्। अस्यति-वक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। हि चेति निघातप्रतिषेधः॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो ष्विति षडृचं नवमं सूक्तं गौतमस्यार्षमैंद्रं। अंत्या जगती। आद्याः पंक्तयः। अनुक्रांतं च। उपो षु षड् जगत्यंतमिति। सूक्तविनियोगो लैंगिकः। षोडशिशस्त्र आद्या सुसंदृशमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यंते। अथ षाडशीति खंडे सूत्रितं। उपो षु शृणुही गिरः सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती। आ॰ ६. २.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो षु शृ॑णुही गिरो मघ॑वन्मातथा इव ।
यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विंद्र ते
हरी ॥ १ ॥

उपो इति॑ । सु । शृणुहि । गिरः॑ । मघ॑ऽवन् । मा ।
अत॑थाःऽइव ।
यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः॑ । आत् । अर्थया॑से । इत् ।
योज॑ । नु । इंद्र । ते । हरी इति॑ ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र गिरोऽस्मदीया स्तुतीरुपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्सूनृतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तया स्तुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः । करोषि । आत् अनंतरं त्वमप्यर्थयास इत् । अर्थयस एव । याचस एव । न तदाक्षे । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी त्वदीयावश्वौ नु क्षिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथैवाचरति-तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति क्विप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः । नन्वङः प्रति षिद्धत्वात्

चित्स्वरितेनान्तोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् ।
ननु डुधूञ् कंपने इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात्
क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः ।
तथा हि । धः कम्पनेत्यत्र यदाद्यनुदात्तस्वरस्वरदत्तौ
व्यत्ययेन भवति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति
गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत धूरदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थं
ह्यस्तनविध्यन्तं दसीति कारोमेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् ।
अस्माभिरपि शपास्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदाभावेनैतद्रूपसिद्धये
कर्तव्यमङ्विधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्या-
भिधातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं ।
अर्थयासि । अर्थं याच्ञायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्या-
डागमः । योज । युजिर् योगे । ण्यंतात् लोटि छंदस्युभयथेति
अत्र आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । द्व्यचोऽतस्तिङ
इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ।

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विंद्र
ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।
अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती ।
योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन्। यजमाना भुक्तवंतः। भुक्त्वा चामीमदंत हि। तृप्ता आसन्। प्रियाः स्वकीयास्तनूर-वाधूषत। अकंपयन्। अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवंतः शरीराण्यकंपयन्। तदनंतरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनस्ते नविष्ठया नवतमया मती मत्या स्तुत्या त्वामस्तोषत। अस्तुवन्। अन्यत्पूर्ववद्योज्यं॥ अक्षन्। अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ। पा० २. ४. ३७.। इति घस्लादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। खरि चेति चर्त्वं। शासिवसिघ-सीनां चेति षत्वं। अडागम उदात्तः। अमीमदंत। मद तृप्तियोगे। चुरादिरात्मनेपदी। लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधा-ह्रस्वत्वद्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः। अधूषत। धूञ् कंपने। लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः। यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वात् क्ङिति चेति प्रतिषेधः। अथवा धू विधूनने। तौदादिकः। कुटादिः। अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्त्वाद्गुणाभावः। नविष्ठया। णु स्तुतौ। करणभूताया अपि स्तुतेः स्वव्यापारकर्तृत्वात्तृच्। तदंतात् तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। मती। सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। मंत्रे वृषेषपचमनेति क्तिन उदात्तं॥

अत्रापि प्रथमे सुसंदृशमित्येषाऽनुबन्ध्योपस्थाने विनियुक्ता। सूत्रितं च। प्राञ्चमीथं सुसंदृशं त्वेति पंक्त्या। आ० २. १८.। इति॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वंदिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजा न्विंद्र ते
हरी ॥ ३ ॥

सुऽसंदृशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वंदिषीमहि ।
प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु ।
योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निंद्र सुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टव्यं सर्वस्य द्रष्टारं वा त्वां वयं वंदिषीमहि । स्तवामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्महे । अस्माभिर्वंदिभि स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्यजमानानभिलक्ष्य नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिषीमहि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्याशिष्यङ् । पा॰ ३. ४. ११६. । इति तस्यार्धधातुकत्वेन सार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंत्रितस्य पूर्वमविद्यमानवद्भावेनाविद्यमानत्वे सति पादादित्वाभिघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।
यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजा न्विंद्र ते
हरी ॥ ४ ॥

सः। घ। तं। वृषणं। रथं। अधि। तिष्ठाति। गोऽविदं।

यः। पात्रं। हारिऽयोजनं। पूर्णं। इंद्र। चिकेतति। योज। तु। इंद्र। ते हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विंद्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लंभयितारं तं रथमधितिष्ठाति। ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु। आरूढो भवतु। हे इंद्र यो रथो हारियोजनमेतन्नामकं धानाभिर्मिश्रं पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः। अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौ क्षिप्रं योजय ॥ घा। ऋचितुनुघेति दीर्घः। रथं। अधिशीङ्स्थासां कर्म। पा० १. ४. ४६.। इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा। तिष्ठाति। तिष्ठते-र्लेट्याडागमः। चिकेतति। कित ज्ञाने। लेट्यडागमः। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनाद्वाभ्यस्तस्यापि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याह्यंधसो योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः। ते। अस्तु। दक्षिणः। उत। सव्यः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः ।

योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्निंद्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वो युक्तोऽस्तु । उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तः सन् प्रियां प्रीतिविषयां जायामुपयाहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोस्त्वया च पीतसोमस्येंद्रस्य स्वगृहं प्रति प्रयाणं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ।

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूत्रितं च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहःस्विति ॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे

गभस्त्योः ।

उत्त्वा सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषण्वान्वज्रिन्त्समु

पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी इति। उप। प्र। याहि। दधिषे। गभस्त्योः।

उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमंदिषुः। पूषण्ऽवान्। वज्रिन्। सं। ऊं इति। पत्न्या। अमदः॥ ६॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तौ मिश्रावंतौ ते हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मंत्रेण युनज्मि। रथे संयोजयामि। तेन रथेनोप प्रयाहि। त्वदृष्टमुपगच्छ। गभस्त्योः। बाहुनामैतत्। बाह्वोरश्वबंधकान् रश्मीन्दधिषे। धारयस्व। त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवंतः। तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः। उदमंदिषुः। उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः। हे वज्रिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान्। अत्र पूषन्शब्दः पुष्टौ वर्तते। पुष्टिर्वै पूषा। पुष्टिमेवावरुंध इति श्रुतेः। सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह सम् अमदः। सम्यगेव हृष्टो भव॥ केशिना। केशशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। रभसाः। अर्शआदित्वादच्। अमंदिषुः। व्यत्ययेन परस्मैपदं। पूषण्वान्। पुष पुष्टौ। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते। तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं। पूषास्यास्तीति पूषण्वान्। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं। नसोपेऽनो नुट्। पा० ८.२.१६.। इति नुट्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं। अमदः। मदी हर्षे। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ्। श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्॥ ॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः॥

अश्वावतीति षड्चं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं जागतं। तथा चानुक्रांतं। अश्वावति जागतमिति। अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इदं सूक्तं। सूत्रितं च। अश्वावति सोमां पीतिं वृषा इयमिंं सत्यामिति याज्ये। आ॰ ६. ४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

अश्वा॑वति प्रथ॒मो गोषु॑ गच्छति सुप्रा॒वीरि॑न्द्र॒ मर्त्य॒स्तवो॒तिभिः॑।
तमित्पृ॑णक्षि॒ वसु॑ना॒ भवी॑यसा॒ सिन्धु॒मापो॒ यथा॒भितो॒ विचे॑तसः॥ १॥

अश्व॑ऽवति। प्र॒थ॒मः। गोषु॑। ग॒च्छ॒ति॒। सु॒प्र॒ऽअ॒वीः। इ॒न्द्र॒। मर्त्यः॑। तव॑। ऊ॒तिऽभिः॑।
तम्। इत्। पृ॒ण॒क्षि॒। वसु॑ना। भवी॑यसा। सिन्धु॑म्। आपः॑। यथा॑। अ॒भितः॑। विऽचे॑तसः॥ १॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीयै रक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्तव्येषु प्रथमो गच्छति। सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः। त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितृतमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणक्षि। संपृक्तं संपूर्णं करोषि। तत्र दृष्टांतः। विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपोयथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं

समुद्रे पूरयंति तद्वत् ॥ अम्बावति । मंत्रे सोमाश्वेति मतौ दीर्घत्वं । सुप्रावोः । अवितृस्तृतंत्रिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणचि । पृची संपर्के । रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते । भूभावश्च क्रियते । अथवा भविष्यशब्दात्तुश्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तलोपः ॥

अपोनप्त्रीये होढवमसेऽद्भिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येषा-नुवाच्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरुप यंति होत्रियमिति समाप्य । आ० ५. १. । इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरुप यंति होत्रियमिति होढवमसेऽवनीयमानास्वन्वाहेति ॥

तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरुप यंति होत्रियमवः पश्यंति वितंत यथा रजः ।
प्राचैर्देवासः प्र णयंति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयंते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यंति । होत्रियं । अवः । पश्यंति । विऽततं । यथा । रजः ।
प्राचैः । देवासः । प्र । नयंति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयंते । वराःऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उपयंति। उपगच्छंति। तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यंति। होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरथ्यास्मिन् संलग्नाभूत्। तत्र दृष्टांतः। विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबंधि यथा निरंतरमवस्तात्पतति तद्वत्। देवयुं देवान् कामयमानमेनं चमसं प्राचैः प्राचीनं यदा प्रांचनैः प्रगमनैरुत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले नयंति। सोमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन प्रीतं। संहृतं पूरितमित्यर्थः। जोषयंते। सर्वे देवास्तं चमसं सेवंते। वरा इव कन्यकां। यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवंते। एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वसंत इत्यर्थः। एवमयोन्नीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात्। यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा सैवं व्याख्येयं। हे इंद्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छंति। एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं न्यूयुक्षमाणा होत्रियं होतृसंबंधि धिष्ण्यस्थानमुपगच्छंति। उपगत्य चावस्तात्पश्यंति विततं ज्योतिरिव। देवयुं देवानामयनं कामयमानमेनं संमिलितास्समागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयंति। प्रणीतं धारयंति। ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां सेवंते वराः कन्यका इव सेवंते॥ होत्रियं। होत्रिशब्दात्तस्येदमर्थे घप्रत्ययः। अवः। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः। प्राचैः। उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं। यदा। अपूर्वदिंचतेर्घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावे कप्रत्ययः।

अनिदितामिति नलोपः। जोषयंते। जुषी प्रीतिसेवनयोः।
स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमिति णिच्॥

प्रवर्ग्यामिष्टेऽधि द्वयोरित्येषा। सूत्रितं च। अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः सूक्तं ते अन्यदाजतं ते अन्यत्। आ० ४, ६। इति॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा। सूत्रितं च। यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्चे आरमेत्। आ० ४, ८। इति॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं१ वचो यतस्रुचा मिथुना या सपर्यतः।

असंयतो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते॥ ३॥

अधि। द्वयोः। अदधाः। उक्थ्यं। वचः। यतऽस्रुचा। मिथुना। या। सपर्यतः।

अऽसंयतः। व्रते। ते। क्षेति। पुष्यति। भद्रा। शक्तिः। यजमानाय। सुन्वते॥ ३॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थ्यं। उक्थं शस्त्रं। तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादिमंत्ररूपं वचनमध्यदधाः। निहितवानसि। ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं। अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति

हयोश्चैतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह, यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं छदिरधिनिधीयते । एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थ्यं नाम यज्ञसंबंधि शस्त्रं तदीयं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । यतस्रुचा । यताः संयताः स्रुचो यज्ञचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने ये । ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच । ईदृग्भूतहविर्धानयुक्तो यजमानोऽध्वंयतः अवृभि सच युक्तार्थमनभिगतः सन् ते व्रते त्वदीये कर्मणि क्षेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । सुन्वते सहैवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोरुक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्रुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कंड्वादिभ्यो यक् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्थ्येति चतुर्थी । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्धाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविंदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं

नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः ।

शम्या । ये । सुऽकृत्यया ।

सर्वं । पणेः । सं । अविंदंत । भोजनं । अश्वऽवंतं । गोऽमंतं ।

आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमग्नौ वयः हविर्लक्षणमन्नं दधिरे । इंद्रार्थं संपादितवंतः । आत् अनंतरं तादृशा येऽगिरस इद्धाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनेंद्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽगिरसः पणेरितनाम्नोऽसुरस्य संबंधि सर्वं भोजनं धनं समविंदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वावंतं । अश्वैर्युक्तं । गोमंतं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्वव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविंदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेरिति । वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।

सुप्रत्नया। शोभनं प्रत्नं रूपं यस्यां सा तथोक्ता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं।

पंचमीमृचमाह॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि।
आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं
यजामहे॥ ५॥

यज्ञैः। अथर्वा। प्रथमः। पथः। तते। ततः। सूर्यः।
व्रतऽपाः। वेनः। आ। अजनि।
आ। गाः। आजत्। उशना। काव्यः। सचा। यमस्य।
जातं। अमृतं। यजामहे॥ ५॥

पथिभिरपहृतानां गवामन्वेषणार्थं ऋषिर्यज्ञैरिंद्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गोसंबंधिनो मार्गान् प्रथमस्तते। तनुते। सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः। ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यवत् इंद्र आजनि। गवां प्रदर्शनायाविरभूत्। ततोऽथर्वा ता गा आजत्। आभिमुख्येन प्राप्नोत्। साहाय्यार्थमिंद्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुरनिरसनाय सहायोऽभूत्। यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिंद्रं यजामहे। हविर्भिः पूजयामः॥ पथः। नसि अस्य टेर्लोप इति टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। तते। तनु विस्तारे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अनुदात्तोपदेशे-

त्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भावे । दीपजन-बुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि च्लेश्चिण् । आजत् । अज गतिक्षेपणयोः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।
ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्य१स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।
ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते । छिद्यते । अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते । अर्को वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते । उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले ग्रावाभिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टांतः । कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपममेतत् । उक्थस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विंद्रो रण्यति । रमते । यदा पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विंद्रो रण्यति । अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति । वृज्यते । वृजी वर्जने ।

अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। आघोषते। घुषिर्। विशब्दने। भौवादिकः। अत्रापि यदिवृत्तस्य निपातस्यानुबंधान्निघाताभावः। रणन्ति। रमु क्रीडायां। व्यत्ययेन श्नन् परस्मैपदं च। वर्णविकारश्छांदसः। यद्वा रण शब्दार्थः। व्यत्ययेन श्नन्॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः॥

असावीति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। असावि विंशतिः षडनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथ इति। आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः। दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः। त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः। षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः। एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती। अनुवर्तनाद्गोतम ऋषिः। अनादेशपरिभाषयेंद्रो देवता॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः॥ अविकृतषोडशिशस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ। सूत्रितं च। अथ षोडशिनः असावि सोम इंद्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ। आ० ६. २. । इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यैतावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ। षड्विति खंडे सूत्रितं। असावि सोम इंद्र त इदमिंद्र सुतं पिब। आ ७. ८. । इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

असावि सोमं इंद्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि।
आ त्वा पृणक्त्विंद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः॥ १॥

आसावि। सोमः। इंद्र। ते। शविष्ठ। धृष्णो इति।

आ। गहि।

आ। त्वा। पृणक्तु। इंद्रियं। रजः। सूर्यः। न।

रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं सोम असावि। अभिषुतोऽभूत्। हे शविष्ठ। अतिशयेन बलवन्। अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिंद्र आगहि। देवयजनदेशमागच्छ। आगतं त्वामिंद्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृणक्तु। आपूरयतु। रजोऽतरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न। यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ। शवस्विन्शब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुक्। टेरिति टिलोपः। पादादित्वान्निघाताभावः। गहि। गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्धेर्लुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इंद्रं। इत्। हरी इति। वहतः। अप्रतिधृष्टऽशवसं।

ऋषीणां। च। स्तुतीः। उप। यज्ञं। च। मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं। अहिंसितबलमित्यर्थः। इंद्रमित्तमिंद्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणा-

अन्येषां च मनुष्याणां च स्तुतीर्यज्ञं च हरी अश्वावुपवहतः। समीपं प्रापयतः। यत्र यत्र स्तुवंति यत्र यत्र यजंति तत्र सर्वत्रेंद्रमश्वौ प्रापयत इत्यर्थः। मानुषाणां। मनोर्जाताविति मनुषशब्दादञ् षुगागमश्च ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी।
अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥ ३ ॥

आ। तिष्ठ। वृत्रऽहन्। रथं। युक्ता। ते। ब्रह्मणा।
हरी इति।
अर्वाचीनं। सु। ते। मनः। ग्रावा। कृणोतु। वग्नुना ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हंतरिंद्र रथमातिष्ठ। आरोह। यस्मात्ते हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मंत्रेण युक्ता। रथेऽस्माभिर्योजितौ। तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ। ते मनस्त्वदीयं मनश्च ग्रावाभिषवार्थं प्रवृत्तः ग्रावाणो वग्नुना वचनीयेनाभिषवशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु। साधु करोतु। युक्ता। सुपां सुलुगित्याकारः। वग्नुना। वचेर्गश्च। उ० ३. ३८. । इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममिंद्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं।
शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥ ४ ॥

इमं। इंद्र। सुतं। पिब। ज्येष्ठं। अमर्त्यं। मदं।

शुक्रस्य। त्वा। अभि। अक्षरन्। धाराः। ऋतस्य।

सदने॥४॥

हे इंद्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब। कीदृशं। ज्येष्ठं। अतिशयेन प्रशस्यं। मदं। मदकरं। अमर्त्यं। अमारकं। सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न भवतीत्यर्थः। तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सदने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्यमानस्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन्। आभिमुख्येन संचलंति। त्वां प्राप्नुवंति स्वयमेवागच्छंतीत्यर्थः॥ ज्येष्ठं। प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्य चेति ज्यादेशः। अक्षरन्। क्षर संचलने। छांदसो लङ्॥

पंचमीमृचमाह॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन।

सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः॥५॥

इंद्राय। नूनं। अर्चत। उक्थानि। च। ब्रवीतन।

सुताः। अमत्सुः। इंदवः। ज्येष्ठं। नमस्यत। सहः॥५॥

हे ऋत्विजः। इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत। पूजनं कुरुत। एतदेव स्पष्टीक्रियते। उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन। ब्रूत। सुता अभिषुता इंदवः सोमा अमत्सुः। *आगतमेव तमिंद्रं मत्तं कुर्वंतु। अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः* सहस्विनं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत। नमस्कुरुत। ब्रवीतन।

ग्रश्नोतेर्लिटि तसनसनयनाश्चेति तनयादेशः । धसन्तु: । मदी हर्षे । छांदसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-दिडभावः । नमस्यत । नमोवरिवश्चित्रङ इति क्यच् । सष्ठः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. । इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्ट्वद्रथीतरो हरी यदिंद्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इंद्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हे इंद्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतन्नामकावश्वौ यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि नकिः । न कोऽप्यस्ति । स्वश्वः शोभनाश्वोऽप्यन्यः त्वां नकिरानशे । न प्राप । इंद्रस्य दत्ताश्वयोरसाधारणत्वादिंद्रसदृशो बलवान् स्वश्वश्च लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । युष्मत्तत्ततक्षुः-ष्वंतःपादमिति षत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपोत्

रथिन इतोकारांतदेशः । अवग्रहसमये छांदसं ऋस्वत्वं । यच्छसे । यमिव्यत्ययेनात्मनेपदं । सखः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं दाघ छंदसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनशे । अश्नोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥

आभिप्लविकेपृक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । एष्टू ष्विति खंडे सूत्रितं । सखाय आविषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य ओभिग्रहतृचाद्योतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । य एक इद्विदयत आयाह्यद्रिभिः सुतमिति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे ।
ईशानो अप्रतिष्कुत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः । इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति । अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दवर्जित इत्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति । विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कुतः । कु शब्दे ।

प्रतिकूलं कुर्वते शब्दात इति प्रतिष्कृतः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट्। सुषामादित्वात्षत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुंपमिव स्फुरत्।
कदा नः शुश्रवद्गिर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा। मर्तं। अराधसं। पदा। क्षुंपंऽइव। स्फुरत्।
कदा। नः। शुश्रवत्। गिरः। इंद्रः। अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं। अयष्टारमित्यर्थः। एवंविधं मर्तं मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन क्षुंपमिवाहिच्छत्रकमिव कदाऽस्फुरत्। स्फुरिष्यति। बाधिष्यति। यथाहिच्छत्रं मंडलाकारेण प्रयानं कश्चिदनायासेन हंति। एवमिंद्रोऽपि कदास्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः। स्फुरत्। स्फुरतिर्वधकर्मा। स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितत्वात्। नोऽस्माकं यद्दत्ता गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽङ्ग क्षिप्रं शुश्रवत्। श्रोष्यतीति वितर्क्यते। अत्र निरुक्तं। क्षुंपमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते। कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुंपमिवावस्फुरिष्यति। कदा नः श्रोष्यति गिर इंद्रोऽङ्ग। अंगेति क्षिप्रनाम। नि० ५. १७। इति॥ पदा। पादशब्दस्य पद्दन्नित्यादिना पदादेशः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। क्षुंपमिव। क्षुभ संचलने। अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचनान्नुमागमः। वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः। स्फुरत्।

स्फुर संचलने। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लृडर्थे लङ्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। श्रथवत्। श्रु श्रवणे। लेश्यडा-ममः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥

नवमीमृचमाह॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति।

उग्रं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग॥ ८॥

यः। चित्। हि। त्वा। बहुऽभ्यः। आ। सुतऽवान्। आऽविवासति।

उग्रं। तत्। पत्यते। शवः। इंद्रः। अंग॥ ८॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा त्वामाविवासति। परिचरति। विवासतिः परिचरणकर्मा। तस्मै यजमानाय यदुग्रमुद्गूर्णं शवो बलमिंद्रोऽंग क्षिप्रं पत्यते। पातयति। प्रापयति॥ तत्। सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक्। पत्यते। पत गतौ। अस्मादंतर्भावितण्यर्थादात्मनेपदं श्यन्।

चातुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादो-रित्था विषूवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। षोडशकापार्श्वमिति खंडे सूत्रितं। यः सवासा विचर्षणिः स्वादोरित्था विषूवतः। आ॰ ७.४.। इति॥ पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः। त्वामि वर्धमान इति खंडे सूत्रितं। स्वादोरित्था विषूवत उप नो हरिभिः सुतं। आ॰ ७.१२.। इति॥

अथ प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबंति गौर्यः ।

या इंद्रेण सयावरीर्वृष्णा मदंति शोभसे वस्वीरनु

स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबंति । गौर्यः ।

याः । इंद्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदंति । शोभसे ।

वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्था विषूवत इत्थमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबंति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेणेंद्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छंत्यः सत्यो मदंति । हृष्टा भवंति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबंतीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येंद्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । विषु व्याप्तौ । अस्मादौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण

इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ । मदंति । मदो हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वः । वस निवासे । शृस्वृस्निहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये नित्यिनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थं । पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाद्वसुशब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणंति पृश्नयः ।
प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वंति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशनऽयुवः । सोमं । श्रीणंति । पृश्नयः ।
प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वंति । सायकं ।
वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ता पूर्वोक्ता अस्येंद्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणंति मिश्रीकुर्वंति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वंति । शत्रुषु प्रेरयंति ।

इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेंद्रस्य सदनुत्पादयंतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । छिन्दंति । छिदिर् द्वैधीकरणे । इदित्वान्नुम् । सायणे । षो अंतकर्मणि । खुच्यालो युगागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यंति प्रचेतसः ।
व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ता । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यंति । प्रऽचेतसः ।
व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावो अस्येंद्रस्य सहो बलं नमसा क्षीरेण पयोरूपेणान्नेन सपर्यंति । परिचरंति । पुरूणि बहून्यस्येंद्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेविरे । प्रापयत इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये । युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यंत इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सश्चिरे । सश्च गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने । भावे क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

धातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो दधीच इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च । श्रादह स्वधामन्वित्येका इ चेंद्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७, २ । इति ॥

तत्रैव प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

इंद्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः ।

जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इंद्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कुतः ।

जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेंद्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्त्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । पुनरिंद्रोऽब्रवीत् । तदन्विच्छतेति । तद्धान्वैषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यंदते । तस्य शिरसोऽस्थिभिरिंद्रोऽसुराञ्जघानेति ॥ अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इंद्र आथर्वणस्य दधीच एतन्नामकस्य ऋषेरस्थिभिरश्वशिरःसंबंधिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याका । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतु-

मादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते। त्रिविधातीतानागतवर्त-मानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति। एवं नव संपद्यते। पुनरप्युक्ताह्लादिशक्ति-त्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते। पुनः सात्त्विका-दिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते। एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यते। एवंविधमायारूपाणि वृत्राख्या-सुरकार्याण्यसुरजातानि जघान। हतवान्॥ दधीचः। दध्यंचतीति दध्यङ्। अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनि-दितामिति नलोपः। षष्ठ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवाद-तया चाविति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं प्राप्तं। अंचेश्छंदस्यसर्वनाम-स्थानं। पा० ६, १, ११०.। इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्बाध्यते। अस्थभिः। छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावप्यस्थि-शब्दस्यानङादेशः। स चोदात्तः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं।
तद्विदच्छर्यणावति॥ १४॥

इच्छन्। अश्वस्य। यत्। शिरः। पर्वतेषु। अपऽश्रितं।
तत्। विदत्। शर्यणाऽवति॥ १४॥

पर्वतेषु पर्वतस्य गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वसंबंधि दधीचो यच्छिर इच्छन्निंद्रो वर्तते। शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि

तच्छिरो विदत्। अन्नासीत्। ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः॥ इच्छन्। इषु इच्छायां। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत्। वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेरङादेशः। शर्यणावति। शर्यणा नाम देशः। तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत्। मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च। पा॰ ४, २, ८६.। इति चातुरर्थिको मतुप्। संज्ञायामिति मतुपो वत्वं। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं। तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः। अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या। अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं। अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमानः। आ॰ ८, ८.। इति॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं।

इत्था चंद्रमसो गृहे॥ १५॥

अत्र। अह। गोः। अमन्वत। नाम। त्वष्टुः। अपीच्यं।

इत्था। चंद्रमसः। गृहे॥ १५॥

अत्राहास्मिन्नेव गोर्गंतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं रात्रावंतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्थेत्थमनेन प्रकारेणामन्वत। अजानन्। उदकमये स्वच्छे चंद्रबिंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति। तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभंते तादृशीं

चंद्रेऽपि वर्तमाना समंत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यद्गाव-र्वतद्धितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याद्दनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति। ईदृग्भूततेजसां युक्तः सूर्यचंद्र एव द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात्। अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुप-पन्नं भवति। ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्य-विवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते॥ अत्र निरुक्तं। अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनो-पेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। सुषुम्णः सूर्यरश्मि-श्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति। सोऽपि गौरुच्यते। अत्राह गोरमन्वतेति। नि॰ २.६.। अत्राह गोः सममंस-तादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा। नि॰ ४.२५.। इति। अमन्वत। मनु अवबोधने। अपीच्यं। अपपूर्वाचिनोतेरघ्न्यादयश्च। उ॰ ४.११२.। इति निपातनाद्यत्। अत एवाभिमतरूपसिद्धिः। यद्वा। अपिपूर्वा-दंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। अपिगते निगते भवमपीच्यं। भवे छंदसीति यत्। अच इत्य-कारलोपे चाविति दीर्घत्वं। तित्स्वरितः। अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः। इत्था। इदमश्चेत्थोः। इतो च छंदसीति प्रकारवचने थाम्प्रत्ययः। यदि तत्रेदंशब्दो नानु-वर्तते तदानीमिदमस्थमुः। पा॰ ५.३.२४.। इति थमु-प्रत्ययः। अव्ययादाप्सुपः। पा॰ २.४.८२.। इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादेशः। चंद्रमसः। चंद्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः। चंद्रे मो डित्। उ॰ ४.

२२७। इत्यसिप्रत्ययः। दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदं च स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदात्तं॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये। सूत्रितं च। कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो
दुर्हृणायून्।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स
जीवात्॥ १६॥

कः। अद्य। युंक्ते। धुरि। गाः। ऋतस्य। शिमीऽवतः।
भामिनः। दुःऽहृणायून्।
आसन्ऽइषून्। हृत्सुऽअसः। मयःऽभून्। यः। एषां।
भृत्यां। ऋणधत्। सः। जीवात्॥ १६॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इंद्रसंबंधिनो रथस्य धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते। को नाम नियोक्तुं शक्नोति। न कोऽपीत्यर्थः। कीदृशानश्वान्। शमीवतः। वीर्यकर्मोपेतान्। भामिनः। तेजसा युक्तान्। दुर्हृ-

घायून्। परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान्। द्रुणीयतिः क्रुध्यति-कर्मा। आसन्निषून्। येषामासन्यास्ये सुखप्रदेशे इषवो बाणा वहन्तीति ताभ्यान्। हृत्स्वसः। हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यति स्वकीयं पादं चिपतीति हृत्स्वसः। मयोभून्। मयसः सुखस्य भावयितॄन्। स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः। यो यजमान एवमीदृशानामश्वानां स्तुत्यां भरणक्रियां रथ-वाहनक्रियामपधत् समर्दयति। स्तौतीति यावत्। स यज-मानो जीवात्। जीवनवान्भवेत्। यद्वा क इति प्रजापति-रुच्यते। को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः। यतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपा वाचीर्मेधावयेदानीं युङ्क्ते। संयोज-यति। कीदृशान्। शिमीवतः। प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान्। भासिनः। उज्ज्वलान्। दुर्ध्रायून्। द्रुणीयतिर्धातुकर्मा। ज्ञातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात्। आसन्निषून्। आस-न्यास्ये इषुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान्। हृत्स्वसः। हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमानानित्यर्थः। मयोभून्। मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितॄन्। यो यजमान एवां वचसां स्तुत्या भरणक्रियामपधत्। पदक्रमितां करोति। स जीवात्। स एव जीवति। अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः। दुर्ध्रायून्। हृणीङ् लज्जायां। कंड्वादि-त्वाद्यक्। बहुलवचनादस्मादुण्प्रत्ययः। अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्याकारः। मृगय्वादिर्वा द्रष्टव्यः। आसन्निषून्। पद्दन्नित्यादिनाऽऽसन्शब्दस्यास्यादेशः। इष गताविस्त्याद्यैः क्विबेत्युप्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हृत्स्वसः। असु चेपणे। असु गतिदीप्त्यादानेषु। क्विप् चेति क्विप्।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सयाभून्। व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं। यद्वा मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं। पा॰ ३. २. १८०. १.। इति डुप्रत्ययः। मृत्यां। मृङ् मरणे। संज्ञायां समजनिषद। पा॰ ३. ३. ९९.। इति क्यप्। उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं। स्तृणधत्। ऋधु वृद्धौ। लेटि व्यत्ययेन श्नम्। लेटोऽडाटावित्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। जीवात्। जीव प्राणधारणे। पूर्ववद्व्याडागमः॥

सप्तदशोमृचमाह॥

क ईं पते तुज्यते को बिभाय को मंसते संतमिन्द्रं को

अंति।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को

जनाय॥ १७॥

कः। ईंपते। तुज्यते। कः। बिभाय। कः। मंसते। संतं।

इंद्रं। कः। अंति।

कः। तोकाय। कः। इभाय। उत। राये। अधि। ब्रवत्।

तन्वे। कः। जनाय॥ १७॥

यत्तुयष्टीतरींद्र आगते सति क ईंपते। गत्वाभीतः सन् को निर्गच्छति। न कोऽपीत्यर्थः। कस्तुज्यते। को हिंस्यते। गवु भिंद्भिर्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः। को यजमानो बिभाय। बिभेति। इंद्रे रचके सति भयमपि नोत्पद्यते। दूरं तस्य गत्वता हिंसा। अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन

वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते। जानाति। वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः। एकः कः पूरुकः। युद्धे सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिब्रवत्। हे इंद्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणाधि-न्नयादिति यथा। एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात्। स्वयमेवेंद्रो रक्षतीति भावः। इभाय गजाय कोऽधिब्रवत्। उत अपि च राये प्रभुभिरपक्रियमाणाय धनाय कोऽधिब्रवत्। अपक्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यज-मानः कुर्यात्। न कोऽपीत्यर्थः। अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधिब्रवत्। स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं। स्तुत्या प्रीत इंद्र स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः॥ यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबंधिनि कर्मणि विनियोगः तदाभों परमैश्वर्ययोगादिंद्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते। यदिंद्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्यस्यामृचि विद्यमान इंद्रो गार्ह-पत्यपरतया नीयते तद्वत्॥ ईयते। ईङ् गतिहिंसादर्शनेषु। भौवादिक आत्मनेपदी। तुज्यते। तुज हिंसायां। कर्मणि यक्। चतुष्टयेगासार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते। अतिङ इति पर्युदासान्निघाताभावः। मंसते। लेट्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति सिप्। अंति अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः। ब्रवत्। ब्रवीतेर्लेट्यडागमः। तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं।

अष्टादशीमृचमाह ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः।
कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः। अग्निं। ईट्टे। हविषा। घृतेन। स्रुचा। यजाते। ऋतुऽभिः। ध्रुवेभिः।
कस्मै। देवाः। आ। वहान्। आशु। होम। कः। मंसते। वीतिऽहोत्रः। सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्टे। इंद्रार्थं हविर्निरुप्याग्निं स्तौति। इंद्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते। इंद्रस्य दुर्विज्ञानत्वात्। को वेंद्रयागार्थमग्निं स्रुचा जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैरृतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते। यजेत्। यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः। ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः। ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैरृतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत्। न कोऽपीत्यर्थः। कस्मै यजमानाय होम दातव्यं प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान्। आवहंति। प्रयच्छंति। न कस्मा अपीत्यर्थः। इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः स्तूयते। वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते। इंद्रं सम्यक् जानाति। न कोऽपीत्यर्थः।

बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईट्टे । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सार्वेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यजाते । यजतेर्लेट्याडागमः । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारः । वदात् । वदतेर्लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्येति तकारलोपः । होम । ह्वयतेः सर्वधातुभ्यो मनिन्निति मनिन् । ह्व इत्यस्युक्तो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४, १५२, । होमनशब्दो मनिन् प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेट्यडागमः । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति त्रनप्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । मन्स्स्थामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेंद्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्डिता । इंद्र ।

ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेंद्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्यं मरणधर्माणं त्वां स्तुवंतं पुरुषं प्रशंसिषः ।

भ्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस। हे मघवन् धनवन्निंद्र त्वदन्य-स्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्डिता सुखयिता नास्ति। अतः कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि। उच्चारयामि॥ शंसिषः। शंस स्तुतौ। लेटि सिब्बडागमः। सिब्बहुलं लेटीति विकरणश्च सिप्। तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः। शविष्ट। अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः। इष्ठनि विन्मतोर्लुक्। टेरिति टिलोपः। मर्डिता। मृड सुखने। तृच इडागमः॥

विंशीमृचमाह॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन्। विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ॥ २०॥

मा। ते। राधांसि। मा। ते। ऊतयः। वसो इति। अस्मान्। कदा। चन। दभन्।
विश्वा। च। नः। उपऽमिमीहि। मानुष। वसूनि। चर्षणिऽभ्यः। आ॥ २०॥

हे वसो निवासयितरिंद्र ते तव संबंधीनि राध्नोत्येभिरिति राधांसि भूतान्यस्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन्। मा विनाशयंतु। तथोतयो गंतारः। यद्वा धूतय इत्यत्र वर्णलोपः। धूतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन्। हे मानुष मनुष्यहितेंद्र चर्षणिभ्यो मंत्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि। सर्वत आहृत्या-

स्वत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा इति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु दंभे । लोडर्थे छांदसे लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । न माङ्योग इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरिति ईत्वं । छंदसीति ह्रस्वत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र ये इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्षं । पंचमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुतं च पंचम्यंते त्रिष्टुभाविति । उक्तप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुद्देवत्यानि ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते एतत्सूक्तं मारुतनिविद्धानीयं । सूत्रितं च । प्र ये शुंभंते जनयो गोता इत्याग्निमारुतं । आ० ७, ७, । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र ये शुंभंते जनयो न सप्तयो यामन्रुद्रस्य सूनवः सुदंससः । रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र। ये। शुंभंते। जनयः। न। सप्तयः। यामन्। रुद्रस्य। सूनवः। सुऽदंससः।
रोदसी इति। हि। मरुतः। चक्रिरे। वृधे। मदंति। वीराः। विदथेषु। घृष्वयः॥ १॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रशुंभंते। प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वंति। जनयो न। जाया इव। यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वंति तद्वत्। कीदृशा मरुतः। सप्तयः। सर्पणशीलाः। रुद्रस्य सूनवः। रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः। तस्य पुत्राः। सुदंससः। शोभनकर्माणः। एतदेवोपपादयति। हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवंतः। अतः सुदंसस इत्यर्थः। वीरा विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः। घृष्वयः। घर्षणशीलाः। मघोरुहपिलोच्चयादेर्भंजका इत्यर्थः। एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु। विदंत्येषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः। तेषु मदंति। सोमपानेन हृष्यंति। शुंभंते। शुभ शुंभ दीप्तौ। भौवादिकः। जनयः जायंत आस्वपत्यानीति जनयो जायाः। इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः। यामन्। या प्रापणे। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। सुदंससः। दंस इति कर्मनाम। शोभनं दंसो येषां। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चक्रिरे। हि चेति निघातप्रतिषेधः। वृधे। वृधु। वृद्धौ। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच

इति विभक्तेरादात्त्वं। मदंति। मदी हर्षे। श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। वाद्यादित्वाद्विघाताभावः। विदथेषु। विद ज्ञाने। रुदिविदिभ्यां ङिदित्यथप्रत्ययः। घृष्वयः। घृषु संघर्षे। कृविघृष्व्योरित्यादिना क्विन्प्रत्ययांतो निपात्यते।

द्वितीयामृचमाह।

त उ॑क्षितासो॑ महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः।
अर्चंतो अर्कं जनयंत इंद्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ते। उक्षितासः। महिमानं। आशत। दिवि। रुद्रासः। अधि। चक्रिरे। सदः।
अर्चंतः। अर्कं। जनयंतः। इंद्रियं। अधि। श्रियः। दधिरे। पृश्नि॑ऽमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत। आप्नुवन्। रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः। उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः। ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधिचक्रिरे। अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवंतः। अर्कमर्चनीयमिंद्रमर्चंतः पूजयंत इंद्रियमिंद्रस्य लिंगं वीर्यं जनयंतः। यद्वा भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयंतः। पृश्निमातरः पृश्निर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याण्यधिदधिरे। आधिक्येना-

धास्यन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्जसेरसुक् । महिमानं । सर्वच्छन्दात् पृथ्वादिलक्षण इम-निच् । टेरिति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्तौ । लुङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इंद्रियं । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्र-दृष्टमिति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रुयते च । इयं वै पृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः ऋतश्छंदसि । पा॰ ५, ४, १५८, । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

स्तोयान्वचमाव ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

बाधंते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतं ॥२॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः ।

बाधंते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वर्त्मानि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ २ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभा-युक्तानि कुर्वंति । तदानीं शुभ्रा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशेषेण रोचमानानलंकारान्दधिरे । धार-

यंति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपबाधंते । हिंसंति । एषां मरुतां वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं चरणशीलमुदकं रीयते। स्रवति । यत्र मरुतो गच्छंति तत्र उदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयंते । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु । अनिकष्यंज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । शुभ्राः । शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विशिष्टा रुक् विरुक् । तद्वंतो विरुक्मतः । मतुप्प्रत्ययस्यासिद्धत्वेन पदत्वाभावः । भत्वात् जश्त्वाभावः । रीयते । रीङ् स्रवणे । दैवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि ये भ्राजंते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वं ॥४॥

वि । ये । भ्राजंते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यवयंतः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽव्रातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजंते विशेषेण दीप्यंते । ते मरुतोऽच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यप्योजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यावयंतः

प्रजापेषु च्यावयितारः प्रेरयितारो भवंति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्वेगगतयो वृषव्रातासो वृष्युदकसेचनसमर्थसंघात्मका यूयं रथेष्वाश्वोर्येषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतबिंदुभिर्युक्ता मृगीर्यदायुग्ध्वं । श्राभिमुख्येन नियुक्ता अकुरु । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यावत इत्यर्थः ॥ सुमखासः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति नञ्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । क्विब्वचीत्यादिना क्विब्दीर्घौ । अयुग्ध्वं । युजिर् । योगे । लुङि धि चेति सकारलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।

उतारुषस्य वि ष्यंति धाराश्चर्मेवोदभिर्व्युंदंति भूम ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वं । वाजे । अद्रिं ।
मरुतः । रंहयंतः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यंति । धाराः । चर्मऽइव ।

उदऽभिः । वि । उंदंति । भूम ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यद्यदा रथेषु प्रायुग्ध्वं प्रायुङ्जत । किं कुर्वंतः । वाजेऽन्ने निमित्तभूते सत्यद्रिं मेघं रंहयंतः । वर्षणार्थं प्रेरयतः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा

सकाशाद्वृष्ट्युदकधारा भवंतो विष्यंति । विमुंचंति । विमुक्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मेव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेद्यते । एवं भूम भूर्वीं भूमिं व्युंदंति । विशेषेणार्द्रां कुर्वंति ॥ रंहयंतः । रहि गतौ । विष्यंति । षो अंतकर्मणि । दैवादिकः । ओतः श्यनि । पा० ७. ३. ७१. । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पद्दन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः । व्युंदंति । उंदी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो डादेशः । छांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहंत्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । आ वो वहंतु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो वहंतु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात
बाहुभिः ।
सीदता बर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो
अंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः ।
प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं ।
मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् समयः सर्पणशीला अश्वा आवहंतु । अस्मदग्रं प्रापयंतु । कीदृशाः समयः । रघुष्यदः । लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदा-स्तीर्णं बर्हिस्तदासीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । हृष्टा भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यंदंत इति रघुष्यदः । स्यंदू प्रस्रवणे । क्विप् चेति क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पत्लृ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र । गत्यर्थः । लोण्मध्यमबहुवचनस्य तसनप्त-नथनाश्चेति तबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावादी हल्य-घोरितीत्वाभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तेऽवर्धंत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरुरु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्यद्धावद्वृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धंत । स्वऽतंवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं ।

तस्थुः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवंत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः ।

न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धयत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः । स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्बलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमातस्थुः । आस्थितवंतः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षक मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुरावत् । विष्णुरेवागत्य रक्षति । ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छंति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्वरवेदौ यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धंत । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगित्याजादेशो नकारोपजनश्च । तस्थुः । नाकमातस्थुश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिर इति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर् आसेचने । क्विप् चेति क्विप् । सीदन् । लिङर्थे लेट्यडागमः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे।
भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव। इत्। युयुधयः। न। जग्मयः। श्रवस्यवः। न। पृतनासु। येतिरे।
भयन्ते। विश्वा। भुवना। मरुत्ऽभ्यः। राजानःऽइव। त्वेषऽसंदृशः। नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये। शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः अत्यभियुध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे। प्रयतन्ते शस्त्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते। तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते। बिभ्यति। ये नरो हव्यादेर्नेतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्वेषसंदृशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति। तेभ्य इत्यर्थः। युयुधयः। युध संप्रहारे। आदृगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जग्मयः। तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि। श्रवस्यवः। श्रव इच्छति श्रवस्यति। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। येतिरे। यती प्रयत्ने। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने

लिट् । भयंते । विभी भये । बहुलं छंदसीति शपः श्लोरभावः । त्विषमंहयः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । हृषिर् प्रेरणे । संपूर्वादस्मात् पदादिलक्षणो भावे क्विप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इंद्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवं ॥९॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रऽभृष्टिं ।

सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इंद्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृत्रं ।

निः । अपां । औब्जत् । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् । इंद्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं । सम्यक् निष्पादितं । हिरण्ययं । सुवर्णमयं । सहस्रभृष्टिं । अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिंद्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबंधाग्रशब्देन संग्रामोऽभिधीयते । संग्रामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृत्रं हत्वा उदकस्यावरकमर्णवमर्णं सोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्च स निरौब्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रह्वा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य

मयटो मकारस्य लोप ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादौ निपात्यते। स्वपाः। सामंनसो अलोमासो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। कर्तवे। तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। ओजस्। उब्ज आर्जवे। अर्णवं। अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च॥

दशमीमृचमाह॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्बिभिदुर्वि पर्वतं।
धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि
चक्रिरे॥ १०॥

ऊर्ध्वं। नुनुद्रे। अवतं। ते। ओजसा। दादृहाणं। चित्।
बिभिदुः। वि। पर्वतं।
धमंतः। वाणं। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य।
रण्यानि। चक्रिरे॥ १०॥

अत्रेयमाख्यायिका। गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे। तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः। प्रथमयानयोत्तरया च प्रतिपाद्यते। ते मरुतोऽवतं। अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः कूपः। कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं। तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे। प्रेरितवंतः।

सुखात्पिबंत इत्यर्थः। एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्ववंतं शिलोच्चयमपि विबिभिदुः। विशेषेण बभंजुः। सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंत्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमंतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे। स्तोतृभ्यः कुर्वंति॥ नुनुद्रे। णुद प्रेरणे। लिटीरयो रे इति रे आदेशः। दादृहाणं। दृह दृहि वृद्धौ। लिटः कानच्। धमंतः। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। पाघ्रेत्यादिना धमादेशः। वाणं। वण रण वण शब्दार्थाः। कर्मणि घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं। रण्यानि। रणतेर्भावे घञिरणोपसंख्यानं। पा० ३. ३. ५८.। इत्यप्। ततो भावे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥

एकादशीमृचमाह॥

जिह्मं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिंचन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे।
आ गच्छंतीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः॥ ११॥

जिह्मं। नुनुद्रे। अवतं। तया। दिशा। असिंचन्। उत्सं। गोतमाय। तृष्णऽजे।
आ। गच्छंति। ईं। अवसा। चित्रऽभानवः। कामं। विप्रस्य। तर्पयंत। धामऽभिः॥ ११॥

मरुतोऽवतमुद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिशा जिह्मं वक्रं तिर्यंचं नुनुद्रे। प्रेरितवंतः। एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृष्णजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्यासिंचन्। आहावेऽवनयन्। एवं कृत्वेमेनं स्तोतारमृषिं चित्रभानवो विचित्रदीप्तयस्ते मरुतोऽवसेहवसेन रक्षणेन सहागच्छंति। तत्समीपं प्राप्नुवंति। प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुधैर्धारकैरुदकैस्तर्पयंत। अतर्पयन्॥ तया। न गोश्वन्साववर्णेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः। दिशा। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। तृष्णजे। ञितृष पिपासायां। स्वपितृषोर्नजिङ्। पा॰ ३. २. १७२.। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः। अन्येष्वपि दृश्यत इति तृषिप्रकृत्याक्केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः। तृष्णा जाता यस्य स तथोक्तः। ङ्याप्रोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धामभिः। दधातेरौणो मनिन्निति मनिन्॥

मारुते पशौ या वः शर्मेति हविषो याज्या। प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं। अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति। आ॰ ३. ७.। इति॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाशुषे

यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः

सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिऽधातूनि ।

दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त ।

वृषणः । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । त्रिधातूनि । पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिः शंसमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत । आधिक्येन प्रयच्छथ । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश प्लुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । यच्छत । छांदसे लङि

बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यंत। यमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। अतस्तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति। सुयमः। वा यपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः। सुवीरं। बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्षं गायत्रं मरुद्देवताकं। अनुक्रम्यते च। मरुतो दश गायत्रमिति॥ व्यूढद्वैरात्रीये चंदोमे आग्निमारुतीयस्य एतत्सूक्तं। तृतीयस्यागम्महेति खंडे सूत्रितं। मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतं। आ० ८, ११.। इति॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च। ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये। आ० २, ११.। इति॥ एषैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमिक्षाया अनुवाक्या। सूत्रितं च। मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव। आ० २, १७। इति॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं च। मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहावह। आ० ५, ५.। इति॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो वि॑महसः।
स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑ ॥ १ ॥

मरु॑तः। यस्य॑। हि। क्षये॑। पा॒थ। दि॒वः। वि॒ऽम॒ह॒सः॒।
सः। सु॒ऽगो॒पात॑मः। जनः॑ ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतः। दिवोऽन्तरिक्षलोकाद्वागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ। सोमं पिबथ। स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैस्त्वंतं युक्तो भवति॥ पाथ। पा पाने। लेटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विमहसः। विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः। सुगोपातमः। शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः। अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते।

द्वितीयामृचमाह॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां।

मरुतः शृणुता हवं॥ २॥

यज्ञैः। वा। यज्ञऽवाहसः। विप्रस्य। वा। मतीनां।

मरुतः। शृणुत। हवं॥ २॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा। वाशब्दः समुच्चये। यज्ञैः यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबंधीनो विप्रस्य वा यजमानस्य मेधाविनस्य हवमाह्वानं शृणुत। यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुर्वाह्वानं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवंतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः॥ यज्ञवाहसः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनादहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति कारकपूर्वाद्वहतेरसुन्। णिदित्यनुवर्तेरुपधावृद्धिः। मतीनां। मन ज्ञाने। मन्त्राक्षरे

त्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । श्रुणुता । श्रुवः श्रृ चेति श्नुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंत्रित-स्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपर-त्वाभिघाताभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्र-सारणं च ।

तृतीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत ।
स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतक्षत ।
सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणान्नो-पेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतक्षत । हविःप्रदाना-दिना तीक्ष्णीकुर्वंति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनू-करणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छी-लिकस्तृन् ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु ।
उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य॑ । ब॒र्हिषि॑ । सु॒तः । सोम॑: । दिवि॑ष्टिषु ।

उ॒क्थम् । मदः॑ । च॒ । श॒स्यते॑ ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः। ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति। उक्थ्यं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदश्च। मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्त्वित्यादिका मारुती निविच्चास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते। होत्रा पठ्यते॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। दिविष्टिषु। इष्टय एषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्यत्ययेनोत्वाभावः॥

पंचमीमृचमाह॥

अस्य श्रो॑षन्त्वा॒ भुवो॒ विश्वा॒ यश्च॑र्ष॒णीर॒भि ।

सूरं॑ चित्स॒स्रुषी॒रिषः॑ ॥ ५ ॥

अस्य । श्रो॒षन्तु । आ । भुवः॑ । विश्वाः॑ । यः । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि ।

सूर॑म् । चि॒त् । स॒स्रुषीः॑ । इषः॑ ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आभिमुख्येन श्रोषन्तु। शृण्वन्तु। यो मरुद्गणो विश्वा विश्वाश्चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यानभिभुवः अभिभवति। तादृगगणाकारा मरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः। सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि सस्रुषीः प्राप्तानि भवंतु॥ श्रोषन्तु। श्रु श्रवणे। लोटि

सिब्बहुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेर्लेटि तिप-स्तिङां तिङो भवंतीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । षू प्रेरणे । सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः । ससुषीः । सृ गतौ । घस्मात्क्तः क्तसुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे एकादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पूर्वीभिर्हि दंदाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं ।
अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयं ।
अवःऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वेषामनां भवता संबंधिभिरवोभी रक्षणैर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवंतः । हि यस्मादेवं । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशे हलिचेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशृ दाने । लिटी-डागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यत-रस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ।

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।

यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः ।

यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि पर्षथ । भक्षणेन सिंचथ । स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्षथ । पृषु वृषु मृषु सेचने । भौवादिकः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ।

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः ।

विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽशवसः ।

विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्तुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावककर्मबोधपरिश्रमजनितेन स्वेदेन स्विद्यमानगात्रस्य वेनतो । वेनतिः कान्तिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।

शश प्लुतगतौ। ताच्छीलिकश्चानश्। स्वेदस्य। स्विद्यति गात्र-प्रक्षरणे। अंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। विदा। विद्लृ लाभे। लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन झादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। झस्यादादेशः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। कामस्य वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी॥

नवमीमृचमाह॥

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना।
विध्यता विद्युता रक्षः॥ ९॥

यूयं। तत्। सत्यऽशवसः। आविः। कर्त। महिऽत्वना।
विध्यत। विऽद्युता। रक्षः॥ ९॥

हे सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तत्तद्वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त। आविष्कुरुत। प्रकाशयत। विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्मत्कर्मसूपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यत। ताडयत। नाशयतेत्यर्थः॥ कर्त॥ करोतेर्लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। गुणः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्याविःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं। महित्वना। भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च। यद्वा सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशो।

भकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । श्यनि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । तस्यन्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे सति ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति संहितायां दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणं ।

ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहत । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अत्रिणं ।

ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽन्धकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमत्रिणमत्तारं राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मत्सकाशान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे । तत्कर्त । कुरुत । यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत । विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थस्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यच्च ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्त । कुरुत ॥ गूहता । गुहू संवरणे । अपि लघूपधगुणे ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९. । इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं । अत्रिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिनिप्रत्ययः ।

उपसंति । वश कांतौ । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्षं जागतं मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्निष्टोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं । अथ यथेतमिति खंडे सूत्रितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो अग्नये । आ॰ ५. २०. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रत्व॑क्षसः॒ प्रत॑वसो विर॒प्शिनोऽना॑नता॒ अवि॑थुरा

ऋजी॒षिणः॑ ।

जुष्ट॑तमासो॒ नृत॑मासो अ॒ञ्जिभि॒र्व्या॑नज्रे॒ के चि॑दु॒स्रा इ॑व

स्तृ॒भिः॑ ॥ १ ॥

प्रऽत्व॑क्षसः । प्रऽत॑वसः । विऽर॒प्शिनः॑ । अना॑नताः ।

अवि॑थुराः । ऋ॒जी॒षिणः॑ ।

जुष्ट॑ऽतमासः । नृऽत॑मासः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वि । आ॒न॒ज्रे॒ ।

के । चि॒त् । उ॒स्राःऽइ॑व । स्तृ॒ऽभिः॑ ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेता अत एव विविधेन शब्दघोषेणोपेताः । यद्वा बहुनामैतत् । महांतो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यंते । अत एवानानता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा

इत्यर्थः । अविथुरा अवियुक्ताः । सगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । ऋजीषिणः । तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयंत इति तेषामृजीषित्वं । यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन यष्टृभिः सेविताः । नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नेतारः । एवंभूता मरुतः स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्व्यानज्रे । नभसि व्यक्ता दृश्यंते । तत्र दृष्टांतः । केचिदुस्रा इव । ये के चन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यंते तद्वत् । प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षंते तनूकुर्वंतीति प्रत्वक्षसः । तक्ष त्वक्ष तनूकरणे । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तव इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । विरप्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शप्रत्ययः । तद्वंतो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयचलनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः किच्च । उ० १. ३८. । इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु बहुलवचनात्कित्त्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । नित्यं मंत्र इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तस्य चातिशायनिकस्य तमपः । पित्वादनुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते । व्यानज्रे । अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु । कर्मणि छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुड् द्विहलः । पा० ७. ४. ७१. । इति नुट् । व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तृभिः । स्तृञ् आच्छादने । क्विप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन चित्पथा ।
श्चोतंति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्ण-
मर्चते ॥ २ ॥

उपऽह्वरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयःऽइव । मरुतः ।
केन । चित् । पथा ।
श्चोतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत ।
मधुऽवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुतः । उपह्वरेषूपह्वर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वंतः । वय इव । पक्षिण इव केनचित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं वर्षणाय प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कोशाः । मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वासक्ता मेघाः श्चोतंति । जलं मुंचति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु । ह्वृ कौटिल्ये । उपह्वरंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छंत्येष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतेर्वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टेर्लोप

इति टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। श्चोतंति। श्चुतिर् क्षरणे। छांदसो यलोपः। उक्षता। उक्ष सेचने। लोटि तशब्दस्य ङित्त्वे सति ऋचि तुनुघेत्यादिना सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युंजते शुभे।
ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत
धूतयः ॥ ३ ॥

प्र। एषां। अज्मेषु। विथुराऽइव। रेजते। भूमिः। यामेषु।
यत्। ह। युंजते। शुभे।
ते। क्रीळयः। धुनयः। भ्राजत्ऽऋष्टयः। स्वयं। महिऽत्वं।
पनयंत। धूतयः ॥ ३ ॥

यद्ध यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युंजते। मेघान् सज्जीकुर्वंति। तदानीमज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेष्वेषां मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्ररेजते। प्रकर्षेण कंपते। यद्ध। यदा खलु मरुतः स्वकीयानश्वान्युंजते। पार्श्वैर्योजयंति। तदानीमेषां रथानां संबंधिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भीत्या कंपते। तत्र दृष्टांतः। विथुरेव। यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत्। ते तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्धुन्वंतः संतो महित्वं स्वकीयं

मंहिमानं स्वयमेव पनयंत। व्यवहरंति। प्रकटयंतीत्यर्थः॥ अज्मेषु। अज गतिक्षेपणयोः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। रेजते। रेजृ कंपने। भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः। नि॰ ३. २१.। यामेषु। यम उपरमे। भावे घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। यद्वा या प्रापण इत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः। शुभे दीप्तौ। संपदादिलक्षणः क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। पनयंत। पन व्यवहारे। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। पा॰ ३. १. २८.। छंदसो लङ्। व्यत्ययेन झस्य अत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवा गणो३या ईशानस्तविषीभिरावृतः।
असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः॥ ४॥

सः। हि। स्वऽसृत्। पृषत्ऽअश्वः। युवा। गणः। अया। ईशानः। तविषीभिः। आऽवृतः।
असि। सत्यः। ऋणऽयावा। अनेद्यः। अस्याः। धियः। प्रऽअविता। अथ। वृषा। गणः॥ ४॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति। कीदृशः। स्वसृत्। स्वयमेव सरन्। न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति। पृषदश्वः। पृषत्यः श्वेतबिंदंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः। युवा। नित्यतरुणः। तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैराहतः परिवेष्टितः। सत्यः। सत्यभूतः। ऋणयावा। ऋणीभूतानां धनस्यापगमयिता। बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः। अनेद्यः। प्रशस्यनामैतत्। सर्वैरनिंदितः। वृषा। जलानां वर्षिता। एवंभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्राविताऽसि। प्रकर्षेण रक्षिता भवति॥ धिया। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या याजादेशः। हलि लोपः। पा० ७. २. ११३.। इतीदम इद्रूपस्य लोपः। ईशानः। ईश ऐश्वर्ये इत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्। तस्य लसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं। अथा ईशान इत्यत्रैषा अथादित्वात्प्रकृतिभावः। असि। पुरुषव्यत्ययः। ऋणयावा। या प्रापणे इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थादातो मनिन्क्वनिबिति वनिप्। अनेद्यः। णिदि कुत्सायां। ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावे लघूपधगुणः। नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति
चक्षसा।
यदीमिंद्रं शम्यृक्वाण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि
दधिरे॥ ५॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा ।

प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईम् । इंद्रं । शमि । ऋक्वाणः । आशत । आत् । इत् ।

नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहूगणस्य प्रकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोम इत्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्रजिगाति । प्रकृष्टं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च सहैव क्रियते । यस्माद्योमिनमिंद्रं शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋक्वाणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याक्षुः । आदित एवमिंद्रप्राप्त्यनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादीनि नामानींद्रप्रकाशाल्लब्ध्वा दधिरे । धृतवंतः । तस्मादेषा यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छांदस ईकारलोपः । ऋक्वाणः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति । पा° १. ४. २०. १. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स ऋक्वतेत्यादाविव पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः । आशत ।

लिटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। यज्ञियानि। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घः॥

षष्ठीमृचमाह॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः
  सुखादयः।
ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य
  धाम्नः॥ ६॥
श्रियसे। कं। भानुऽभिः। सं। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिऽभिः।
  ते। ऋक्वऽभिः। सुऽखादयः।
ते। वाशीऽमंतः। इष्मिणः। अभीरवः। विद्रे। प्रियस्य।
  मारुतस्य। धाम्नः॥ ६॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं उदकं श्रियसे श्रयितुं प्राणिभिः सेवितुं संमिमिक्षिरे। सम्यक् सेक्तुमिच्छंति। पृथिवीं उदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छंति। एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्ऋत्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवंति। वाशीमंतः। वाशीति वाङ्नाम। शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः। इष्मिणो गतिमंतः। अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबंधिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबंधि विशिष्टं स्थानं विद्रे।

लब्धवंतः॥ त्रियसे। तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः। मिमिचिरे। मिह सेचने। अस्मादिच्छासनंतालिट्यमंत्र इति निषेधादामभावः। व्यत्ययेनात्मनेपदं। सुखादयः। खादृ भक्षणे। औणादिक इप्रत्ययः। शोभना खादिर्भक्षणं येषां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। इषिणः। इष गतौ। इषियुधींधीत्यादिना मक्। ततो मत्वर्थीय इनिः। विद्रे। विद्लृ लाभे। लिटि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। इरयो र इत्येरया रेभावः॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। आ विद्युन्मद्भिराद्यान्त्ये प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराड्रूपेति। पूर्ववद्दषिदेवते। आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तारपंक्ती। आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः। सूत्रितं च। प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति। अस्यायमर्थः। जागतौ गायत्रौ चेत्यनुवर्तते। यदि पुरतः पुरस्ताद्द्वौ जागतौ पादौ स्यातामंत्यौ गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति। एतद्व्यतिरिक्ता पंचमी विराड्रूपा। आदितस्त्रयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्युच्यते॥ विनियोगो लैंगिकः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः॥ १॥

आ। विद्युन्मत्ऽभिः। मरुतः। सुऽअर्कैः। रथेभिः। यात।

ऋष्टिमत्ऽभिः। अश्वऽपर्णैः।

आ। वर्षिष्ठया। नः। इषा। वयः। न। पप्तत। सुऽमायाः ॥१॥

हे मरुतः। मितं निर्मितमन्तरिक्षं प्राप्य रुवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः। यद्वा। अमितं भृशं शब्दकारिणः अथवा मितं स्वनिर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः। अथवा महत्यन्तरिक्षे द्रवन्तीति मरुतः। ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते। तथा चाहुः। सर्वो वा मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः। गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति। पौराणिकास्त्वाचक्षते। मारीचात्कश्यपात्सप्तसप्तात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिर इति। एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीयै रथैरायात। अस्मदीयं यज्ञमागच्छत। कीदृशै रथैः। विद्युन्मद्भिः। विद्योतनं विद्युत्। विशिष्टदीप्तियुक्तैः। स्वर्कैः। स्वर्कैः शोभनगमनयुक्तैः। यद्वा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः। अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः। ऋष्टिमद्भिः। ऋष्टयः। शस्त्ररूपाण्यायुधानि। स्थूणा इत्यन्ये। तद्वद्भिः। अश्वपर्णैः। अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः। यद्वा रंहणशीला मेघा रथाः। तैः सहान्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत। कीदृशैः। विद्युन्मद्भिः। विद्युत् तडित्। तद्वद्भिः। स्वर्कैः। शोभनगमनैः। ऋष्टिमद्भिः। ऋषेश्च गमनं। तत्स्वभावनीरयुक्तैः। अश्वपर्णैः। अश्वं व्याप्तं पर्णं पतनं गमनं येषां। अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः। हे

सुमायाः। मायेति कर्मणः प्रज्ञानस्य च नामधेयं। शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः। वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषाऽस्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शोभमापप्तत। आपतत। आगच्छतेत्यर्थः। अत्र निरुक्तं। अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवंति। मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवंतीति वेति। विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वंचनैरिति स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथै र्यायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा। नि० ११. १३.। इति॥ विद्युन्मद्भिः। यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तेर्झयः। पा० ८. २. १०.। इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते। ऋष्टिमद्भिः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं। अश्वपर्णैः। अशू व्याप्तौ। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वर्षिष्ठया। वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः। पप्तत। पत्लृ गतौ। लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः। पतः पुम्। पा० ७. ४. १८.। इति पुमागमः॥

द्वितीयामृचमाह॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूर्भिरश्वैः।
रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान्पव्या रथस्य जंघनंत
भूम॥ २॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं ।

यांति । रथतूःऽभिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य ।

जंघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णोपेतै रथतूर्भी रथस्य प्रेरयितृभिरश्वैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमानमायांति । आगच्छंति । किमर्थं । शुभे । तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां मध्ये रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितीवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । मरुतां खड्गेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पव्या चक्रधारया भूम भूमिं जंघनंत । अत्यर्थं घ्नंति । स्तोतृरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । व्रियंते देवा अनेनेति वरः । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च इति करणेऽप् । कं । कै गै शब्दे । कायतीति कः । बहुलवचनाड्डप्रत्ययः । रथतूर्भिः । तुर त्वरणे । रथं तुतुरति त्वरायुक्तं कुर्वंतीति रथतुरः । क्विप् चेति क्विप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पव्या । पवी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि० ५.५. । पूङ् पवने । पश्चादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जघनंत । हंतेर्यङ्लुगंताद्वर्तमाने छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ ।

भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । छांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृणवंत ऊर्ध्वा ।
युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युम्नासो धनयंते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न ।
कृणवंते । ऊर्ध्वा ।
युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुऽजाताः । तुविऽद्युम्नासः ।
धनयंते । अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्ववयवप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमाः तीक्ष्णमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्यार्थं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं । कमीमिद्वितिपादपूरणाः समोमिद्विताति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाग्रचेतनसमर्थरूपेणोच्छ्रितान्कृणवंते । यजमानैः कारयति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं ग्रावाणं तुविद्युम्नासः प्रभूतधना यजमाना धनयंते । धनं कुर्वंति । युष्माकं यागाय ग्रावाभिरभिषुण्वंतीत्यर्थः ॥ वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्छंदसोपनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । वना । शश्छंदसि बहुलमिति

शेर्लोपः। कृणवंते। कृवि हिंसाकरणयोश्च। लटि व्यत्ययेनात्मने-पदं। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन कृत्याङित्त्वाद्गुणेऽवादेशः। ऊर्ध्वा। पूर्ववड्डादेशः। धनयंते। धनशब्दात्तत्करोतीति णिच्॥

चतुर्थीमृचमाह।

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कार्यां च देवीं।
ब्रह्म कृण्वंतो गोतमासो अर्कैरूर्ध्वं नुनुद्र उत्सधिं पिबध्यै ॥ ४ ॥

अहानि। गृध्राः। परि। आ। वः। आ। अगुः। इमां। धियं। वार्कार्यां। च। देवीं।
ब्रह्म। कृण्वंतः। गोतमासः। अर्कैः। ऊर्ध्वं। नुनुद्रे। उत्सऽधिं। पिबध्यै ॥ ४ ॥

[illegible] कृता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय ददुः। एतदृचाभिवदति। हे मरुतः गृध्रा अन्नाभिकांक्षायुक्तास्ते युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः। पर्यागतानि। परित आभिमुख्येन प्राप्तानि। प्राप्य च वार्कार्यां वारिभिरुदकैर्निष्पाद्यां धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीं द्योतमानमकुर्वन्। किंच ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमर्कैः मंत्रसाध्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वंतः कुर्वंतो गोतमासो गोतमा ऊर्ध्वं उत्सधिं।

उत्सो जलप्रवाहोऽसिञ्चीयत इत्युत्सधि कूपः । तं पिबध्यै स्वकीयपानायोर्द्धं नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खातवंतः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कूपमुत्खातवंत इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेपूपचर्यते ॥ वम्राः । ग्टधु अभिकांक्षायां । सुसूधाग्टधिभ्यः क्रविति क्रन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवंतीति शसो जस् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत इति च्लेर्लुस् । वार्कार्यं । डुकृञ् करणे । ऋहलोर्ण्यत् । वार्भिः कार्यं वार्कार्यं । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । णुद प्रेरणे । इरयो रे इति रे आदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्यै । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति शध्यैन्प्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतत्त्यन्न योर्जनमचेति सस्वर्ह यन्म॑रुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिर॑ण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावंतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योर्जनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरंण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावंतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्स साध्यं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवा-

चेति । सर्वैर्ज्ञायते । यो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्त । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्मयचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना अदंष्ट्रो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहून् वरस्योत्कृष्टस्य ग्रवोर्हन्तॄन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य हव्यदकस्याहर्तॄन् । अथवा । उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातॄन् वरस्य हविषा भक्षयितॄन्वा । एवंभूतानरुतः पश्यन् सम्यक् जानन् गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यंते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५, ४, । इति ॥ चेतेति । चितो संज्ञाने । छांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्वृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । गुणे हलङ्याब्भ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाद्धंतेर्वा ह्वयतेर्वा प्रपतेर्वा जुहोतेरदनार्थाद्वा । हृ इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति ष्टोभति वाघतो न वाणी ।
अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । स्तोभति ।
वाघतः । न । वाणी ।
अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषास्मदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्त्री युष्माननुहरंती युष्मद्यासदृशी प्रतिष्टोभति । प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. । इति । इदानीमृत्विक्संबंधिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्ऋग्भिरस्तोभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः स्वधां । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयंति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । हृञ् हरणे । तृच् । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गौतमस्यार्षं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी स्वस्ति न इंद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवमी वैराजस्त्रैष्टुभमित्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्या सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयं । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु

विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. । इति । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति परिदध्याद्वैश्वदेवे । आ० ५. १८. । इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यादिति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूत्र्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ नो॑ भ॒द्राः क्रत॑वो यन्तु वि॒श्वतोऽद॑ब्धासो॒ अप॑रीतास उ॒द्भिदः॑ ।

दे॒वा नो॒ यथा॒ सद॒मिद्वृ॒धे अस॒न्नप्रा॑युवो रक्षि॒तारो॑ दि॒वेदि॑वे ॥ १ ॥

आ । नः॒ । भ॒द्राः । क्रत॑वः । य॒न्तु॒ । वि॒श्वतः॑ । अद॑ब्धासः । अप॑रिऽइतासः । उ॒त्ऽभिदः॑ ।

दे॒वाः । नः॒ । यथा॑ । सद॑म् । इत् । वृ॒धे । अस॑न् । अप्र॑ऽआयुवः । र॒क्षि॒तारः॑ । दि॒वेऽदि॑वे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादायंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनीया वा । अदब्धासः । असुरैरहिंसिताः । अपरीतासः । यज्ञैरपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्त्वागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं

रक्षितव्यमपरित्यजंतः। अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वंतः। एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन्। भवंतु॥ अदब्धासः। दंभु दंभे। दंभो हिंसा। निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अपरीतासः। इण् गतौ। पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा। उभयत्राज्जसेरसुक्। वृधे। वृधु वृद्धौ। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं। असन्। अस भुवि। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। तस्याङित्त्वात् श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः। अप्रायुवः। इण् गतौ। अस्मात्प्रपूर्वाच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जसि जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वादुवङ्॥

द्वितीयामृचमाह॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे॥ २॥
देवानां। भद्रा। सुऽमतिः। ऋजुऽयतां। देवानां। रातिः। अभि। नः। नि। वर्ततां।
देवानां। सख्यं। उप। सेदिम। वयं। देवाः। नः। आयुः। प्र। तिरंतु। जीवसे॥ २॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः। कीदृशानां। ऋजूयतां ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां। तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानभिमुख्येन नितरां वर्ततां। तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः। वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोपसेदिम। प्राप्नवाम। तादृशा देवा नोऽस्माकमायुर्जीवसे जीवितुं प्रतिरंतु। वर्धयंतु॥ भद्राः। भदि कल्याणे सुखे च। ऋज्रेंद्राग्रेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः। ऋजूयतां। ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति। सुप आत्मनः क्यच्। तदंतात्लटः शतृ। शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं। रातिः। रा दाने। मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं। सख्यं। सख्युर्य इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः। सेदिम। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट्। सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावादत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं। प्रतिरंतु। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। तथा च यास्को व्याचख्यौ। देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय। नि॰ १२, ३८। इति॥

द्वितीयामृचमाह॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधं।
अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा
मयस्करत्॥ २॥

तान्। पूर्वया। नि॒ऽविदा॑। हूमहे। व॒यं। भगं॑। मि॒त्रं।

अदि॑तिं। दक्षं॑। अ॒स्रिधं॑।

अ॒र्य॒मणं॑। वरु॑णं। सोमं॑। अ॒श्विना॑। सर॑स्वती। नः।

सु॒ऽभगा॑। मयः॑। क॒रत्। २ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा। निविदिति वाङ्नाम। यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे। आह्वयामः। देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते। भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं। मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं। अहरभिमानिनं देवं। मैत्रं वा अहरिति श्रुतेः। अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं। दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं। यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं। प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः। अस्रिधं शोषणरहितं। सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं। अर्यमणं। अरीन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः। असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः। तं। वरुणं। वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः। श्रूयते च। वारुणी रात्रिरिति। सोमं। देधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं। अश्विना। अश्ववंतौ। यद्वा सर्वं व्याप्नुवंतौ। तथा च यास्कः। अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवा-भस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्या-

चंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः। नि॰ १२. १.। इति। एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम इति पूर्वत्र संबंधः। अस्माभिराहूता सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत्। करोतु॥ हुमहे। ह्वेञो लटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अस्रिधं। स्रिधु शोषणे। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। मयस्करत्। करोतेर्लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता
द्यौः।
तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या
युवं॥४॥

तत्। नः। वातः। मयःऽभु। वातु। भेषजं। तत्।
माता। पृथिवी। तत्। पिता। द्यौः।
तत्। ग्रावाणः। सोमऽसुतः। मयःऽभुवः। तत्।
अश्विना। शृणुतं। धिष्ण्या। युवं॥४॥

वातो वायुस्तद्भेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु। प्रापयतु। यद्भेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ। माता सर्वेषां जननी

पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्युलोकोऽपि तद्भेषजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कुर्वंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो ग्रावाणोऽभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे धिष्ण्या धिषणा बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ युवं युवां तद्भेषजं शृणुतं । आकर्णयतं । यद्भेषजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थितं । तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः । मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४७. । इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अत्र भौवादिकस्यार्थ्यार्थनायां लोट् । सोमसुतः । सोमे सुञः । पा० ३. २. ९०. । इति भूते क्विप् । धिष्ण्या । धिषणाशब्दादर्हार्थे छंदसि चेति यः । वर्णलोपश्छांदसः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥५॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्थुषः । पतिं । धियंऽजिन्वं ।

अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता ।

पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वार्द्धे नेंद्रः स्तूयते। अपरार्द्धेन पूषा। ईशानमैश्वर्यवंतं। अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं। एवंभूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं ह्वमहे। आह्वयामः। पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत्। येन प्रकारेण भवति। तेनैव प्रकारेणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं। धियंजिन्वं। जिविः प्रीणनार्थः। अस्य ण्यंतो बहुलमिति बहुलवचनात्खच्। इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च पा० ६, ३, ६८,। इत्यमागमः। असत्। अस भुवि। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। पायुः। पा रक्षणे। कृवापाजीत्युण्। स्वस्तये। सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन्। छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः। पा० २, ४, ५२,। इति भूभावाभाव इति तत्रावुक्तं।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो

बृहस्पतिर्दधातु॥ ६॥

स्वस्ति। नः। इंद्रः। वृद्धऽश्रवाः। स्वस्ति। नः। पूषा। विश्वऽवेदाः।

स्वस्ति। नः। तार्क्ष्यः। अरिष्टऽनेमिः। स्वस्ति। नः। बृहस्पतिः। दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः। वृद्धं प्रभूतं श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इंद्रो नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशनाम। स्वस्त्यविनाशं दधातु। विदधातु करोतु। विश्ववेदाः। विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः। यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु। अरिष्टनेमिः। नेमिरित्यायुधनाम। अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य। यद्वा। रथचक्रस्य धारा नेमिः। यत्संबंधिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः। एवंभूतस्तार्क्ष्यः। तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु। तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। विश्ववेदाः। विद ज्ञाने। विद्लृ लाभे। आभ्यामसुन्प्रत्ययांतो वेदस्शब्दः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। तार्क्ष्यः। तृक्षस्यापत्यं। गर्गादिभ्यो यञ्। पा॰ ४. १. १०५.। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। अरिष्टनेमिः। न रिष्टोऽरिष्टः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः। बृहस्पतिः। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट्तलोपौ। उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु
जग्मयः।
अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा
गमन्निह॥ ७ ॥

पृषत्ऽअश्वाः। मरुतः। पृश्निऽमातरः। शुभंऽयावानः।
विदथेषु। जग्मयः।
अग्निऽजिह्वाः। मनवः। सूरऽचक्षसः। विश्वे। नः।
देवाः। अवसा। आ। गमन्। इह॥ ७ ॥

पृषदश्वाः। पृषद्भिः श्वेतबिंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः। पृश्निमातरः। पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां। शुभंयावानः। शुभं शोभनं याति गच्छंतीति शुभंयावानः। शोभनगतय इत्यर्थः। विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः। अग्निजिह्वाः। अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः। सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तंते। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं। मनवः सर्वस्य मंतारः। सूरचक्षसः। सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां ते एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवाः सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन्। आगच्छंतु॥ शुभंयावानः। या प्रापणे। आतो मनिन्निति वनिप्। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया अलुक्। गमन्।

गमेः प्रार्थनायां लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्।

अस्ति सोम्यचरुस्तृतीयसवने। तेन चरुणा देवता इष्ट्वा शेषे तस्मिंश्चरौ हुतभक्षणीये तस्मिन्नवपरिष्कार्यां स्वकीया छाया द्रष्टव्या। सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येषा पठितव्या। त्वं सोमेति खंडे तथैव सूत्रितं। राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च। आ० ५.१९.। इति॥ महानाम्नीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या। सूत्रितं चैतद्विदमिति खंडे। भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः आ० ८. १४.। इति॥

तामेतां सूक्तेऽष्टममृचमाह॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥ ८॥

भद्रं। कर्णेभिः। शृणुयाम। देवाः। भद्रं। पश्येम।
अक्षऽभिः। यजत्राः।
स्थिरैः। अंगैः। तुस्तुऽवांसः। तनूभिः। वि। अशेम।
देवऽहितं। यत्। आयुः॥ ८॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम। युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम। अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत्। हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभिरक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम। द्रष्टुं समर्थाः स्याम। अस्माकं

दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत्। स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवन्तो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तदशेम। प्राप्नुयाम॥ कर्णेभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः। अक्षभिः। छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स चोदात्तः। यजत्राः। अमिनक्षीत्यादिना यजेरत्रन्प्रत्ययः। तुष्टुवांसः। ष्टुञ् स्तुतौ। लिटः क्वसुः। शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते। अशेम। अशू व्याप्तौ। लिङ्याशिष्यङ्। यदि तु तत्र परिगणनमन्यथाकृत्यं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप्। देवहितं। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां।
पुत्रासो यत्र पितरो भवंति मा नो मध्या
रीरिषतायुर्गंतोः॥ ९॥

शतं। इत्। नु। शरदः। अंति। देवाः। यत्र। नः।
चक्र। जरसं। तनूनां।
पुत्रासः। यत्र। पितरः। भवंति। मा। नः। मध्या।
रिरिषत। आयुः। गंतोः॥ ९॥

हे देवाः। अन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्ट्वेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु। यस्मात्स्वादि-काले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं

तस्मादस्माकमायुर्गंतोः क्रमस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत। मा हिंसिष्ट। कीदृशान्। नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवंतो यूयं। यत्र च पुत्रासः पुत्रा पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवंति। ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः॥ अंति। अंतिकशब्दस्य कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः। यत्र। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रेति संहितायां दीर्घः। चक्र। लिटि मध्यमबहुवचनस्य किस्वाद्गुणाभावे यणादेशः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। जरसं। जराया जरसन्यतरस्यां। पा॰ ७.२.१०१.। इति जरसादेशः। मध्या। सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः। रीरिषत। रिष रुष हिंसायां। अस्माण्णिजंतात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः। छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः। गंतोः। भावलक्षणे स्थेण्। पा॰ ३.४.१६.। इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या। सूत्रितं च। अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः। आ॰ ३.८.। इति॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह॥

अदि॑तिर्द्यौरदि॑तिरं॒तरि॑क्षमदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः।
विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः॒ पंच॒ जना॒ अदि॑तिर्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वं॥ १०॥

अदिंतिः। द्यौः। अदिंतिः। अंतरिक्षं। अदिंतिः।

माता। सः। पिता। सः। पुत्रः।

विश्वे। देवाः। अदिंतिः। पंचं। जनाः। अदिंतिः।

जातं। अदिंतिः। जनिंऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः। ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम। सैव माता निर्मात्री जगतो जननी। सैव पितोत्पादकः। ततश्च स पुत्रः। मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव। विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव। पंच जना निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः। यद्वा गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि। तदुक्तं यास्केन। गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः। नि॰ ३, ८। इति। ब्राह्मणे त्वेवमाम्नातं। सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्थं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं। एवंविधाः पंच जना अप्यदितिरेव। जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः। साप्यदितिरेव। जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव। एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते। उक्तं च यास्केन। इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे। नि॰ ४, २३। इति॥ अदितिः। दो अवखंडने। अस्मात्कर्मणि क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थामि ति कितीतीत्वं। यास्कपक्षे तु दीङ् क्षय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सः।पिता। निर्दिश्यमान॰

प्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयंति सर्वनामानि पर्यायेण सन्निगतामुपददत इत्युद्देश्यलिंगतया पुंलिंगत्वं। जनित्वं। जनेरौणादिकस्त्वन्प्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्षं। अत्रानुक्रम्यते। ऋजुनीति नव गायत्रमंत्यानुष्टुबिति। पूर्ववं वैश्वदेवं त्विल्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं। सूक्तविनियोगो लैंगिकः। चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीतीन इत्याज्यारंभणीया। चतुर्विंश इति खंडे सूत्रितं। ऋजुनीती नो वरुण इंद्र वा विश्वतस्परि। आ॰ ७. २.। इति॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वप्येषारंभणीया प्रममीया। सूत्रितं च। आरंभणीयाः पर्यासानुक्तदताऽहरहः ऋज्वानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव। आ॰ ७. १.। इति॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्।
अर्यमा देवैः सजोषाः॥ १॥

ऋजुऽनीती। नः। वरुणः। मित्रः। नयतु। विद्वान्।
अर्यमा। देवैः। सऽजोषाः॥ १॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो-रात्र्यभिमानी। मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन नयतु। अभिमतं फलं प्रापयतु। तथा देवैरन्यैरिंद्रादिभिः संजोषाः

तृतीयामृचमाह ॥

ते अस्मभ्यं शर्म॑ यंसन्नमृता मर्त्ये॑भ्यः।

बाध॑माना अप द्विषः॑ ॥ ३ ॥

ते। अस्मभ्य॑म्। शर्म॑। यंसन्। अमृताः। मर्त्ये॑भ्यः।

बाध॑मानाः। अप॑। द्विषः॑ ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो-ऽस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः शर्मातिलक्षणं सुखं यंसन्। यच्छंतु प्रयच्छंतु। किं कुर्वंतः। द्विषोऽस्मदीयान्पापलक्षणान् शत्रूनप-बाधमानाः। विनाशं प्रापयंतः॥ यंसन्। यम उपरमे। लेट्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति सिप्। अमृताः। मृतं मरणं येषां नास्तीत्यमृताः। नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

वि नः॑ पथः सुवितायं चियंत्विंद्रो मरुतः॑।

पूषा भगो वंद्यासः॑ ॥ ४ ॥

वि। नः॑। पथः॑। सुवितायं। चियंतु। इंद्रः॑। मरुतः॑।

पूषा। भगः॑। वंद्यासः॑ ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वैर्वंदनीयाः स्तोतव्या नमस्कर्तव्या वेंद्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्विचियंतु। विचिन्वंतु। अस्मो-भनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु। किमर्थं। सुविताय। सुष्टु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय॥ पथः। शसि भस्य टेर्लोप इति

टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण यस्य उदात्तत्वं। सुविताय। इण् गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा। तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्यवङ्। गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। चियंतु। चिञ् चयने। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। इयङ्। पादादित्वान्निघाताभावः। वंदासः। वदि अभिवादनस्तुत्योः। लक्ष्वोऽर्थेत्। ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। आज्जसेरसुक्॥

असीयामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्थानि। तत्र चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ उत नो धिय इत्येषानुरूपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया। सूत्रितं च। उत नो धियो गोअग्रा इति वानुरूपस्योत्तमा। आ॰ ८. ११.। इति॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः।

कर्ता नः स्वस्तिमतः॥ ५॥

उत। नः। धियः। गोऽग्राः। पूषन्। विष्णो इति।

एवऽयावः।

कर्त। नः। स्वस्तिऽमतः॥ ५॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः। एवैर्गंतृभिरश्वैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः। हे मरुद्गणः ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽग्नीषोमीयपशूनि कर्माणि गोअग्राः गवाग्राणि पशुसुखान्यस्मत्कामापूर्तेः पशुभिर्युक्तानि कर्त। कुरुत। अग्नीषोमीयकर्मणा पशुप्राप्तिहेतुत्व-

माम्नायते। यस्मात्पश्चवः पचेव भ्रंशेरन् स एतेन यजत इति।
उत अपि च नोऽस्माकमस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुतः॥ एकयावः। इण् गतौ। इण्शीङ्भ्यां वनिति वन्प्रत्ययः। अस्मिन्नुपपदे या प्रापणे इत्यस्मादातो मनिन्क्विनिति वनिप्। संबुद्धौ वन उपसंख्यानं। पा॰ ८. ३. १. १.। इति नकारस्य रुत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहूतं मधुपर्कं मधु वाता इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतिपद्दीतावेक्षेत। तथा च सूत्र्यते। मधु वाता इति तृचेनावेक्ष्य। पा॰ गृ॰ १. २४.। इति॥

तृचे प्रथमां सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

मधु वाता॑ ऋताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः।
माध्वी॑र्नः स॒न्त्वोष॑धीः॥ ६॥

मधु॑। वाताः॑। ऋ॒त॒ऽय॒ते। मधु॑। क्ष॒र॒न्ति॒। सिन्ध॑वः।
माध्वीः॑। नः॒। स॒न्तु॒। ओष॑धीः॥ ६॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं क्षरन्ति। वर्षन्ति। प्रयच्छन्तीत्यर्थः। तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरंति। एवं नोऽस्माकमोषधीः फलपाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु। भवंतु॥ मधु। अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुक्। ऋतायते। ऋतमात्मन इच्छति। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। अन्येषामपि

संहितायां दीर्घत्वं। क्यजंताल्लटः शतृ। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। माध्वीः। मधोरञ् च। पा० ४. ४. १२९.। इति मत्वर्थीयोऽञ्प्रत्ययः। ऋत्व्यवास्त्व्यमाध्व्यादाविति यणादेशो निपात्यते। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ओषधीः। ओषः पाक आसु धीयत इत्योषधयः। कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीप्। जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः। दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तच्च घञंतमाद्युदात्तं॥

सप्तमीमृचमाह॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः।
मधु द्यौरस्तु नः पिता॥ ७॥

मधु। नक्तं। उत। उषसः। मधुऽमत्। पार्थिवं। रजः।
मधु। द्यौः। अस्तु। नः। पिता॥ ७॥

नक्तं रात्रिरस्माकं मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु। उत अपि च उषसः उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमंति भवंतु। पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबंधी लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु। पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु। पार्थिवं। पृथिव्या ञाञाविति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः। रजः। रजःशब्दो लोकवाची। लोका रजांस्युच्यंते। नि० ४. १९.। इति यास्कः। रंजंत्यस्मिन्ना इति रजः। भसुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति रंजेर्नलोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥ ८॥

मधुऽमान्। नः। वनस्पतिः। मधुऽमान्। अस्तु। सूर्यः।

माध्वीः। गावः। भवन्तु। नः॥ ८॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु। तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः। सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु। गावोऽग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु॥ वनस्पति। वनानां पतिर्वनस्पतिः। पारस्करादित्वात्सुट्। वनस्पतिगन्दावाद्युदात्तौ। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः॥ ९॥

शं। नः। मित्रः। शं। वरुणः। शं। नः। भवतु। अर्यमा।

शं। नः। इन्द्रः। बृहस्पतिः। शं। नः। विष्णुः।

उरुऽक्रमः॥ ९॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु। यद्वा। अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु। रात्र्य-

भिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु।
ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु। बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयितेंद्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु। उरुक्रमः। "उरुविस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्युरुक्रमः। विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकानुपर्युपरि पाक्रान्तवान्। स तादृश उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता च भवतु॥ उरुक्रमः। क्रमु पादविक्षेपे। पचाद्यच्। यद्वा। उरून् क्रामतीत्युरुक्रमः। कर्मण्यण्। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्येति वृद्धिप्रतिषेधः॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षं सोमदेवताकं। पंचम्याद्याः षोडश्यंता द्वादशर्चो गायत्र्यः। सप्तदश्युष्णिक्। शिष्टा दश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रांतं। त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति। सूक्तविनियोगो लैंगिकः॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति द्वे अनुवाक्ये। सूत्रितं च। त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे। आ॰ ३.७। इति मध्यापितृयज्ञे एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये। तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या। दक्षिणाग्नेरग्निर्मिति खंडे सूत्रितं। त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुं। आ॰ २. १९.। इति। एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या। तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूत्रितं। त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्या। आ॰ ४.३.। इति॥